

אור המועד

ימי התשובה

ליקוט מדברי הנשר הגדול רבנו משה בן מימון זת"ל
על ענייני התשובה והכפרה, ראש השנה ויום הכיפורים

"...אם יבוא אדם לחדש דברים עליונים בעסקי התשובה בזמן הזה, ואל דברת הקץ המגולה ואור הישועה הזרוחה לא יביט - לא יוכל לכוון שום דבר לאמיתתה של תורת אמת, כי כל זמן מאיר בתכונתו..."

איגרת ראי"ה קוק לרי"מ חרל"פ

"[אעתיק לך את מאמרו המחוסם של אבא מרי זצ"ל (בעניין זה):] אמרו בפניו כי אחד משומרי הדת אמר בליל כיפור: 'איני יודע על איזה עוון אחזור בתשובה...', ואמר אבא מרי זצ"ל בשומעו זאת: 'מסכן שכמותו! לו ידע את אשר עליו לדעת - היה חוזר בתשובה על שחושב הוא כי אין לו עוון לחזור עליו בתשובה!'"

רבי אברהם בן הרמב"ם, המספיק לעובדי ה', (שלהי) שער הענווה

דבר המערכת

"משה תיקן להן לישראל שיהיו קוראין בכל מועד עניינו, ושואלין ודורשין בעניינו של יום בכל מועד ומועד".

(הלכות תפילה וברכת כהנים יג, ח, על פי חתימת מסכת מגילה)

הליכות עם ישראל ומכון מש"ה רואים לעצמם זכות להביא את דברי רבנו אודות מהותם של מועדי ישראל, כדי שנוכל יחדיו - שוחרי תורת הרמב"ם ומשנת הראשונים - להתכונן לקראת החג, ואף בחג עצמו להוסיף ולהתבונן באורו של המועד.

המלצתנו ושאיפתנו שילמדו דברים אלו גם בחברותות, או בקביעת שיעור לרבים עם קובץ חשוב זה,

והיה זה שכרנו

"כִּי יִדְעֶתְיוּ לְמַעַן אֲשֶׁר יִצְוֶה אֶת פְּנֵיו וְאֵת בֵּיתוֹ אֶתְרִיו, וְשִׁמְרוּ דְרָוֹ ה' לַעֲשׂוֹת צְדָקָה וּמִשְׁפָּט, לְמַעַן הִבִּיא ה' עַל אֲבְרָהָם אֶת אֲשֶׁר דִּבֶּר עָלָיו".

"הצדיקים - אין בונים להם נפש על קברותיהן. דבריהם הם זכרונם".

לזכרם הברוך של

ר' **אברהם** ב"ר סעיד **נפש**

ורעייתו מרת **שמחה** בת ר' חיים ג'מיל סלומי

שקובץ זה מכוחם וכוח כוחם

ת. נ. צ. ב. ה.

מהדורת ניסוי לא מוגהת, אלול תשע"ז

מכון מש"ה - לחקר משנת הרמב"ם

טל' 03-5351119 **אתר נצח ישראל** www.net-sah.org

טיוטה ראשונית וניסיונית, לא מוגהת. הקוראים מוזמנים להעביר למכון מש"ה הערות והארות, המלצות ותיקונים.

אל הקורא

בשונה מהקובץ הקודם על ימי 'בין המצרים', בו הצטמצמה העבודה בליקוט וסידור דברי רבנו בהתערבות מינימלית - בקובץ זה לרגל הנושאים העמוקים והקשים, נדרשה מעט יותר 'התערבות' בטקסטים [הכננה, הדגשה, הערות על דקדוקי לשון שהם בעצם דקדוקי עניין, בלשון רבנו - לפי קוצר דעתי וידיעתי כמובן], על מנת להנגיש את דברי רבנו בצורה יעילה יותר לציבור הרחב. מאידך, בשל קוצר הזמן, לא מעט מן העניינים הובאו באופן כללי ולא טופלו במלוא היקפם, אלא הוצגו כקריאת כיוון בפני הקורא המתעניין, למרות שהמגמה העקרונית של קובץ זה היא להביא את כל התייחסויות רבנו בנושא מסוים, בין אם התייחס לכך במפורש או במשתמע. עם זאת, לא בכל נושא הצלחנו (או אפילו ניסינו) לעשות כן, וגם מבחינת עריכה, הגהה וגרפיקה הצטמצמו למינימום... נשמח אם ציבור הלומדים יבוא אחרינו וימלא את דברינו. יחינו ה' ונזכה להשלים זאת במהדורה הבאה. מן הסתם לחלק מהמעיינים תהיינה גם הערות והשגות על אופן הפרשנות או סידור החומר הקיים - לחיי. יתכבדו נא להעביר זאת למשרדי המכון כדי שנוכל להתייחס לכך במהדורות הבאות א"ה.

תוכן העניינים

'והנה טוב מאוד'

9..... הטוב והרע כבריאה ובאדם

9 הבריאה/המציאות היא הטוב

כל אופן של מציאות, אפילו הנמוכה והשפלה ביותר, כגון מציאות החומר העכור

(וההנאה הגופנית) - הוא טוב..... 9

דוגמה קיצונית לכך: פְּלִיּוֹ העיקרי של היצר הוא הכרחי כדי להגיע לרבקות שלמה

בבורא (ובניסוח אחר: הנבואה יכולה לבוא רק דרך כוח הדמיון)..... 11

ההעדרים הם הרע (ולכן כל הרעות הן יחסיות ולא מוחלטות...)..... 12

'אור' הוא השפע (-הפעולה המופשטת) האלוהי..... 14

תוספת למעיינים: מושגי האור והחושך באופן מורכב יותר, במעשה בראשית..... 15

ישנם במציאות דברים המחשיכים בעד האור האלוהי, כלומר חוסמים בעד השפע

מלהגיע אל תכליתו..... 15

מבנה האדם - טוב, ואפשרות לרע..... 18

21..... יצר טוב ויצר רע

21 מאפייני היצר הרע.....

22 שורש יצר הרע הוא הדמיון.....

23 הביטוי המעשי העיקרי של יצר הרע הוא ההימשכות אחר המידות הרעות.....

- גם ליצר הרע יש חלק של טוב בפנימיותו, שהרי גם הוא 'מצוי', וגם הוא ממלא פקודה אלוהית. 25
- למעשה, היצר הטוב הוא השכל, המנקה אל האמת. 27
- היחס בין השכל לדמיון: מצד אחד פעולותיהם מנוגדות. מצד שני יכולים לפעול זה על זה. פעולת השכל על הדמיון היא שיא השלמות (נבואה), פעולת הדמיון על השכל היא שיא החיסרון. 28
- אדם צריך להתפלל לסיוע אלוהי כדי לנצח במאבק בין היצרים. 30
- החטא הוא עצמו המקטרג, הוא עצמו מביא העונש. 30
- המצוות מכוונות להשפיע על תחומי כוח הדמיון. 32
- ההשתייכות לכנסת ישראל מכריחה רצון פנימי אל הטוב, אל קיום המצוות, והמניעות הן חיצוניות-טכניות בלבד. 33
- כל החטאים באים לאדם מצד חומר-גופו. כל המעלות באות לאדם מצד צורתו-נפשו (שכלו). 35
- בהתאם לאמור לעיל, יצר הרע שולט (או: ניתנה לו רשות להשפיע) רק על התחומים החומריים הגופניים. 36
- איכויותיו של גופו החומרי של האדם משפיעות על דבקותו וידיעתו. 37
- 39. תורה ומצוות**
- אין טוב אלא תורה. אין חיים אלא תורה. 39
- מטרת התורה ומצוותיה - תיקון הכלל בנפשו וגופו, כלומר בדעותיו ומידותיו. התורה היא טוב וחיים, עשיית מעשים הפוכים היא רע ומוות. 39
- מטרת התורה ומצוותיה היא שלום בעולם - שלמות העולם. אם כן עשיית דברים הפוכים היא קלקול העולם. 41
- 42. מהו חטא?**
- מעשים שאינם לרצון ה', כלומר בניגוד להוראות התורה. 42
- מחשבות והשגות שכליות שאינן נכונות. 43
- מידות ('דעות') שאינן מתוקנות וממוצעות. 43
- הימנעות מלתקן את הסובב. 44
- חטא - טומאה. מצווה - קדושה. 46
- היחס הנפשי אל החטא - יש לפחד ולברוח ממנו. 46
- מה בין חטא שבמעשה לחטא שבמחשבה? 46
- ארבעה חילוקי פעולה בחטא. 47

48..... השפעת החטא ותוצאותיו

- 49 השפעת החטא על הכלל - מבחינה רוחנית.
- 49 השפעת החטא על הכלל - מבחינה גשמית.
- 50 השפעת החטא על הפרט - מבחינה רוחנית.
- 51 השפעת החטא על הפרט - מבחינה גשמית.
- 51 ארבעה חילוקי ענישה.....
- 52 דקדוק הדין (עונש של מעלה ועונש של מטה):

תשובה

54..... התשובה - מהי ומיהי

- 54 התשובה במהותה היא שיבה אל ה', אל מקור ההווה.
- התשובה אינה עצם החרטה והחזרה מחטאים מוגדרים, אלא היסוד והתנאי המאפשר זאת.
- 55 לפיכך, התשובה מאפשרת לא רק לתקן קילקולים, אלא לשפר את המציאות המקורית שלפני הקלקול.
- 56 אמנם, הביטוי החיצוני-'טכני' העיקרי של התשובה הוא ההתנתקות הגופנית והנפשית מהרוע שבמציאות.
- 57 ביטוי נוסף ומשלים לתשובה זו הוא התרחקות יתרה מדברים רעים.
- 57 יסוד התשובה - הבחירה החופשית.
- 58 אפשרות התשובה - השפעת הרצון העכשווי על מעשי העבר - פועלת גם להיפך ח"ו.
- 59 ועוד: כשם שמושפע אדם מזכות אבותיו, כן מוטלת עליו חובה לשוב מחטאי אבותיו.
- 59

60..... המעוררים לתשובה

- 60 תוכחות מוסר
- 61 עזרות תחושות ורגשות
- 62 דעה בינה והשכל
- 63 דברים המפריעים מתשובה, מבחינות שונות

65..... אופני ההתנתקות מהדברים הרעים

- 65 התשובה היא 'מצווה תמידית' - רשות, ועם זאת תיקנו לה זמן מיוחד בו היא חובה.
- 66 המרכיבים הבסיסיים של התשובה מהחטא

וידוי - הוצאה בפה של החלטת הלב, תוך פירוט מדויק של המעשה 66
 גם קרבנות או עונשים חמורים אחרים, אינם מתכפרים מבלי שמתלווה להם תשובה
 וידוי כראוי 67
 לאחר ה'סור מרע', יש למקד את התיקון 'עשה טוב' בתחום שבו היה הקלקול (-)תשובת
 המשקל') 68
 ההתנתקות מהחטא אינה רק של החוטא בלבד, אלא מוטלת גם על צאצאיו אחריו .. 69
 'ארבעה חילוקי כפרה' - שלבי הכפרה תלויים בגודל החטא 69

ימי התשובה 70

הזמן המתאים ביותר לכפרה - הוא הזמן המחייב לתשובה 70
 אופיים של ימי התשובה 70
 אופן תשובה מיוחד לימי התשובה: בעשרת ימי תשובה יש מיקוד על תשובה ציבורית
 של 'עשה טוב', בזמני צרות יש מיקוד על תשובה ציבורית של 'סור מרע' 72

ראש השנה

מלכויות 74

'אל מלך' - יחס הבורא לבריאה כאלוה וכמלך 74
 קיום התורה הוא קבלת עול מלכות ה' 76
 בראש השנה מתבטאת האלהות (השפיטה) דרך המלכות. מתגלה האיחוד הפנימי בין
 האלוהות למלכות 77
 למעשה, יש קשר פנימי גם בין ייחוד ה' למלכותו 77
 ימי התשובה הם ימים בהם מתגלה מלכות ה' על (ידי) ברואיו 78
 ברכת מלכויות, והערות על מוטיבים מרכזיים בה: 80
 עיקר ההמלכה היא הכרת האדם ברוממות ה' 83
 מלכותא דארעא כעין מלכותא דרקיעא: בימי המלכת ה' אלוהי ישראל, מתפללים גם על
 מלכות ישראל 84
 ומאיך, המלכת ה' יש בה מפורענות הגויים 84

זכרונות 85

יום הזיכרון - מי נזכר במי? 85
 מהות הזכירה - השגחה פרטית, ביקורת על המעשים (-)משפט' 85
 ימי התשובה הם ימי משפט ודין 86
 שני נתיבים, שני אופנים למשפט, מקבילים לאופני התשובה ובקשת הסליחה: אב - בן;
 מלך - עבד 87

- 88 ברכת זכרונות, והערות על מוטיבים מרכזיים בה:
- 90 זיכרון כהשגחה.
- 90 זיכרון כמערכת של שכר ועונש ('משפט').
- 90 זכרון ברית האבות וזכות הצדיקים.
- 92 זכרון האומה לגאולה.
- 92 זכרון ברית קבלת התורה.
- 93 זכרון האדם את בוראו.

93 שופרות

- 93 יום תרועה - מצוות שמיעת תרועת שופר.
- 94 שופר, חצוצרות, והיחס ביניהם (במדינה, חצוצרות מיועדות לצרה בלבד. התורה מדריכה שההתעוררות לתשובה בראש השנה לא תהיה כתשובת צרה).
- 94 יום תרועה - יום התעוררות.
- 96 'זכרון' תרועה - אמירת ענייני שופרות.
- 96 ברכת שופרות, והערות על מוטיבים מרכזיים בה.
- 98 שופר של מתן תורה.
- 98 שופר של המלכה.
- 98 שופר של מלכות המשיח וקיבוץ גלויות.
- 98 שופר של חירות.
- 99 שופר של מלחמה (פורענות הגויים).

99 עקידת יצחק

- 99 קריאת יום שני.
- 99 עקידת יצחק - הניסיון העשירי והאחרון.
- 100..... עקידת יצחק אירעה במקום ממנו האדם נברא, וממנו מתכפר לו.
- 100..... זכות עקידת יצחק.
- 101..... תכלית נסיונו של אברהם אבינו.

יום הכיפורים

105 עינוי - צום

- 105..... צום הוא לא רק עינוי לגוף.
- 105..... תועלת הצום והעינוי - התרכזות בפעולות התשובה.
- 106..... היחס לצום בזמנים אחרים.

- 106.....צום לצרכי תיקון וכפרה.....
- 107..... היחס הנכון בין צום ותשובה - המסר המרכזי של הפטרת היום בנבואת ישעיה
- 108..... היחס הנכון בין צום ותשובה - המסר המרכזי של הפטרת היום בנבואת יונה.....
- 108... צום הכיפורים הוא מאורע משמח, לכן הוא מלווה באכילה ושתייה לפניו ואחריו.....
- 109..... אופי התשובה והיודי של יום הכיפורים**
- ביום הכיפורים יש לאדם הפרטי גם נוסח וידוי כללי-לאומי. וידוי שאינו כולל עזיבת החטא, לא בושה וחרטה, ולא קבלה לעתיד. רק הכרה בגדולת הבורא ובקשה למחילה מכוח זה.....
- 110..... עבודת כהן גדול**
- 111..... ממעלת הכהן הגדול.....
- 112..... כפרת הכהונה - פר ושעיר.....
- 112..... מעשה שעיר המשתלח - מהותו קשה מאוד להבנה בהיגיון אנושי.....
- 112..... שעיר המשתלח - כפרת כלל ישראל.....
- המורכבות של כפרת שעיר המשתלח: מעשה קיצוני שאי אפשר שלא יעורר לתשובה, אך על חלק מהעוונות הוא מכפר גם בלי תשובה.....
- 113.....
- 114..... חשיבות שילוח השעיר - כ'פיקוח נפש' של כלל ישראל.....
- 114..... יום תפילה ובקשה על הצלחת כלל ישראל, בחומר וברוח.....
- 'ברוב עם הדרת מלך' - העם ממלא את בית המקדש וסביבותיו, עוקב אחר עבודת היום ומעורב בה.....
- 115.....
- 117..... נוכחות העם מטרתה התעוררות לאומית לתשובה מאהבה ומיראה.....
- 118..... נעילה**
- 118..... סיום 'עיצומו של יום' - נעילת אפשרות הכפרה - הזדמנות אחרונה לתשובה
- וידוי אחרון בצאת יום הכיפורים - בקשת מחילה לא מתוך הכרה בחטאינו, כי אם מתוך התבטלות והכרה באפסותנו.....
- 118.....

'והנה טוב מאוד'

הטוב והרע בבריאה ובאדם

הבריאה/המציאות היא הטוב

מורה הנבוכים א, נד:

כאשר ביקש (-משה רבנו) ידיעת התארים, וביקש הסליחה על האומה ונענה על הסליחה להם, אחר כך ביקש השגת עצמו יתעלה, והוא אָמרו: "הראַני נא את כבודך" - נענה על הבקשה הראשונה והיא: "הודיעני נא את דרכיך", ונאמר לו: "אני אעביר כל טובי על פניך", ונאמר לו בתשובת השאלה השנייה: "לא תוכל לראות את פני וכו'".

[אבל] אמרו 'כל טובי' - הוא רמז למה שהציב לפניו כל הנמצאים, שעליהם נאמר: "וירא אלוהים את כל אשר עשה¹ והנה טוב מאוד". כוונתי ב'הצבתם לפניו' - שישגיג טבעיהם וקשריהם זה בזה, שאז ידע הנהגתו אותם היאך היא, הכלל והפרט². ולעניין זה רמז באמרו "בכל ביתי נאמן הוא", כלומר שהבין מציאות עולמי כולו הבנה אמיתית יציבה, כי ההשקפות שהן בלתי נכונות אינן יציבות.

כל אופן של מציאות, אפילו הנמוכה והשפלה ביותר, כגון מציאות החומר העכור (וההנאה הגופנית) - הוא טוב

מורה הנבוכים ג, י:

... נמצאת אמיתת פעולת ה' כולה טוב, כיון שהיא מציאותית, ולפיכך דיבר הכתוב אשר האיר חֶשְׁכַת העולם ואמר: "וירא אלוהים את כל אשר עשה, והנה טוב מאוד". ואפילו מציאות החומר הזה התחתון כפי שהוא, עם צמידותו להעדר המחייב את המוות והרעות כולם - כל זה גם טוב, מחמת תמידות ההוויה ותדירות המציאות בעקביות. ולפיכך פירש רבי מאיר "והנה טוב מאוד - והנה טוב מוות", לעניין אשר העירונו עליו.

¹ ראה מוה"נ ב, ל ש'עשה' (להברידל מברא, קנה, יצר, ואל) היינו את החלוקה למינים בעלי טבעים שונים: "אמר גם 'עשה' לצורותיהן המיניות אשר נתנו להן, כלומר טבעיהן".

² נשים לב שיש שני סוגי הנהגות: הנהגת כלל הבריאה והנהגת כל פרט בפני עצמו. [כלומר לכלל ולפרט יש מגמות ותכליות שונות...]

מורה הנבוכים ג, יג:

וכאשר תתבונן באותו הספר המכשיר לכל מוכשר אל האמת, ולפיכך נקרא 'תורה', יתבאר לך עניין זה אשר אנו חגים סביבו מתחילת מעשה בראשית עד סופו, והוא, שלא ביאר (הכתוב) כלל בשום דבר מהן שהוא בגלל דבר אחר, אלא כל פרט ופרט מפרטי העולם אמר שהוא המציאו ושהייתה מציאותו בהתאם לַמַטְרָה. וזהו עניין אָמְרו "וירא אלוהים כי טוב", לפי שכבר ידעת מה שביארנו באַמְרֵם 'דיברה תורה כלשון בני אדם', וה'טוב' אצלנו ביטוי למה שתואם את מטרתנו.

ועל הפללות³ אמר: "וירא אלוהים את כל אשר עשה והנה טוב מאוד" - שנתחדש כל מחודש בהתאם לַמַטְרָה, ולא יחרוג כלל, והוא אָמְרו: 'מאוד'. לפי שאפשר שיהיה הדבר טוב ותואם את מטרתנו לשְׁעָתו, ואחר כך יכזיב בו כל העניין, לפיכך הודיע כי כל העשויים הללו נעשו בהתאם לַמַטְרָה ורצוננו, ולא יחדלו להיות תדירים כפי שהייתה הכוונה בהם.

מורה הנבוכים ג, כה:

...אחר ביאור זה, אומֵר, שאין מקום לבן דעת לומר כי דבר ממעשה ה' בטל או הבל או שחוק⁴. אבל לפי השקפתנו אנו כל הנוהים אחרי תורת משה רבנו, הרי מעשיו כולם טובים וחשובים. אמר: 'וירא אלוהים את כל אשר עשה והנה טוב

³ טוב, התייחסות אלוהית נפרדת: לכל פרט ופרט, ולכלל.

⁴ מוקדם יותר באותו פרק הגדיר רבנו: "הפעולה אשר תקרא **בטלה**, היא הפעולה שמתכוון בה פועלה תכלית מסוימת, ולא הושגה אותה התכלית אלא עיכב בעדה מעכב... ופעולת ה**הבל** היא הפעולה שאין מתכוונים בה לשום מטרה כלל, כדרך שמתעסק בידו מקצת בני אדם בשעה שחושב, וכפעולות המשועממים והתמהוניים. ופעולת ה**שחוק** היא הפעולה אשר המטרה בה תכלית גרועה, כלומר שיתכוון בה לדבר בלתי הכרחי ולא מועיל תועלת חשובה, כמי שמרקד לא למטרת התעמלות, או שעושה מעשים שתכליתן שישחקו מהן, פעולה זו נקראת שחוק בלי ספק.

וזה ישתנה כפי מטרת העושים ושלמותם, כי יש במציאות דברים רבים הם הכרחיים או תועלתן גדולה אצל אחדים, ואצל אחרים אין להן צורך כלל, כהתעמלות הגוף לכל שינויי מיניהן, שהם הכרחיים להתמדת הבריאות, כפי שראוי אצל מי שיודע מלאכת הרפואה, והכתיבה שהיא רבת התועלת אצל בעלי החכמה. והנה, העושה מעשה התעמלות ומטרתו בהם הבריאות כגון המשחק בכדור וההיאבקות ועימול היים ועצירת הנשימה, או פעולות אשר המטרה בהם הכתיבה, כתיקון הקולמוס ועשיית הנייר - יהיו אצל אנשים סכלים מעשה שחוק, ואצל החכמים אינן שחוק.

והפעולה ה**טובה והחשובה** היא הפעולה אשר יעשנה העושה למטרת תכלית נעלה, כלומר הכרחית או מועילה, ותושג אותה התכלית".

מאוד' - שכל מה שעשה יתעלה בגלל איזה דבר, הרי אותו המעשה הכרחי במציאות אותו הדבר המכוון, או מועיל מאוד⁵.

מורה הנבוכים ג, ח:
וכל מי שנשתמש במחשבתו או דיבורו בדבר מענייני אותו החוש (-חוש המישוש)
שהוא חרפה לנו (-לדברי אריסטו), עד שיחשב במשתה או תשמיש יותר מן הדרוש,
או יאמר בכך שירים, הרי לקח את הטובה אשר הושפע עליו בה (-ההנאה הגופנית!),
ונשתמש בה ונעזר בה למרוד במטיב ולהמרות ציוויו, ויהיה כמי שנאמר בהם:
"וכסף הרפיתי לה, וזהב עשו לפעל".

**דוגמה קיצונית לכך: פליו העיקרי של היצר הוא הכרחי כדי להגיע לדבקות
שלמה בבורא (ובניסוח אחר: הנבואה יכולה לבוא רק דרך כוח הדמיון)**

מורה הנבוכים ב, לו:
דע, כי אמיתת הנבואה ומהותה הוא שפע השופע מאת ה' יתהדר ויתרומם
באמצעות השכל הפועל על הכוח ההגיוני תחילה, ואחר כך על הכוח המדמה,
וזהו רום מעלות האדם ותכלית השלמות שאפשר שתימצא למינו, ומצב זה הוא
תכלית שלמות הכוח המדמה⁷.

וזה דבר שאינו אפשרי בכל אדם בהחלט, ואינו דבר שמגיעים אליו בשלמות
במדעים העיוניים והגיונות המידות, ואפילו יהיו כולם בתכלית הכושר וההגיונות
האפשריים - בלי שתצטרף לכך שלמות הכוח המדמה בעיקר היצירה (-מזמן הלידה)
בתכלית האפשרית...

וכן כבר ידעת פעולות הכוח הזה המדמה בזכירת המוחשות והרכבתן, והחיקוי
אשר בטבעו, ושהחשובה והנכבדת בפעולותיו אינה אלא בעת מנוחת החושים
ושביתתם מפעולותיהם - אז יאצל עליו שפע מסוים כפי ההכנה, הוא סיבת
החזיונות הצודקות, והוא עצמו סיבת הנבואות. אבל ישתנה ביותר ופחות, לא
במין, כבר ידעת הדימוי באומרם חלום אחד משישים בנבואה, ואין עושין
השוואה בין שני דברים השונים במינם - לא יתכן לומר 'שלמות האדם פי כך וכך
בשלמות הסוס'. וכבר חזרו על עניין זה בבראשית רבה ואמרו "נובלת נבואה

⁵ במובאה זו ובקודמת לה יש כעין סתירה בדברי רבנו, כי לפי הרצון האלוהי בבריאה כל דבר קיים לעצמו ולא בשביל דבר אחר. ולפי החכמה האלוהית בבריאה דבר תלוי בדבר אחר לצורך קיומו. ואין כאן המקום לטפל בנושא זה. כל המטרה היא להראות שעצם המציאות, לא משנה אם היא תוצאה של רצון או חכמה, הרי היא טוב (מאוד!).

⁶ "הדמיון - הוא גם יצר הרע באמת" (מוה"נ ב, יב. ויובא להלן באריכות).

⁷ כלומר שום כוח לא נברא לבטלה, גם היצר הרע. ויש לדאוג להשלימו כדי להפיק ממנו הטוב הרצוי...

חלום", וזה דימוי נפלא, כי ה'נובלת' הוא הפרי בעינו ובעצמו, אלא שנבל לפני שלמותו ולפני שיגיע זמנו. כך פעולת הכוח המדמה בעת השינה היא פעולתו בעת הנבואה, אלא שהם בו חסרון, ולא הגיע לתכליתו.

ההעדרים הם הרע (ולכן כל הרעות הן יחסיות ולא מוחלטות...)

מורה הנבוכים ג, י:

[אלו ה'מתכלמין'⁸ כפי שהודעתך, אינם מדמים 'העדר' כי אם ההעדר המוחלט, אבל העדר התכונות כולם - אינם חושבים אותם העדר, אלא חושבים שכל העדר ותכונה דינם כדין שני נגדיים, כמו הסימאון והראות, והמוות והחיים, והרי הם לדעתם בדרגת החוס והקור. ולפיכך מדברים בסתם ואומרים כי 'ההעדר אינו זקוק לפועל', אלא הפעולה היא שדרוש לה פועל דווקא. וזה נכון מבחינה מסוימת, ועל אף היותם אומרים שאין ההעדר זקוק לפועל, אומרים לפי היסודות שלהם כי ה' מסמא ומתקדש, ומניח הנע, כי ההעדרים הללו לדעתם עניינים מצויים. ולפיכך ראוי שנודיעך את השקפתנו אנו בזה כפי שמחייב העיון הפילוסופי. והוא,] כבר ידעת כי מסלק המעצור הוא המניע מבחינה מסוימת, כמי שסילק עמוד מתחת קורה ונפלה מחמת כובדה הטבעי, הרי אנו אומרים כי אותו שסילק את העמוד הניע את הקורה... וכך באופן זה אנו אומרים במי שסילק תכונה מסוימת, שהוא עשה אותו ההעדר, ואף על פי שההעדר אינו משהו מצוי. וכשם שאנו אומרים על מי שכבה נר בלילה שהוא יצר החושך, כך נאמר במי שקלקל את הראייה שהוא פועל הסימאון, ואף על פי שהחושך והסימאון העדרים ואינם זקוקים לעושה. ועל פי ביאור זה יתבאר לך דבר ישעיה "יוצר אור ובורא חושך, עושה שלום ובורא רע" - כי החושך והרע העדרים, והתבונן היאך לא אמר 'עושה חושך' ולא אמר 'עושה רע', לפי שאינם דברים מצויים שתיאמר בהם העשייה, אלא הניח עליהם 'בורא', לפי שמילה זו יש לה שייכות בהעדר בשפה העברית, כמו שאמר "בראשית ברא אלוהים וגו'" והוא מן ההעדר, ואופן יחס ההעדר לפעולת פועל הוא על דרך זו אשר הזכרנו. וכן על דרך זו תבין אמרו "מי שם פה לאדם, או מי ישום אילם או חרש או פיקח או עינר". וייתכן בזה ביאור אחר, והוא, לומר 'מי הוא אשר ברא את האדם מדבר או יבראהו נעדר דיבור' - עניינו המצאת חומר שאינו מקבל אותה התכונה איזו תכונה שתהיה, והרי הממציא חומר מסוים שאינו מקבל תכונה מן התכונות אומרים עליו שהוא פועל אותו ההעדר, כדרך שאומרים במי שהיה יכול להציל אדם מן הכיליון והתעלם ממנו ולא הצילו, שהוא הרגו. הנה נתבאר לך כי לפי כל ההשקפות אין קשר לפעולת פועל בהעדר כלל, אלא אומרים שהוא פעל את ההעדר במקרה כמו שביארנו, אבל הדבר אשר

⁸ כת של "פילוסופים" מוסלמים.

יפעל הפועל באופן ממשי הוא דבר מצוי בהכרח, איזה פועל שיהיה, אלא תהיה פעולתו קשורה במצוי.

ואחרי הקדמה זו עליך לזכור מה שכבר הוכח, כי הרעות אינם רעות אלא ביחס לדבר מסוים, ושכל דבר שהוא רע מבחינת מצוי מן הנמצאים, הרי אותו הרע הוא העדר אותו הדבר או העדר מצב תקין ממצביו, ולפיכך אומרים במשפט כללי: 'הרעות כולם העדרים'. המִשָּׁל בכך באדם שמותו רע והוא העדרו, וכן חוליו או עוניו או סכלותו רעות ביחס אליו, וכולם העדרי תכונות. וכאשר תתחקה אחרי פרטי משפט זה הכללי תמצא שלא יכזיב כלל, אלא אצל מי שאינו מבדיל בין ההעדר והתכונה ובין שני נגדיים, או מי שאינו יודע טבעי כל הדברים, כגון מי שאינו יודע כי ה'בריות' באופן כללי היא איזון מסוים, ושזה מן העניינים היחסיים, ושהעדר אותו היחס הוא ה'חולי' בדרך כלל, וה'מוות' העדר הצורה ביחס לכל חי, וכך כל מה ש'פסד משאר הנמצאים אין הפסדו אלא העדר צורתו. ואחר הקדמות אלו יש לדעת ברור כי ה' יתהדר ויתרומם, אין לומר עליו שהוא עושה רע באופן עצמי כלל, כלומר שהוא יתעלה ירצה במטרה ראשונית לעשות הרע. זה לא ייתכן, אלא כל מעשיו יתעלה טוב מוחלט, לפי שאינו עושה אלא מציאות, וכל מציאות טוב, והרעות כולם העדר. ולא שייך בהם פעולה אלא על הדרך אשר ביארנו, במה שהמציא את החומר בטבע זה שהוא בו, והוא היותו צמוד להעדר לעולם כפי שכבר ידוע, ולכן הוא הסיבה בכל הפסד וכל רע.

ולפיכך, כל מה שלא המציא לו ה' את החומר הזה אינו נפסד, ולא תבואה רעה מן הרעות. ונמצאת אמתת פעולת ה' כולה טוב כיון שהיא מציאותית, ולפיכך דיבר הכתוב אשר האיר חשכת העולם ואמר: "וירא אלוהים את כל אשר עשה והנה טוב מאוד", ואפילו מציאות החומר הזה התחתון כפי שהוא, עם צמידותו להעדר המחייב את המוות והרעות כולם, כל זה גם טוב מחמת תמידות ההוייה ותדירות המציאות בעקביות. ולפיכך פירש רבי מאיר "והנה טוב מאוד - והנה טוב מוות", לעניין אשר העירונו עליו. והוי זכור מה שאמרתי לך בפרק זה והבינהו, יבאר לך כל מה שאמרו הנביאים והחכמים שכל הטוב מפעולת ה' בעצם. ולשון בראשית רבה: "אין דבר רע יורד מלמעלה".

מורה הנבוכים ג, יא:

הרעות הגדולות הללו הנעשות בין אישי בני אדם מזה לזה, כפי המטרות - (אינטרסים) והתאוות וההשקפות והדעות - כולם גם הם נספחים להעדר, לפי שכולם מחיובי הסכלות, כלומר מהעדר החכמה, כשם שהסומא מחמת העדר הראות לא יחדל מלהיכשל ולהיחבל, ולחבול גם בזולתו, מחמת שאין לו מה ש'ינחהו בדרך. כך כתות בני אדם: כל אחד כפי ערך סכלותו פועל בעצמו ובזולתו רעות גדולות

ביחס לאישי המין. ואילו הייתה שם חכמה (אשר יחסה לצורה האנושית, כיחס הכוח הרואה אצל העין) - כי אז היו נמנעים כל נזקיו מעצמו ומזולתו. כי בידיעת האמת מסתלקת האיבה והשנאה, ויבטלו נזקי בני אדם זה לזה. וכבר הבטיח בכך ואמר "וגר זאב עם כבש ונמר עם גדי ירבץ וגו' ופרה ודב תרענה וגו' ושיעשע יונק וגו'", ואחר כך נתן סיבה לכך ואמר, כי סיבת סילוק אלה השנאות וההתקוטטויות וההשתלטויות היא ידיעת בני אדם אַז אמיתת האלוה, ואמר "לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי, כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים". דע זה.

מורה הנבוכים א, כב:

"בא" - ה'ביאה' בלשון העברי הונחה לביאת החי, כלומר אֶתוֹתוֹ למקום מסוים, או על⁹ אחד אחר: "בא אחיך במרמה". והיא מונחת גם לכניסת החי למקום מסוים: "ויבוא יוסף הביתה", "כי תבואו אל הארץ". והושאל שם זה לחלות הדבר אשר אינו גוף כלל: "כי יבוא דברך וכיבדונך", "מאשר יבוא עליך". עד שהושאל להעדר: "ויבוא רע", "ויבא אופל".

'אור' הוא השפע (-הפעולה המופשטת¹⁰) האלוהי

מורה הנבוכים ג, ט:

...הוא יתעלה אין חושך לפניו, אלא האור הבהיר התמידי, אשר משפעו האיר כל חשוך, כמו שנאמר במשלים הנבואיים: "והארץ האירה מכבודו".

מורה הנבוכים ג, נא:

..ולפיכך מי שהעדיף את השלמות האנושית ושיהיה איש האלוהים באמת - יתעורר וידע כי המלך הגדול האופף אותו והנצמד לו תמיד, גדול מכל אחד מבני אדם, ואפילו היה זה דוד ושלמה, ואותו המלך הנצמד האופף הוא השכל השופע עלינו, שהוא המגע בינינו ובינו יתעלה, וכמו שאנו השגנוהו באותו האור אשר השפיע עלינו, כמו שאמר "באורך נראָה אור", כך באותו האור עצמו הופיע עלינו, ובגללו הוא יתעלה עִמָּנו תמיד משקיף ומציץ: "אם ייסתר איש במסתרים ואני לא אראנו". והבן זה היטב.

⁹ כתב מארי שהוא הכינוי לתשמיש, ושלא הדגימו רבנו בפסוק. ויש שתרגמו 'אָל'.

¹⁰ או 'פעולת המופשט-הנבדל'. ראה מורה הנבוכים ב, יב.

מורה הנבוכים ב, יב:

מה שאמרנו כי ספרי הנביאים נשתמשו גם בעניין ה'שפע' לפעולת ה', הרי הוא אָמרו: "אותי עזבו, מקור מים חיים", כלומר שפע החיים, רוצה לומר המציאות שהיא החיים בלי ספק. וכן אמרו "כי עמך מקור חיים", רוצה לומר שפע המציאות, וכך סוף הלשון והוא אמרו "באורך נראה אור" - הוא העניין עצמו, כי בשפע השכל אשר שִׁפַּע ממך נשכיל, ואז נוכשר ונלמד ונשיג השכל, ולכן הבן אותו.

מורה הנבוכים א, כג:

וכיון שהושאל להופעת פעולה מפעולותיו 'ציאה' כמו שבארנו, ואמר "הנה ה' יוצא ממקומו", הושאלה להסתלקות אותה הפעולה שגם היא כפי הרצון - 'שיבה', ואמר: "אלך אשובה אל מקומי". העניין, סילוק השכינה אשר הייתה בינינו מאתנו, אשר בעקבותיה העדר ההשגחה עלינו, כמו שאמר באיומיו: "והסתרת פני מהם והיה לאכול" - כי אם נעדרה ההשגחה, יופקר ויהיה מטרה לכל מה שעלול לארע ולקרנות, ויהיה טובו ורעתו כפי המקרה.

תוספת למעיינים: מושגי האור והחושך באופן מורכב יותר, במעשה בראשית

מורה הנבוכים ב, ל:

וכבר ידעת אתה המעיין, כי ראשית סיבות ההוויה וההפסד אחר הכוחות הגלגליים - האור והחושך, מחמת מה שנספח להם מן החום והקור. ובתנועת הגלגל יתערבו היסודות, ובאור ובחושך יתחלף מיזוגם, וראשית המיזוג יתחדשו מהן שני האדים אשר המה ראשית סיבות כל השפעות העליונות אשר המטיר מהם, והם גם סיבות הדוממים. ואחר כך הרכב הצמחים, ואחר הצמח - החי, ואחרון ההרכב הוא האדם. ושהחושך הוא טבע מציאות כל העולם התחתון, והאור מופיע עליו, הרי שבהעדר האור יִשָּׂא המצב היציב, וכך בא הכתוב במעשה בראשית בדיוק לפי דירוג זה, לא יחרוג מאומה מזה.

ישנם במציאות דברים המחשיכים בעד האור האלוהי, כלומר חוסמים בעד השפע מלהגיע אל תכליתו¹¹.

מורה הנבוכים ג, ט:

החומר - מִסָּךְ גדול בעד השגת הנפרד כפי שהוא, ואפילו החומר הנכבד והזך ביותר, כלומר אפילו חומר הגלגלים, כל שכן החומר הזה האפל העכור שהוא

¹¹ יש מונעי אור אובייקטיבים מהותיים ביסוד הבריאה, ויש כאלה סובייקטיביים התלויים במעשי האדם או סביבתו.

החומר שלנו. ולפיכך, כל זמן שחשב שכלנו להשיג את האלוה או אחד השכלים - ימצא המסך הגדול חוצץ בינו לבין ההוא. ועל זה הוא הרמז בכל ספרי הנביאים שאנו מוסתרים בה' והוא נסתר ממנו (-מאיתנו) בעב או בחושך או בערפל או בענן וכיוצא ברמז זה, כי אנו קצרי יכולת להשיגו מחמת החומר. וזו היא הכוונה באָמרו "ענן וערפל סביביו" - הערה על כך שהמונע היא עכירות עצמנו, לא שהוא יתעלה גוף שסביב לו ערפל או עב או ענן, ובשל כך נמנעה ראייתו כפי שמשמע פשט לשון המשל. וכבר נכפל גם משל זה, אמר "ישת חושך סתרו". וכן התגלותו יתעלה "בעב הענן", ו"חושך ענן וערפל" - גם זה לא היה אלא כדי ללמוד בו על עניין זה, לפי שכל דבר המושג במראה הנבואה אינו אלא משל לעניין מסוים.

ואותו המעמד הגדול (-בהר סיני), ואף על פי שהיה הגדול מכל מראה נבואה ומחוק לכול היקש, אבל לא היה זה ללא עניין (כלומר התגלותו יתעלה בעב הענן). אלא להעיר כי השגת אמיתתו נמנעת ממנו (-מאיתנו) מחמת החומר החשוך הסובב אותנו, לא אותו יתעלה, כי הוא יתעלה אינו גוף. וכן ידוע ומפורסם באומה שיום מעמד הר סיני היה יום ענן וערפל וגשם מועט, אמר: "ה' בצאתך משעיר, בצעדך משדה אדום, ארץ רעשה גם שמים נטפו, גם עבים נטפו מים", ותהיה זו הכוונה גם באָמרו "חושך ענן וערפל" - לא שהוא יתעלה הקיפו סביב החושך, כי הוא יתעלה אין חושך לפניו, אלא האור הבהיר התמידי, אשר משפעו האיר כל חשך, כמו שנאמר במשלים הנבואיים "והארץ האירה מכבודו".

מורה הנבוכים ג, נא:

...ותהיה השגחת ה' יתעלה תמידית במי שהושג לו אותו השפע העומד לרשות כל מי שהשתדל להשיגו. ושבעת שלמות מחשבת האדם והשגתו את ה' יתעלה בדרכים האמיתיים וחסקתו במה שהשיג, לא ייתכן אז כלל שיפגע באותו האדם מין ממיני הרעות, לפי שהוא עם ה', וה' עמו. אבל בעת פְּנוּתו ממנו יתעלה, אשר הוא אז מוסתר מה', הרי ה' מוסתר ממנו, והרי הוא אז מזומן לכל רע שיארע שיפגע בו. כי העניין הגורם את ההשגחה וההצלחה מים המאורעות הוא אותו השפע השכלי, וכבר נסתר זמן מה מאותו החסיד הכשר, או לא הושג כלל לאותו החסר הרשע, ולפיכך אירע להם מה שאירע.

וכן נתבררה לי דעה זו גם מלשון התורה. אמר יתעלה: "והסתרתני פני מהם והיה לאכול ומצאוהו רעות רבות וצרות, ואמר ביום ההוא 'הלוא על כי אין אלוהי בקרבי מצאוני הרעות האלה'", וביאר כי הסתרת פנים זו אנחנו סיבתה, ואנחנו העושים את המסך הזה, והוא אָמרו: "ואנכי הסתר אסתיר פני ביום ההוא על כל הרעה אשר עשה". ואין ספק כי דין היחיד כדין הציבור.

הנה נתבאר לך כי סיבת היות כל אחד מבני אדם מופקר למקרים ויהיה מסור לאכול כמו הבהמות, הוא היותו מוסתר מה', אבל אם היה אלוהיו בקרבו לא יגע בו רע כלל. אמר יתעלה: "אל תירא כי אתך אָנִי, אל תִשְׁתַּעַע כי אני אלוהיך וגו'", ואמר "כי תעבור במים אתך אני, ובנהרות לא יִשְׁטֹפוּךָ וגו'", עניינו 'כי תעבור במים ואני אֶתְךָ - הנהרות לא יִשְׁטֹפוּךָ', לפי שְׁכַל שְׁאוּלֶּף עד ששפע עליו אותו השכל, נצמדת לו ההשגחה ונמנעים ממנו כל הרעות.

הקדמת פירוש המשנה אבות, פרק ז מהשמונה:

במסכים ועניינם. הרבה יימצא במדרשים ובהגדות ומהם גם בתלמוד, שיש מן הנביאים מי שרואה את ה' מאחורי מסכים מרובים, ומהם מי שרואהו מאחורי מסכים מעטים, לפי ערך קרבתם לפני ה' ורום מעלתם בנבואה. עד שאמרו שמשא רבנו ראה את ה' מאחורי מסך אחד בהיר, כלומר שקוף, והוא אָמַרם "הסתכל בספקלריא המאירה עיניים". ו'ספקלריא' שם הראי העשוי מחומר שקוף כיהלום וכזכוכית, כמו שנבאר בסוף (-מסכת) כלים (-יובא להלן). והכוונה בעניין זה מה שאבאר לך, והוא, שכבר ביארנו בפרק השני שהמעלות, מהם הגיוניות ומהם מידותיות. וכן המגרעות מהן מגרעות בהיגיון כגון הסכלות, והפתיות, וקושי ההבנה. ומהם מידותיות כגון התאוותנות, והגאווה, והרגזנות, והחרוץ, והעזות, ואהבת הממון ודומיהם, והם רבים מאוד. וכבר ביארנו חוק ידיעתם בפרק הרביעי. וכל המגרעות הללו הם המסכים המבדילים בין האדם לבין ה' יתעלה. אמר הנביא בבארו את זה: "כי אם עוונותיכם היו מבדילים בינכם לבין אלוהיכם". אמר, שעוונותינו והם הרעות הללו כמו שהזכרנו - הם המסכים המבדילים בינינו ובינו יתעלה.

פירוש המשנה סנהדרין י, א (הקדמה לפרק חלק):

והיסוד השביעי - נבואת משה רבנו. והוא, שנאמין שהוא אביהן של כל הנביאים שקדמו לפניו והבאים אחריו, הכל הם למטה ממנו במעלה, והוא בחיר ה' מכל המין האנושי, אשר השיג ממנו יתעלה יותר ממה שהשיג וישיג כל אדם שנמצא ושימצא. ושהוא עליו השלום הגיע לתכלית הרוממות מעל האנושיות עד שהשיג המעלה המלאכית ונעשה במעלת המלאכים, לא נשאר לפניו שום מסך שלא קרעו ולא עצר בעדו שום מעצור גופני, ולא נשאר בו שום דבר מן החסרון לא מעט ולא הרבה, והושבתו בו הכוחות הדמיוניים והחושיים בכל השגותיו,

ונתבהל כוחו המתעורר, ונשאר שְׁכַל בלבד, ועל עניין זה אמרו עליו שהוא מדבֵּר עם ה' בלי אמצעות המלאכים¹².

פירוש המשנה כלים ל, ב:

'ספקלריה' - הוא המסך שעושין כדי שייראו הצורות מאחוריו, והיא לדעתי מלה מורכבת 'ספק לראיה'¹³, ופירושה ראייה מסופקת, לפי שהרואה מאחורי מסך של זכוכית או שוהם או כל דבר שקוף זולתם - אינו רואהו במקומו המדויק כפי שמתברר במדעי הראות, וכך אינו נראה כפי ממדיו המדויקים. וקוראים חכמים את המסך השקוף מאוד שאינו מסתיר מאומה ממה שאחריו 'ספקלריה המאירה'. ואמרו על דרך המשל בהשגת משה רבנו עליו השלום את העניינים האלהיים, ושהוא השיג את הבורא בתכלית מה שאפשר לאדם להשיג מחמת ששכלו קשור בהיולי, כמו שאמר יתעלה על כך "כי לא רָאֵנִי האדם וְחַי" כמו שבארנו בפרקי אבות, אמרו "כל הנביאים נסתכלו בספקלריה שאינה מאירה, משה רבינו נסתכל בספקלריה המאירה". וכבר חרגנו מעניין ההלכה אבל ביארנו עניין נפלא.

מורה הנבוכים ג, נא:

וכן נתבררה לי דעה זו גם מלשון התורה, אמר יתעלה "והסתרת פני מהם והיה לאכול, ומצאוהו רעות רבות וצרות, ואמר ביום ההוא: הלוא על כי אין אלהי בקרבי מצאוני הרעות האלה", וביאר כי 'הסתרת פנים' זו אנחנו סיבתה, ואנחנו העושים את המסך הזה, והוא אָמרו: "ואנוכי הסתר אסתיר פני ביום ההוא על כל הרעה אשר עשה"¹⁴.

מבנה האדם - טוב, ואפשרות לרע...

הלכות יסודי התורה פרק ד:

ארבעה גופים האלו שהן אש ורוח ומים וארץ - הם יסודות כל הנבראים למטה מן הרקיע, וכל שיהיה מאדם ובהמה ועוף ורמש ודג וצמח ומתכת ואבנים טובות

¹² כלומר בלי כוח הדמיון, שאף הוא 'מלאך', מבחינה מסוימת.

¹³ אמנם מקורה הוא בלטינית וביוונית.

¹⁴ אם כן, החומר הוא עצמו מסך. וחיוקו על ידי החטא הוא מסך גדול יותר. יש מסכים מינימליים הכרחיים, ויש מסכים שהאדם מוסיף... וכמו עם היצר הרע: מצד אחד חייבים מסך כדי להשיג (ויסתר משה... מו"נ א, ה), כלומר במובן מסוים המסך הוא המאפשר את הראייה... מצד שני, ככל שהם מתרבים כך ההשגה מתמעטת. [אמנם אצל משה שם מדובר על מסך בחיורי מצד השכל, ולא מסך טבעי מצד החומר... וצ"ב. מכל מקום, לכל אדם אחר המתנבא - הדמיון הוא מסך הכרחי כדי להשיג. "הנה אנוכי בא אליך בעב הענן - בעבור ישמע העם..."] - ההסתרה היא המאפשרת השמיעה.]

ומרגליות ושאר אבני בניין והרים וגושי עפר - הכל גָּלְמוּ מחובר מארבע יסודות האלו... [וארבעתן יתערבו ביחד וישתנה כל אחד מהם בעת העירוב, עד שיימצא המחובר מארבעתן אינו דומה לאחד מהן כשהוא לבדו. ואין במעורב מהן אפילו חלק אחד שהוא אש בפני עצמה או מים בפני עצמן או ארץ בפני עצמה או רוח בפני עצמה - אלא הכול נשתנו ונעשו גוף אחד.

וכל המחובר מארבע יסודות אלו, להם הוא נפרד בסוף. יש שהוא נפרד לאחר ימים אחדים, ויש שהוא נפרד לאחר שנים רבים. וכל שנתחבר מהם - אי אפשר שלא ייפרד להם. אפילו הזהב והאודם אי אפשר שלא ייפסד ויחזור ליסודותיו, ויחזור מקצתו לאש ומקצתו למים ומקצתו לרוח ומקצתו לארץ. הואיל וכל הנפרד אלו ייפרד, למה נאמר לאדם "ואל עפר תשוב"? לפי שרוב בניינו מן העפר. ולא כל הנפסד, כשייפסד, מיד יחזור לארבע היסודות - אלא ייפסד ויחזור לדבר אחר, ודבר אחר לדבר אחר, וסוף הדברים יחזור ליסודות. ונמצאו כל הדברים חוזרין חלילה.]

נפש כל בשר, היא 'צורתו' שנתן לו האל. והדעת היתרה המצויה בנפשו של אדם - היא צורת האדם השלם בדעתו, ועל צורה זו נאמר בתורה "נעשה אדם בצלמנו כדמותנו", כלומר שתהיה לו 'צורה' היודעת ומשגת הדעות שאין להם גולם, עד שידמה להן. ואינו אומֵר על צורה זו הניכרת לעיניים, שהיא הפה והחוטם והלסתות ושאר רושם הגוף, שזו - 'תואר' שמה.

ואינה הנפש המצויה לכל נפש חיה, שבה אוכל ושותה ומוליד ומרגיש ומהרהר, אלא ה'דעה', שהיא צורת הנפש, ובצורת הנפש הכתוב מדבר...

אין צורת הנפש הזאת מחוברת מן היסודות כדי שתיפרד להם, ואינה מכוח ה'נשמה' עד שתהא צריכה לנשמה כמו שהנשמה צריכה לגוף. **אלא מאת ה', מן השמים היא.** לפיכך כשייפרד הגולם שהוא מחובר מן היסודות, ותאבד הנשמה מפני שאינה מצויה אלא עם הגוף וצריכה לגוף בכל מעשיה - לא תיכרת הצורה הזאת, לפי שאינה צריכה לנשמה במעשיה. אלא יודעת ומשִׁגֶת הדעות הפרודות מן הגלמים, ויודעת בורא הכול, ועומדת לעולם ולעולמי עולמים. הוא שאמר שלמה בחכמתו: "וישוב העפר על הארץ כשהיה, והרוח תשוב אל האלוהים אשר נתנה".

מורה הנבוכים ג, ח:

...וביאור הדבר באדם דרך משל, שכיעור מראהו וחריגת אבריו מִטְּבֵעֵן, וכן חולשת כל פעולותיו או ביטולם או התרופפותם (ואין הבדל אם יהיה כל זה בעיקר התולדה או שאירע לו) - הרי כל זה נספח לחומרו הנפסד, לא לצורתו. וכן כל חי אינו מת וחולה כי אם מחמת קָמְרוּ, לא מחמת צורתו. **וכל מרדי האדם ותטאיו, כולם נספחים הם לקמרו לא לצורתו, וכל מעלותיו נספחים הם לצורתו.** המְשָׁל בכך: שהשגת האדם את בוראו, וציורו לכל מושכל, וניהולו לתאוותו וכעסו, ומחשבתו במה שראוי לקחת ומה שראוי להרחיק - כל זה שייך לצורתו.

אבל אכילתו ושתייתו ותשמישו וחשקו בהן, וכן ׀גזו וכל מידה רעה הנמצאת לו - הרי כל זה שייך לְחִמְרוּ.

וכיון שנתבאר שהדבר כך, ולא ייתכן לפי גִּזְרַת החכמה האלוהית שיימצא חומר בלי צורה, ולא שתימצא צורה מן הצורות הללו בלי חומר, ונתחייב היקשר הצורה האנושית הזו הנכבדה מאוד, אשר כבר ביארנו שהיא צלם אלוהים ודמותו, בחומר הזה העפרי העכור האפל הגורם לה לכל מגרעת והפסד - ניתן לה (כלומר לצורה האנושית) יכולת על החומר, וממשל ושיפוט ושלטון, כדי שתִּכְפֶּהוּ ותכניע דרישותיו ותחזירנהו ליושר האפשרי ולאיוונו...

מורה הנבוכים ג, כב:

ודע כי 'שטן' נגזר מן "שֵׁטָה מעליו ועבור", כלומר שהוא מְעַנִּין ההסרה וההרחקה, כי הוא המְסַטֵּה מדרך האמת בלי ספק, ומרחיק בדרכי התעיה. ועל עניין זה עצמו נאמר גם "כי יֵצֵר לֵב האדם רע מנעוריו". וכבר ידעת פרסום השקפה זו בתורתנו, כלומר (מציאותם של) יצר טוב ויצר רע, ואמרם 'בשני יצריך'. וכבר אמרו כי יצר הרע נוצר בכל אחד מבני אדם בעת לידתו: "לפתח חטאת רוביץ", וכמו שאמרה התורה "מנעוריו". ושיצר טוב אינו נמצא לו אלא לאחר שלמות שכלו, ולפיכך אמרו 'נקרא יצר הרע מלך גדול, ונקרא יצר טוב ילד מסכן וחכם' במשל הנשוא לגוף האדם ושינויי כוחותיו, באָמְרו "עיר קטנה ואנשים בה מְעֵט וגו'". כל הדברים הללו לשונם ז"ל מפורסמים. וכיון שביארו לנו כי יצר הרע הוא השטן, והוא מלאך בלי ספק (כלומר שגם הוא נקרא מלאך¹⁵), לפי שהוא בתוך 'בני האלוהים' - יהיה אם כן גם יצר טוב מלאך באמת. ואם כן, הדבר הזה המפורסם בדברי חכמים ז"ל כי כל אדם נצמדו לו שני מלאכים, אחד מימינו ואחד משמאלו - הם יצר טוב ויצר רע. ובפירוש אמרו ז"ל בגמרא (ס) שבת בשני המלאכים הללו, אמרו 'אחד טוב ואחד רע'. ראה כמה נפלאות גילתה לנו אַמְרַה זו, וכמה סילקה מן הדמיונות הבלתי נכונות.

הלכות תשובה ה, א:

רשות לכל אדם נתונה: אם רצה להטות עצמו לדרך טובה ולהיות צדיק - הרשות בידו, ואם רצה להטות עצמו לדרך רעה ולהיות רשע - הרשות בידו. הוא שכתוב

¹⁵ מלאך - מוציא פקודה אלוהית לפועל (מוה"נ ב, ו). וראה מוקדם יותר באותו פרק (ג, כב): "...אבל אמרו בבני האלוהים 'להתייצב על ה'", הוא בפעם הראשונה והשנייה, אבל השטן אף על פי שבא בכללם ובתוכם בפעם הראשונה והשנייה, הרי בראשונה לא אמר בו "להתייצב", ובשנייה אמר "ויבוא גם השטן בתוכם להתייצב על ה'". והבן עניין זה והתבונן כמה מופלא הוא, וראה היאך הושגו לי עניינים אלו כעין חזון, והוא שעניין "להתייצב על ה'" - היותם נמצאים משועבדים בפקודתו בכל מה שהוא רוצה...".

בתורה "הן האדם היה כאחד, ממנו לדעת טוב ורע" - כלומר הן מין זה של אדם היה יחיד בעולם, ואין מין שני דומה לו בזה העניין, **שיהא הוא מעצמו בדעתו ובמחשבתו יודע הטוב והרע** ועושה כל מה שהוא קפץ ואין מי שיעכב בידו מלעשות הטוב או הרע. וכיון שכן הוא - "פן ישלח ידו...".

יצר טוב ויצר רע

מאפייני היצר הרע

מורה הנבוכים ג, כב:

ודע כי 'שטן' נגזר מן "שטה מעליו ועבור", כלומר שהוא מעניין ההסרה וההרחקה, כי הוא המסטה מדרך האמת בלי ספק, ומרחיק בדרכי התעיה. ועל עניין זה עצמו נאמר גם "כי יצר לב האדם רע מנעוריו". וכבר ידעת פרסום השקפה זו בתורתנו, כלומר יצר טוב ויצר רע, ואמרם 'בשני יצריך'. וכבר אמרו כי יצר הרע נוצר בכל אחד מבני אדם בעת לידתו, "לפתח חטאת רובץ", וכמו שאמרה התורה "מנעוריו". ושיצר טוב אינו נמצא לו אלא לאחר שלמות שכלו...

מורה הנבוכים ב פרק ל:

וממה שאתה צריך לדעת מה שביארו במדרש, והוא שהם הזכירו כי הנחש - רכוב (בגן עדן. משהו 'רכב' עליו)¹⁶, ושהוא היה כגודל גמל, ושרוכבו הוא אשר הטעה את חוה, ושהרוכב היה 'סמאל', והם מניחים שמות הללו בסתם על השטן. תמצאם אומרים בכמה מקומות כי השטן רצה להכשיל אברהם אבינו עד שלא יענה להקרבת יצחק, וכן רצה להכשיל יצחק שלא ישמע לאביו, והזכירו עוד בפרשה זו (כלומר בעקידה), אמרו: "בא סמאל אצל אבינו אברהם, אמר לו: מה, סבא, הובדת לבך? ! וגו'", הנה נתבאר לך כי סמאל הוא השטן. וגם שמות הללו לעניין¹⁷, כמו ששמות הנחש לעניין. ואמרו, בבואו לפתות חוה היה סמאל רוכב עליו, והקב"ה שוחק על גמל ורוכבו.

מורה הנבוכים ג, כב:

"אמר רבי שמעון בן לקיש: הוא שטן, הוא יצר הרע, הוא מלאך המוות!"...הנה נתבאר לך כי על עניין אחד בעצמו מכנים בשלשה שמות הללו, ושכל הפעולות

¹⁶ "הושאל לשליטה על הדבר, כי הרוכב שולט ומושל על רכבו, וזהו אמרו: 'ירכיבהו על במתי ארץ', 'הרכבתיך על במתי ארץ' - עניינו שאתם תמשלו על מרומי הארץ. 'ארכיב אפרים' - אמשילהו ואשליטהו" (א, ע).

¹⁷ כתוב בספרים ש'סמאל' הוא לשון סימאון. כלומר הכוח שמסמא עיני השכל. וכעין מה שהבאנו בלשון רבנו לעיל, כי שטן הוא מלשון סטייה, הסרה והרחקה מדרך האמת.

המיוחסות לכל אחד מאלה השלושה - הם כולם פעולת דבר אחד. וכך אמרו גם חכמי משנה הראשונים, אמרו: "תנא: (1) יורד ומתעה, (2) עולה ומשטין, (3) נוטל רשות ונוטל נשמה".

מורה הנבוכים ג, כו:

[כמו שנחלקו אנשי העיון מבעלי הדת האם מעשיו יתעלה תוצאה של חכמה, או סתם רצון לא לבקשת תכלית כלל, כך נחלקו מחלוקת זו עצמה בציוויים אשר ציווה לנו. כי יש מי שאינו מבקש לכך סיבה כלל, ואומר כי כל המצוות תוצאת הרצון המוחלט. ויש מי שאומר כי כל ציווי ואזהרה מהם תוצאת חכמה, והמטרה בו תכלית מסוימת, ושכל המצוות כולן יש להם טעם, ובגלל תועלת מסוימת ציווה בהן. מה שהם כולן יש להן טעם, ואין אנו יודעים טעמי מקצתן ולא נדע אופן החכמה בהן - זו היא שיטתנו וכולנו ההמונים והיחידים, ולשון הכתוב בכך ברור: "חוקים ומשפטים צדיקים", "משפטי ה' אמת צדקו יחדיו".] ואלה הנקראים 'חוקים', כגון השעטנו ובשר בחלב ושעיר המשתלח אשר דיברו עליהן ז"ל ואמרו: "דברים שחקקתי לך ואין לך רשות להרהר בהן, והשטן מקטרג¹⁸ עליהן ואומות העולם משיבין עליהן", אין המון החכמים סוברים שהם דברים שאין להם טעם כלל ולא נדרשה בהן תכלית, לפי שזה מביא למעשי ההבל כפי שהזכרנו. אלא סוברים המון החכמים שיש להן טעם, כלומר תכלית מועילה בהחלט, אלא שהיא נעלמת ממנו, אם מחמת קוצר שכלנו או לחוסר ידיעתנו.

שורש יצר הרע הוא הדמיון¹⁹

מורה הנבוכים ב, יב:

...כל זה הימשכות אחר הדמיון אשר הוא גם יצר הרע באמת, כי כל מגרעת הגיונית או מידותית היא פעולת הדמיון או נספחת לפעולתו.

מורה הנבוכים א, עג (שלהי הקדמה עשירית):

...וכמה חשוב עיון זה וכמה גדולה טובתו, למי שרצה להתרונן מן העלטה²⁰ הזו, כלומר ההימשכות אחר הדמיון.

¹⁸ (וראה מקבילה בהקדמת מסכת אבות, פרק השישי מהשמונה) לפי דברי רבנו לעיל, נראה שהכוונה שיצר הרע מכניס ספקות בשכל האדם באשר למצוות אלו, או באשר לכלל המצוות בגלל מצוות 'משונות' אלו.

¹⁹ לכאורה יצר הרע הוא לא הרע בעצמו, אלא הוא יכול ליצור את הרע. אבל מאידך הדמיון הוא גם הכלי ההכרחי להשגת נבואה ולהאצלת השפע האלוהי... בכך תובן הכרחיות תיקון המידות לצורך הנבואה, כי זה ביעור או תיקון או טיהור הרע מתוך היצר. רצ"ב.

²⁰ אע"פ שאינה ראייה אלא 'זכר לדבר': ההימשכות אחרי הדמיון היא 'ישיבה בחושך', והחושך הלוא הוא הרע וההעדר כדלעיל.

הביטוי המעשי העיקרי של יצר הרע הוא החימשכות אחר המידות הרעות

פירוש המשנה הקדמה למסכת אבות, פרק ז מהשמונה:
כבר ביארנו בפרק השני, שה'מעלות', מהם הגיוניות ומהם מידותיות. וכן ה'מגרעות' מהן מגרעות בהיגיון כגון הסכלות, והפתיות, וקושי ההבנה. ומהם מידותיות כגון התאוותנות, והגאווה, והרגזנות, והחרון, והעזות, ואהבת הממון ודומיהם, והם רבים מאוד. וכבר ביארנו חוק ידיעתם בפרק הרביעי. וכל המגרעות הללו הם המסכים המבדילים בין האדם לבין ה' יתעלה. אמר הנביא בבארו את זה: "כי אם עוונותיכם היו מבדילים בינכם לבין אלהיכם". אמר, שעוונותינו והם הרעות הללו כמו שהזכרנו - הם המסכים המבדילים בינינו ובינו יתעלה.

פירוש המשנה ברכות ט, ה:
[משנה: "חייב אדם לברך על הרעה כשם שהוא מברך על הטובה שנאמר 'ואהבת את ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאודך'. 'בכל לבבך' - בשני יצריך, ביצר טוב וביצר רע. 'ובכל נפשך' - אפילו הוא נוטל את נפשך. 'ובכל מאודך' - בכל ממונך..."]
ואמרו "ביצר טוב וביצר רע" - כלומר שישים בלבו אהבת האל והאמונה בו אפילו בעת הקרי והכעס והרוגז, שכל זה הוא יצר רע, כאמרם "בכל דרכיך דעהו"
- אפילו בדבר עברה²¹.

הלכות שבת יב, א:
המבעיר כל שהוא - חייב, והוא שיהא צריך לאפר. אבל אם הבעיר דרך השחתה - פטור, מפני שהוא מקלקל. והמבעיר גדישו של חברו או השורף דירתו - חייב, אף על פי שהוא משחית, מפני שכוונתו להינקם משונאו והרי נתקררה דעתו ושככה חמתו, ונעשה כקורע על מתו או בחמתו, שהוא חייב, וכחובל בחברו בשעת מריבה - שכל אלו מתקנים הן אצל יצרן הרע.

הלכות חובל ומזיק ד, ח:
...והלוא החובל מקלקל הוא, וכל המקלקלין בשבת פטורין מן המיתה, ולמה נחשוב זה החובל עוון שיש בו מיתת בית דין? הואיל ונחת רוח עשה ליצרו הרע בעת שחבל בחברו, הרי הוא כמתקן, ונמצא עוון מיתה, ולפיכך פטור מן השלומין.

²¹ והשווה הקדמה למסכת אבות, פרק חמישי מהשמונה.

חתימת הלכות איסורי מזבח:

ומאחר שכולן (דרגות הפקת שמן הזית) כשרין למנחות, למה נמנו? כדי לידע יפה שאין למעלה ממנו, והשווה, והפחות. שהרוצה לנכות עצמו יכופ יצרו הרע, וירחיב ידו, ויביא קרבנו מן היפה המשובח ביותר שבאותו המין שיביא ממנו. הרי נאמר בתורה "והבל הביא גם הוא מבכורות צאנו ומחלביהן, וישע ה' אל הבל ואל מנחתו".

והוא הדין לכל דבר שהוא לשם האל הטוב, שיהיה מן הנאה הטוב: אם בנה בית תפילה - יהיה נאה מבית ישיבתו. האכיל רעב - יאכיל מן הטוב והמתוק שבשולחנו. כיסה ערום - יכסה מן היפה שבכסותו. הקדיש דבר - יקדיש מן היפה שבכסיו, וכן הוא אומר: "כל חלב לה".

חתימת הלכות תמורה:

אף על פי שכל חוקי התורה גזרות הן כמו שביארנו בסוף (ההלכות) מעילה, ראוי להתבונן בהן, וכל שאתה יכול ליתן לו טעם - תן לו טעם! הרי אמרו חכמים הראשונים, שהמלך שלמה הבין רוב הטעמים של כל חוקי התורה. יראה לי שזה שאמר הכתוב "והיה הוא ותמורתו יהיה קודש", כעניין שאמר "ואם המקדיש יגאל את ביתו, וינסף חמישית כסף ערכך עליו". ירדה תורה לסוף מחשבת האדם, וקצת יצרו הרע, שטבעו של אדם נוטה להרבות קניינו ולחוס על ממונו, ואף על פי שנדר והקדיש אפשר שחזר בו וניחם ויפדה בפחות משוויו - אמרה תורה 'אם פדה לעצמו, יוסיף חומש'.

וכן אם הקדיש בהמה קדושת הגוף, שמא יחזור בו, וכיון שאינו יכול לפדותה יחליפנה בפחותה ממנה, ואם תיתן לו רשות להחליף הרע בפה, יחליף היפה ברע ויאמר 'טוב הוא'. לפיכך סתם הכתוב בפניו, שלא יחליף, וקנסו אם החליף, ואמר: "והיה הוא ותמורתו יהיה קודש".

וכל אלו הדברים - כדי לכופ את יצרו, ולתקן דעותיו. ורוב דיני התורה אינם אלא עצות מרחוק מגדול העצה, לתקן הדעות וליישר כל המעשים. וכן הוא אומר "הלוא כתבתי לך שלישים במועצות ודעת. להודיעך קושט אמרי אמת, להשיב אמרים אמת לשולחך".

הלכות רוצח ושמירת נפש יג, יג:

הפוגע (-פוגש) בשניים: אחד רובץ תחת משאו, ואחד פרק מעליו ולא מצא מי שיטעון עמו - מצוה לפרוק בתחילה משום צער בעלי חיים, ואחר כך טוען. במה דברים אמורים? בשחיו שניהם שונאים או שניהן אוהבים. אבל אם היה אחד שונא, ואחד אוהב - מצוה לטעון עם השונא תחילה, כדי לכופ את יצרו הרע.

גם ליצר הרע יש חלק של טוב בפנימיותו, שהרי גם הוא 'מצוי', וגם הוא ממלא פקודה אלוהית

מורה הנבוכים ג, ח:

כל מי שנשתמש במחשבתו או דיבורו בדבר מענייני אותו החושש (חוש המישוש) שהוא חרפה לנו (לדברי אריסטו), עד שיחשב במשתה או תשמיש יותר מן הדרוש, או יאמר בכך שירים, הרי לקח את הטובה (ההנאה הגופנית) אשר הושפע עליו בה, ונשתמש בה ונעזר בה למרוד במטיב ולהמרות ציוויו, ויהיה כמי שנאמר בהם: "וכסף הרפיתי לה, וזהב עשו לפעל".

פירוש המשנה אבות ה, יח:

[משנה: יהודה בן תימא אומר: הווי עז כנמר, וקל כנשר, ורץ כצבי, וגיבור כארי, לעשות רצון אביך שבשמים. הוא היה אומר: עז פנים לגיהנם ובוש פנים לגן עדן.]
אף על פי שאמר 'עז פנים לגיהנם', ציווה בעזות בתוכחת הממרים וכיוצא בזה, וכאילו אמר השתמש במקצת המגרעות במקומן בענייני שמים²², כדרך שאמר הנביא "עם עיקש תתפלל", אבל בתנאי שתהיה כוונתך לאמת, והוא רצון אביך שבשמים'.

פירוש המשנה הקדמת אבות פרק מהשמונה:

[משנה אבות ב, טו: רבי יוסי אומר: יהי ממון חברך חביב עליך כשלך, והתקן עצמך ללמוד תורה שאינה ירושה לך, וכל מעשיך יהיו לשם שמים.]

²² והשווה הקדמת מסכת אבות, פרק שביעי מהשמונה, שכאשר מדובר במנהיגי הציבור, יש להיזהר גם בזה: "וכן דוד עליו השלום, נביא (אמר: 'לי דיבר צור ישראל'), ומצאנוהו בעל לב קשה ואף על פי שנשתמש בכך בגויים ובהריגת הכופרים והיה רחמן לישראל. הרי ביאר בדברי הימים שה' לא מצאו ראוי לבניין בית המקדש בגלל רוב הרוגיו, ואמר לו 'לא אתה תבנה בית לשמי, כי דמים רבים שפכת וכו'". ומצאנו לאלהיו ז"ל מידת הכעס, ואף על פי שנשתמש בה בכופרים ועליהם היה כועס, הרי ביארו חכמים ז"ל שה' סילקו ואמר לו שאין ראוי לבני אדם מי שיש בו מן הקינוי כמו שיש בך, לפי שהוא יאבדם".

ונראה ששורש העניין מצוי במורה א, נד, שגם כאשר המלך או המנהיג מעניש, ראוי לו שלא יהיה זה מתוך רגש כלל: "וראוי למנהיג המדינה אם היה נביא, להתדמות בתארים אלה, וייעשו על ידו פעולות אלו במידה ובמי שראוי לכך, לא מתוך סתם התפעלות, ולא ישחרר מוסרות הכעס, ואל ייתן להתפעלויות להשתרש בו, כי כל התפעלות רעה. אלא יישמר מהן כפי יכולת האדם. ויהיה פעמים למקצת בני אדם רחום וחנון, לא מתוך סתם רגישות וחמלה, אלא כפי הראוי, ויהיה פעמים למקצת בני אדם נוטר ונוקם ובעל חמה, כפי הראוי להם, ולא מתוך סתם כעס, עד שיצווה לשרוף אדם והוא בלתי כעוס ולא רגוז ולא שונא לו, אלא כפי שייראה לו שהוא חייב, ותהיה מגמתו להפיק מה שיש באותה הפעולה מן התועלת הגדולה לבני אדם רבים". עיין שם עוד.

...ודע שהדרגה הזו היא דרגה גבוהה מאוד וקשה, ולא ישיגוּהּ אלא מעטים ואחרי הכשרה רבה מאוד. ואם יזדמן מציאות אדם שאֵלֶּה הם תאריּו - איני חושב שהוא פחות מהנביאים, כלומר שמפעיל כל כוחות נפשו ועושה מטרתם ה' יתעלה בלבד, ולא יעשה פעולה גדולה או קטנה ולא יבטא שום מילה אלא אם אותה הפעולה או אותה המילה מביאה לידי מעלה או לדבר המביא לידי מעלה. והוא מתבונן וחושב בכל פעולה ותנועה ורוֹאֶה אם היא מביאה לאותה התכלית או אינה מביאה, ואחר כך יעשנה.

וזה הוא מה שדורש יתעלה ממנו שתהא זו מטרתנו, באָמרו "ואהבת את ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך", כלומר בכל חלקי נפשך, שתשים תכלית כל חלק מהם תכלית אחת, והיא "לאהבה את ה' אלהיך". וכבר זירזו גם הנביאים עליהם השלום על עניין זה, ואמר "בכל דרכיך דעהו", ופירשו חכמים ואמרו "אפילו בדבר עברה", כלומר שתשים לאותה הפעולה תכלית כלפי האמת ואף על פי שיש בה עברה מאיזו בחינה שהיא. כבר כללו חכמים עליהם השלום כל העניין הזה בלשון הקצר ביותר שיכול להיות, והקיפו את העניין הקף שלם מאוד מאוד, עד שכאשר אתה מתבונן בקוצר אותם המילים איך נאמרו על העניין הגדול העצום הזה בכללותו שכבר חוברו בו חיבורים ולא הקיפו את כולו, תדע שהוא נאמר בכוח אלוהי בלי שום ספק כלל, והוא אמרם בצוואותיהם במסכתא זו: "וכל מעשיך יהיו לשם שמים".

פירוש המשנה ברכות ט, ה:

[משנה: חייב אדם לברך על הרעה כשם שהוא מברך על הטובה שנאמר "ואהבת את ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאודך". 'בכל לבבך' - בשני יצריך, ביצר טוב וביצר רע. 'ובכל נפשך' - אפילו הוא נוטל את נפשך. 'ובכל מאודך' - בכל ממונך...]

ואמרו "ביצר טוב וביצר רע" - כלומר שישים בלבם אהבת האל והאמונה בו אפילו בעת הקרי והכעס והרוגז, שכל זה הוא יצר רע, כאמרם: "בכל דרכיך דעהו" - אפילו בדבר עברה.²³

מורה הנבוכים ג, מט:

וכבר ידעת שנאסר עלינו ליהנות בערווה באיזה אופן שיהיה, ואפילו הראייה במטרת הנאה, כמו שביארנו בהלכות איסורי ביאה. ושם ביארנו שאין מותר בתורתנו להפנות את המחשבה לענייני התשמיש כלל, ולא לעורר הקישוי בשום פנים ואופן, ושהאדם אם נתקשה שלא בכוונה, חייב להטות את דעתו למחשבה אחרת, ויחשוב בעניין אחר עד שיישוך אותו הקישוי.

²³ והשווה הקדמת מסכת אבות, פרק חמישי מהשמונה.

אמרו חכמים ז"ל במוסריהם מביאי השלמות לחסידים: "בני! אם פגע בך מנוול זה, משכהו²⁴ לבית המדרש. אם ברזל הוא נימוח, ואם אבן הוא מתפוצץ²⁵, שנאמר, "הלוא כה דברי כאש נאום ה', וכפטיש יפוצץ סלע". אומר לבנו ביסרו אותו: אם נתקשית ונצטערת, לך לבית המדרש, למד ועיין שאַל והישאַל - יישוך ממך אותו הצער²⁶ בלי ספק.

והתפלא על אָמרו 'מנוול זה', ואיזה ניוול. ואין מוסר זה מחמת התורה בלבד, אלא הדבר כך גם אצל הפילוסופים. [וכבר הודעתך דברי אריסטו בלשונו, אמר: 'החוש הזה שהוא חרפה לנו'. כלומר חוש המישוש, הגורם להחשבת המאכל והתמיש. וקורא בספריו לבני אדם המחשיבים את התמיש ואכילת המטעמים - 'השפלים', והאריך בזיונם והזלזול בהם. תמצא את זה בספרו במידות ובספרו בהטפה].

למעשה, היצר הטוב הוא השכל, המנקה אל האמת

מורה הנבוכים ג, כב:

ודע כי 'שטן' נגזר מן "שטה מעליו ועבור", כלומר שהוא מְעניין ההסרה וההרחקה, כי הוא המסטה מדרך האמת בלי ספק, ומרחיק בדרכי התעיה. ועל עניין זה עצמו נאמר גם "כי יצר לב האדם רע מנעוריו". וכבר ידעת פרסום השקפה זו בתורתנו, כלומר יצר טוב ויצר רע, ואמרם 'בשני יצריך'. וכבר אמרו כי יצר הרע נוצר בכל אחד מבני אדם בעת לידתו, "לפתח חטאת רובץ", וכמו שאמרה התורה "מנעוריו". ושיצר טוב אינו נמצא לו אלא לאחר שלמות שכלו, ולפיכך אמרו 'נקרא יצר הרע מלך גדול, ונקרא יצר טוב ילד מסכן וחכם' במשל הנשוא לגוף האדם ושינויי כוחותיו, באָמרו "עיר קטנה ואנשים בה מעט וגו'". כל הדברים הללו לשונם ז"ל מפורסמים. וכיון שביארו לנו כי יצר הרע הוא השטן, והוא מלאך בלי ספק (כלומר שגם הוא נקרא מלאך), לפי שהוא בתוך 'בני האלוהים' - יהיה אם כן גם יצר טוב מלאך באמת. ואם כן, הדבר הזה המפורסם בדברי חכמים ז"ל כי כל אדם נצמדו לו שני מלאכים, אחד מימינו ואחד משמאלו - הם יצר טוב ויצר רע. ובפירושו אמרו ז"ל בגמר^(x) שבת בשני המלאכים הללו,

²⁴ חכמים לא מדריכים אותנו לברוח ממנו או להילחם בו, אלא לעדן אותו על ידי התורה.

²⁵ כלומר התורה 'מרככת' את נזקו והופכת אותו למועיל. ואולי אפילו מועיל בלימוד התורה ובהבנתה, כמו שדרשו מהפסוק הזה במקום אחר על התפרטות התורה והתרחבותה ("דבי רבי ישמעאל תנא: 'וכפטיש יפוצץ סלע' - מה פטיש זה מתחלק לכמה ניצוצות, אף מקרא אחד יוצא לכמה טעמים". סנהדרין לד, א).

²⁶ נשים לב שהצער הוא הבעיה. לא עצם הקישוי. הצער יישוך על ידי ההבנה מהי מהות הקישוי ומה תפקידו. ולכן יתעורר רק בזמנו הראוי.

אמרו 'אחד טוב ואחד רע'. ראה כמה נפלאות גילתה לנו אמרה זו, וכמה סילקה מן הדמיונות הבלתי נכונות.

הלכות יסודי התורה ד, ח:

נפש כל בשר, היא 'צורתו' שנתן לו האל. והדעת היתרה המצויה בנפשו של אדם - היא צורת האדם השלם בדעתו, ועל צורה זו נאמר בתורה "נעשה אדם בצלמנו כדמותנו", כלומר שתהיה לו 'צורה' היודעת ומשגת הדעות שאין להם גולם, עד שידמה להן.

הקדמת מסכת אבות, פרק ז מהשמונה:

וכן 'גיבור' גם הוא מן המעלות המידותיות, כלומר שהוא מדריך את כוחותיו בהתאם למחשבה כמו שביארנו בפרק החמישי, והוא אָמַרם "איזהו גיבור הכובש את יצרו".

היחס בין השכל לדמיון: מצד אחד פעולותיהם מנוגדות²⁷. מצד שני יכולים לפעול זה על זה. פעולת השכל על הדמיון היא שיא השלמות (נבואה), פעולת הדמיון על השכל היא החיסרון²⁸.

מורה הנבוכים א, עג (שלהי הקדמה עשירית):

הערה: דע אתה המעיין במאמר זה (אם אתה ממי שידע את הנפש וכוחותיה ונתברר לו כל דבר כפי אמיתת מציאותו), הרי כבר ידעת כי הדמיון מצוי לרוב בעלי החיים. בבעל חי השלם כולו כלומר שיש לו לב, הרי מציאות הדמיון לו ברור {העיר מארי: כי בהכותך בעל חי פעם אחת במקל, הרי בהרימך עליו את המקל פעם אחרת יברח כי הרמת המקל פועלת בדמיונו שתכליתה כאב. ואף בהשמיץ קולות מסוימים בעת הכאתו, הרי בהשמיץ אותם הקולות פעם אחרת אף ללא מקל יברח.}, ושאיין ייחודו של אדם בדמיון, ושאיין פעולת הדמיון פעולת השכל, אלא הפכו. והוא, שהשכל

²⁷ הלכות תפילה וברכת כהנים ז, ד: "יהי רצון... שתרגילני לדבר מצוה, ואל תרגילני לדבר עברה. ותשלט בי יצר טוב, ואל תשלט בי יצר רע...". יכולות להתקיים שתי הפעולות במקביל, בכפיפה אחת. השווה: "אמר רבי אבא בר אחא: אין את יכול לעמוד על אופיה של אומה זו, נתבעין לעגל ונותנין, נתבעין למשכן ונותנין" (ירושלמי שקלים א, א).

²⁸ פירוש המשנה אבות ה, יג: "אדם שיש לו מגרעות מידותיות והוא הנקרא רשע כמו שביארנו, והיו לו מעלות הגיוניות שמשמש בהם להרע, וזהו הנקרא אצל חכמים **רשע ערום**. ואם היה רשע ומזיק לבני אדם, כלומר שמכלל מגרעותיו המידותיות דברים המזיקים לבני אדם, כגון העזות והאכזריות וכיוצא בהן, הרי זה נקרא **רשע רע**. וכן אם היו לו מעלות הגיוניות, ומגרעות מידותיות שמזיק בהן הרי זה נקרא **חכם להרע**, כמו שאמר הכתוב במי שזה תיאורם: "חכמים המה להרע ולהיטיב לא ידעו", כלומר שמעלותם ההגיוניות הם משתמשים בהן במעשה הרע לא בטובות.

מפרק את המורכבות ומבחין בין חֵלקיהן, ומפשיטן ומשכילן כפי אמיתתן וסיבותיהן, ומשיג מן הדבר האחד עניינים רבים מאוד, שונים אצל השכל כשוני שני בני אדם אצל הדמיון במציאות. ובשכל ייבחנו העניין הכללי מן העניין הפרטי, ולא תתאשר הוכחה מן ההוכחות כי אם בכללי. ובשכל יִדע הנשוא העצמי מן המקרי.

ואין לדמיון פעולה במאומה מן הפעולות הללו, כי אין הדמיון משיג כי אם הפרט המורכב בכללותו כפי שהשיגוהו החושים, או שמרכיב הדברים שהם נפרדים במציאות ומרכיבם זה על זה, והכל גוף או כוח מכוחות הגוף. כמו שמדַמָּה המדַמָּה אדם וראשו ראש סוס, ויש לו כנפיים וכיוצא בכך, וזהו הנקרא 'המוצר הכוזב', לפי שאינו תואם שום מציאות כלל, ואין הדמיון יכול כלל להשתחרר במושגיו מן החומר, ואפילו יפשיט צורה מסוימת בתכלית ההפשטה, ולפיכך אין להתחשב במדמה.

מורה הנבוכים ב, לו:

דע, כי אמיתת הנבואה ומהותה הוא שפע השופע מאת ה' יתהדר ויתרומם באמצעות השכל הפועל על הכוח ההגיוני תחילה, ואחר כך על הכוח המדמה, וזוהי רום מעלות האדם ותכלית השלמות שאפשר שתימצא למינו, ומצב זה הוא תכלית שלמות הכוח המדמה.

מורה הנבוכים ב, לז:

אתה צריך להתעורר על טבע המציאות בעניין השפע האלוהי הזה המגיע אלינו... דע כי השפע הזה השכלי, אילו היה שופע על הכוח ההגיוני בלבד, ואינו שופע ממנו מאומה על הכוח המדמה, בין מחמת מיעוט הדבר השופע או מחמת מגרעת שהייתה במדמה מעיקר היצירה, עד שאינו יכול לקבל שפע השכל - הנה זה הוא סוג של חכמים בעלי העיון.

ואם היה אותו השפע על שני הכוחות יחד, כלומר ההגיוני והמדמה (כמו שביארנו וביאר גם זולתנו מן הפילוסופים), והיה המדמה בתכלית השלמות היצירתית - הנה זה הוא סוג הנביאים.

ואם היה השפע על המדמה בלבד, ויהיה ההגיוני מוגבל בין מעיקר היצירה או מחמת מיעוט הכשרה - הרי הסוג הזה הם מנהיגי המדינות מייסדי החוקים, והקוסמים והמנחשים, ובעלי החלומות הצודקים, וכן עושי הפלאות על ידי התחבולות המופלאות ומעשי הלהטים על אף שאינם חכמים, הם כולם מן הסוג הזה השלישי. וממה שאתה צריך לדעת ברור, הוא שמקצת אנשי הסוג הזה השלישי יתחדשו להם דמיונות מופלאים וחלומות והפתעות בהקיץ כעין מראה

הנבואה, עד שמדמים לעצמם שהם נביאים, ויתפלאו מאוד במה שהם משיגים מאותם הדמיונות, וחושבים שהושגו להם מדעים שלא על ידי לימוד, ויבואו בכלבולים גדולים בעניינים הנעלים העיוניים, ומתערבבים אצלם הדברים האמיתיים בדברים הדמיוניים תערובת מתמיהה, כל זה מחמת חוזק המדמה וחולשת ההגיוני, והיותו אין בו מאומה כלל, כלומר שלא יצא אל הפועל.

אדם צריך להתפלל לסיוע אלוהי כדי לנצח במאבק בין היצרים

הלכות תפילה וברכת כהנים ז, ד:

כשרוחץ פניו, מברך: ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם, המעביר שינה מעיני ותנומה מעפעפי. יהי רצון מלפניך ה' אלוהי ואלוהי אבותי, שתרגילני לדבר מצווה, ואל תרגילני לדבר עברה, ותשלט בי יצר טוב, ואל תשלט בי יצר רע, ותחזקני במצוותיך, ותיתן חלקי בתורתך, ותיתנני לחן לחסד ולרחמים בעיניך ובעיני כל רואי, ותגמלני חסדים טובים מלפניך. ברוך אתה ה', גומל חסדים טובים.

רמב"ם תפילה וברכת כהנים ז, א:

כשייכנס אדם למיטתו לישן בלילה, מברך: ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם, המפיל חבלי שינה על עיני ומאיר לאישון בת עין. יהי רצון מלפניך ה' אלוהי, שתצילני מיצר רע ומפגע רע, ואל יבהלוני חלומות רעות ולא הרהורים רעים, ותהיה מיטתי שלמה לפניך, ותעמידני ממנה לחיים ולשלום, והאירה עיני פן אישן המוות. ברוך אתה ה' המאיר לכל העולם.

מורה הנבוכים ג, נא:

ולפני ה' התחינה לסילוק המעצורים המבדילים בינינו ובינו, ואף על פי שרוב אותם המעצורים ממנו (-מאתנו), כמו שביארנו בפרקי מאמר זה, "עונותיכם היו מבדילים ביניכם לבין אלוהיכם".

{ העיר שם מארי: וזהו ענין אותה תפילה קצרה הנהוגה לפני תקיעת שופר בראש השנה: "יהי רצון... שתקרע כל המסכים המבדילים בינך ובין עמך ישראל וכו'". }

החטא הוא עצמו המקטרג, הוא עצמו מביא העונש

מורה הנבוכים ג, כב:

אחר הזכרת מה שהזכרתי, שמע את האימרה המועילה הזו אשר אמרוה החכמים, אשר יש להניח עליהם שם 'חכמים' באמת, וביארה כל קשה וגילתה כל נסתר, וברירה רוב סתרי תורה, והיא אָמרם בתלמוד: "אמר רבי שמעון בן לקיש: הוא שטן הוא יצר הרע הוא מלאך המות". הנה הבחין את כל מה שאמרנו הבחנה שלא

תקשה על בעל הבנה. והנה נתבאר לך כי על עניין אחד בעצמו מכנים בשלושה שמות הללו, ושכל הפעולות המיוחסות לכל אחד מאלה השלושה הם כולם פעולת דבר אחד. וכך אמרו גם חכמי משנה הראשונים, אמרו, "תנא: יורד ומתעה, עולה ומשטין, נוטל רשות ונוטל נשמה. הנה נתבאר לך כי אשר ראה דוד במראה הנבואה בעת הַדְּבָר: 'וחרבו שלופה בידו, נטויה על ירושלים', שלא הָרְאוּהוּ את זה אלא להורות על עניין, אותו העניין עצמו הוא המדובר בו גם במראה הנבואה בְּמִרְי בני יהושע הכהן הגדול: 'והשטן עומד על ימינו לְשַׁטְנוּ'. ואחר כך ביאר ריחוקו ממנו יתעלה בְּאִמְרו "יגער ה' בך השטן, ויגער ה' בך הבוחר בירושלים". והוא אשר ראה גם בלעם במראה הנבואה בדרך, בעת אָמְרו לו "הנה אנוכי יצאתי לְשַׁטְן".

איגרת השמד ב, עמ' קט-קיב:

וכאשר עמד המלאך ולימד חובה על יהושע בן יהוצדק בשביל בניו שהיו נושאים נשים שאינן ראויות לכהונה, הרחיקו ה' כמו שאמר "יגער ה' בך השטן, ויגער ה' בך הבוחר בירושלים, הלא זה אוד מוצל מְאֹש וגו'".

פירוש המשנה אבות ד, יב:

[משנה: רבי אליעזר בן יעקב אומר: העושה מצוה אחת קנה לו פרקליט אחד. והעובר עברה אחת קנה לו קטיגור אחד. תשובה ומעשים טובים, כתריס לפני הפורענות.]
פרקליט הוא האיש אשר יליץ טוב על אדם אצל השלטון, וילמד זכות עליו. וקטיגור - הפך זה, והוא אשר יביא דיבת איש אל השלטון, וישתדל לְאַבְדוּ. [ואמר, כי התשובה אחרי מעשים רעים, או מעשים טובים מלכתחילה, כל אחד משני מצבים אלה מונע חול הפורענויות והפגעים על האדם.]

פירוש המשנה אבות ב, ו:

[משנה: אף הוא (-הלל) ראה גולגולת אחת צפה על פני המים. אמר לה: על דאטפת אטיפוך, וסוף מטיפיך יטופוך.]

אמר: על שהיצפת הוצפת, ואשר הציפך יוצף. כלומר שאת נהרגת על שהרגת זולתך, ואותו שהרגך עתיד ליהרג. והכוונה בדבר זה שפעולות הרע חוזרות על עושיהן, כמו שאמר: "עוונותיו ילפְּנֵנוּ את הַרְשַׁע", ואמר: "בור כרה וַיַּחַפְּרָהוּ וַיַּפּוֹל בְּשַׁחַת יַפְעָל". ואמרו חכמים: "במידה שאדם מודד - בה מודדין לו". וזה דבר הנראה ומצוי בכל זמן ובכל מקום, שכל מי שעושה פעולת רע וממציא מיני העוול והמגרעות - שהוא עצמו יבואו נזק מאותן הרעות עצמן שהוא המציא, לפי שהוא לימד פעולה שתיעשה לו ולזולתו. וכך כל המלמד מידה נעלה, והמנהיג עשיית טובה מן הטובות - הרי תבוא לו תועלת אותה הפעולה, שהרי

הוא לימד דבר הנעשה לו ולזולתו. ולשון הכתוב בזה **מחוכם מאוד**, אמר: "כי פועל אדם ישלם לו".²⁹

המצוות מכוונות להשפיע על תחומי כוח הדמיון³⁰

מורה הנבוכים ג, נא:

וכבר ביאר יתעלה כי תכלית מעשה המצוות כולן - השגת ההתפעלות הזו³¹ אשר כבר הוכחנו בפרק זה למי שיודע הדברים האמיתיים אמיתות המביאה השגתו, כלומר יראתו יתעלה ורוממות מצוותו. אמר: "אם לא תשמור לעשות את כל דברי התורה הזאת, הכתובים בספר הזה - ליראה את השם הנכבד והנורא הזה, את ה' אלוהיך". התבונן היאך ביאר לך כי המטרה בכל דברי התורה הזאת תכלית אחת, והיא: "ליראה את השם וגו'". ולעניין שהתכלית הזו היא הנרכשת במעשים, תלמד את זה ממה שאמר בפסוק זה, "אם לא תשמור לעשות" - הרי נתבאר שהיא מן המעשים, עשה ולא תעשה.

אבל ההשקפות אשר העניקה לנו אותם התורה, והם השגת מציאותו יתעלה ואחדותו - הרי אותן ההשקפות מביאים לנו את האהבה כמו שביארנו כמה פעמים. וכבר ידעת את ההדגשה שהדגישה התורה באהבה, "בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאורך", כי שתי התכליות הללו והם האהבה והיראה יושגו בשני הדברים: האהבה תושג בהשקפות התורה הכוללת השגת מציאותו כפי שהוא יתעלה, והיראה תושג בכל מעשה המצוות כמו שביארנו. והבן מסקנה זו.

מורה הנבוכים ג, מז:

כבר ביארנו (ג, מה) כי כל המטרה הייתה במקדש להביא את הפונה אליו להתפעלות, ושייך אהו ויראהו, כמו שאמר "ומקדשי תיראו". וכל דבר מרום, כשיתמיד האדם להימצא בו, ימעט מה שיש בנפש ממנו, ותמעט ההתפעלות שהייתה באה על ידו. וכבר העירו חכמים ז"ל על עניין זה ואמרו, שאין רצוי להיכנס למקדש בכל עת, והסמיכו את זה לאמרו "הוקר רגלך מבית רעך, פן ישפּעך וּשְׁנֵאָךְ".

²⁹ וראה עוד בהקדמת אבות, הפרק השמיני: "...חבור עצבים אפרים - הנח לו, כלומר הוא נתחבר לאלילים ברצונו ואהבם - עונשו הוא שיישאר באהבתם, וזהו הנח לו".

³⁰ כך גם חלק ממעשי הכפרות מכוונות להשפיע דרך כוח הדמיון, לעורר את האדם לתשובה פנימית עמוקה ויסודית. ראה בנימוקיו של רבנו לשעיר המשתלח, ול'תשובת המשקל', להלן.

³¹ וההתפעלות היא על ידי השגת החושים: "...אבל אם נצמדה לעיניים מילת ראייה או תזייה, כגון: 'פקח עיניך ורא'ה', 'עיניו יִחְזוּ' - עניין אלה כולם ההשגה השכלית, לא השגה חושית. כי כל תחושה - התפעלות והתרשמות כפי שידעת, והוא יתעלה פועל לא מתפעל כמו שאבאר" (מורה הנבוכים א, מד).

וכיון שזו הייתה המטרה, הזהיר יתעלה את הטמאים מלהיכנס למקדש, עם ריבוי מיני הטומאות, עד שכמעט לא תמצא אדם טהור כי אם מעטים: כי אם ניצול ממגע נבלה, לא ניצול ממגע אחד משמונה שרצים שנופלים הרבה בבתים ובמאכלים ובמשקים ורבות נתקל בהם האדם. ואם ניצול מאלה, לא יינצל ממגע נידה או זבה או זב או מצורע או משכבן. ואם ניצול מאלה, לא יינצל משכיבת אשתו או מקרי. ואף כאשר טהר מכל הטומאות הללו - אינו מותר לו להיכנס למקדש עד שיעריב שמשו, ואסור להיכנס למקדש בלילה כמו שנתבאר במידות ותמיד, ובאותו הלילה אפשר שישמש מיטתו על הרוב, או יארע לו אחד מגורמי הטומאה, וישכים למחרתו כמצבו אתמול, ויהיה כל זה סיבה להתרחק מן המקדש ושלא ירגיל שם בכל עת. וכבר ידעת לשונם "אין אדם נכנס לעזרה לעבודה אפילו טהור, עד שהוא טובל". והנה במעשים הללו תתמיד היראה, ותושג ההתפעלות המביאה לכניעה שהיא המטרה.

ההשתייכות לכנסת ישראל³² מכריחה רצון פנימי אל הטוב, אל קיום המצוות, והמניעות הן חיצוניות-טכניות בלבד

רמב"ם גירושין ב, כ:

מי שהדין נותן שכופין אותו לגרש את אשתו ולא רצה לגרש, בית דין של ישראל בכל מקום ובכל זמן מכין אותו עד שיאמר 'רוצה אני', ויכתוב הגט, והוא גט כשר. וכן אם היכוהו גויים ואמרו לו 'עשה מה שישאל אומרין לך', ולחצו אותו ישראל ביד הגויים עד שגירש, הרי זה כשר. ואם הגויים מעצמן אנסוהו עד שכתב, הואיל והדין נותן שיכתוב - הרי זה גט פסול³³. ולמה לא בטל גט זה, שהרי הוא אנוס, בין ביד גויים בין ביד ישראל? שאין אומרין 'אנוס' אלא למי שנלחץ ונדחק לעשות דבר שאינו חייב מן התורה לעשותו, כגון מי שהוכה עד שמכר או נתן. אבל מי שתקפו יצרו הרע לבטל מצוה או לעשות עברה, והוכה עד שעשה דבר שחייב לעשותו, או עד שנתרחק מדבר שאסור לעשותו - אין זה אנוס ממנו, אלא הוא אנוס מעצמו בדעתו הרעה. לפיכך מי שאינו רוצה לגרש, מאחר שהוא רוצה להיות מישראל - רוצה הוא לעשות כל המצוות ולהתרחק מן העברות, ויצרו הוא שתקפו. וכיון שהוכה עד שתשש יצרו ואמר 'רוצה אני' - כבר גירש לרצונו.

³² כצאצא ביולוגי או רוחני של האבות, כמי שעמדו אבותיו על הר סיני. הנפש הפרטית שייכת לכלל ישראל. ואכמ"ל.

³³ ושם הל' ז: "ומה בין 'פסול' ל'בטל'? שכל מקום שנאמר בחיבור זה בגט שהוא 'בטל', הוא בטל מן התורה. וכל מקום שנאמר 'פסול', הוא פסול מדברי סופרים".

פירוש המשנה סנהדרין י, א:

וכאשר יהיו קיימים לאדם כל היסודות הללו ואמונתו בהם אמתית - הרי הוא נכנס בכלל ישראל, וחובה לאהבו ולחמול עליו וכל מה שציווה ה' אותנו זה על זה מן האהבה והאחווה, ואפילו עשה מה שיכול להיות מן העברות מחמת תאוותו והתגברות יצרו הרע, הרי הוא נענש לפי גודל מריו ויש לו חלק, והוא ממושעי ישראל. וכאשר יפקפק אדם ביסוד מאלו היסודות - הרי זה יצא מן הכלל וכפר בעיקר, ונקרא מין ואפיקורוס וקוצץ בנטיעות, וחובה לשנותו ולהשמידו, ועליו הוא אומר "הלוא משנאיך ה' אָשנא וכו'".

מורה הנבוכים א, טז:

'צור' - שם משותף: הוא שם ההר, "והכית בצור". והוא שם אבן קשה כגון החלמיש, "חרבות צורים". והוא שם המחצב אשר ממנו חוצבים אבני המתכות, "הביטו אל צור חוצבתם". ומן העניין הזה האחרון הושאל שם זה ליסוד כל דבר ומוצאו, ולפיכך אמר אחר אָמרו "הביטו אל צור חוצבתם" - "הביטו אל אברהם אביכם וכו'", כאילו פירש כי הצור אשר חוצבתם ממנו, הוא אברהם אביכם, ולכן לכו בעקבותיו ויהיה דתכם דתו, והתנהגו במידותיו. כי טבע המתכת הכרחי שיהא מצוי בדבר שנחצב ממנו.

תוספת למעיינים, מורה הנבוכים ב, ל:

וממה שאתה צריך לדעת ולהתעורר עליו, כי הנחש לא ניגש אל אדם כלל ולא דיבר עמו, אלא היה חיזורו וגישתו לחוה, ובאמצעות חוה הוזק אדם ואיבדו הנחש. והאיכה הגמורה אינה מצויה אלא בין הנחש וחוה ובין זרעו וזרעה, ואין ספק שזרעה הוא זרע אדם. ויותר מופלא מזה התקשרות הנחש בחוה, כלומר זרעו בזרעה ראש ועקב, והיותה נוצחתו בראש והוא נוצחה בעקב, והנה גם זה ברור. ועוד מן האמירות הנפלאות אשר פשוטן בתכלית הזרות, ואם הבנת פרקי מאמר זה כפי שראוי להבינם תתפלא על חכמת המשל הזה ותיאמו למציאות, והוא אָמרם: "משבא נחש על חוה הטיל בה זוהמה, ישראל שעמדו על הר סיני פסקה זוהמתן"³⁴, גויים שלא עמדו על הר סיני לא פסקה זוהמתן, וכלכל גם את זה.

³⁴ כלומר כשישראל קיבלו את התורה, נוסף להם בזה שינוי פנימי בצד החומרי שלהם, שהשפעתו של ה'נחש', היצר הרע עליהם היא נקייה יותר, ללא 'זוהמה' חומרית שנותרה בגויים. אמנם יש שיאמרו ש'פסקה זוהמתן' היינו דווקא במעשיהם הבחיריים שלאחר מכן, על פי התורה. אך האמירה הזו מתמקדת בעצם העמידה על הר סיני, כלומר בקבלת התורה. סימן לדבר: "התורה הקפידה על נפשות ישראל, בין רשעים בין צדיקים, מאחר שהם נלווים אל ה' ומאמינים בעיקר הדת" (רוצח ושמירת נפש יג, יד).

כל החטאים באים מצד חומר-גופו. כל המעלות באות לאדם מצד צורתו-נפשו (שכלו).

מורה הנבוכים ג, ח:

כל הגופים ההוים-הנפסדים לא יבואם ההפסד כי אם מצד חומרם, לא זולתו. אבל מצד הצורה ומבחינת עצם הצורה לא יבואנה הפסד, אלא הם קיימים. הנך רואה שכל הצורות המיניות תמידיות וקיימות. אבל השיג ההפסד את הצורה - במקרה, כלומר מחמת צמידותה לחומר. וטבע החומר ואמיתתו שלעולם לא ישתחרר מן הצמידות להעדר, ולפיכך לא תתקיים בו צורה אלא פושט צורה ולובש אחרת תמיד... הנה נתבאר כי כל אובדן והפסד או חיסרון אינו אלא מחמת החומר.

וביאור הדבר באדם דרך משל: שכיעור מראהו וחריגת אבריו מטבען, וכן חולשת כל פעולותיו או ביטולם או התרופפותם (ואין הבדל אם יהיה כל זה בעיקר התולדה או שאירע לו) - הרי כל זה נספח לחומר הנפסד לא לצורתו. וכן כל חי אינו מת וחולה כי אם מחמת חומריו לא מחמת צורתו³⁵, וכל מרדי האדם וחטאיו כולם נספחים הם לחומריו לא לצורתו, וכל מעלותיו נספחים הם לצורתו. המשל בכך, שהשגת האדם את בוראו, וציורו לכל מושכל, וניהולו לתאוותו וכעסו, ומחשבתו במה שראוי לקחת ומה שראוי להרחיק - כל זה שייך לצורתו. אבל אכילתו ושתייתו ותשמישו וחשקו בהן, וכן רוגזו וכל מידה רעה הנמצאת לו, הרי כל זה שייך לחומריו, וכיון שנתבאר שהדבר כך, ולא ייתכן לפי גזרת החכמה האלוהית שיימצא חומר בלי צורה, ולא שתימצא צורה מן הצורות הללו בלי חומר, ונתחייב היקשר הצורה האנושית הזו הנכבדה מאוד, אשר כבר ביארנו שהיא צלם אלוהים ודמותו, בחומר הזה העפרי העכור האפל הגורם לה לכל מגרעת והפסד - ניתן לה (כלומר לצורה האנושית) יכולת על החומר, וממשל ושיפוט ושלטון, כדי שתכפהו ותכניע דרישותיו ותחזירהו ליושר האפשרי ולאיוונו.

ועוד: "וכאשר יהיו קיימים לאדם כל היסודות הללו ואמונתו בהם אמיתית, הרי הוא נכנס בכלל ישראל, וחובה לאהבו ולחמול עליו וכל מה שציווה ה' אותנו זה על זה מן האהבה והאחווה, ואפילו עשה מה שיכול להיות מן העברות מחמת תאוותו והתגברות יצרו הרע, הרי הוא נענש לפי גודל מריו ויש לו חלק, והוא מפושעי ישראל. וכאשר יפקק אדם ביסוד מאלו היסודות - הרי זה יצא מן הכלל וכפר בעיקר, ונקרא מין ואפיקורוס וקוצץ בנטיעות, וחובה לשנותו ולהשמידו ועליו הוא אומר, 'הלוא משנאיך ה' אשנא...' (פירוש המשנה סנהדרין י, א). ואכמ"ל.

³⁵ אם כי לגבי עם ישראל, נתלו מצביו החומריים במעשיו הרוחניים. ראה מאמר (איגרת) תחיית המתים ט, מהדרות מארי עמ' צז-צח.

תוספת למעיינים, מורה הנבוכים ב, ל: וממה שאתה צריך לדעת ולהתעורר עליו, כי הנחש לא ניגש אל אדם כלל ולא דיבר עמו³⁶, אלא היה חיזורו וגישתו לחוה³⁷, ובאמצעות חוה הוזק אדם ואיבדו הנחש. והאיבה הגמורה אינה מצויה אלא בין הנחש וחוה ובין זרעו וזרעה, ואין ספק שזרעה הוא זרע אדם. ויותר מופלא מזה התקשרות הנחש בחוה, כלומר זרעו בזרעה ראש ועקב, והיותה נוצחתו בראש והוא נוצחה בעקב, והנה גם זה ברור. ועוד מן האמירות הנפלאות אשר פשוטן בתכלית הזרות, ואם הבנת פרקי מאמר זה כפי שראוי להבינם תתפלא על חכמת המשל הזה ותיאומו למציאות, והוא אָמר: "משבא נחש על חוה הטיל בה זוהמה, ישראל שעמדו על הר סיני פסקה זוהמתן, גויים שלא עמדו על הר סיני לא פסקה זוהמתן", וכלכל גם את זה.

בחתאם לאמור לעיל, יצר הרע שולט (או: ניתנה לו רשות להשפיע) רק על התחומים החומריים הגופניים

מורה הנבוכים ג, כב:

...ולפי שתי ההשקפות, כלומר אם היה (-איוב וקורותיו) או לא היה - אותם הדברים שהקדים אותם, כלומר דבר השטן, ודברי ה' לשטן, ומסירתו בידו - כל זה משל בלי ספק אצל כל בעל שכל. אלא שהוא משל שלא כמו כל המשלים, אלא משל שתלויים בו נפלאות ודברים שהם פְּבִשׁוֹנוֹ שֶׁל עוֹלָם, ונתבאר בו קושיות גדולות, ונתבררו ממנו דברים אמתיים שאין למעלה מהם. והנני מזכיר לך מה שאפשר להזכיר, ואזכיר לך דברי חכמים אשר העירוני על כל מה שהבינותי מאותו המשל העצום. והנה ראשית מה שתבונן בו, אמרו "איש היה בארץ עוץ". הַחַל בשם המשותף, והוא 'עוץ', לפי שהוא שם אדם: "את עוץ בכורו", והוא ציווי בחשיבה ובהתבוננות: "עוצו עצה". וכאילו יאמר לך: חשוב במשל זה³⁸, והתבונן בו, ודע עניינו, והבן ההשקפה הנכונה איזו היא.

³⁶ "ועוד מפלאי המשל הזה, שהוא כאשר הזכיר שוטטות השטן בארץ דווקא, ועשייתו מעשים אלה, ביאר שהוא מנוע מלהשתלט על הנפש, ושהוא ניתן לו שלטון על כל הדברים הללו הארציים, והובדל בינו לבין הנפש, והוא אָמר "אך את נפשו שמור", וכבר ביארתי לך שיתוף שם 'נפש' בלשוננו, ושהוא נאמר על הדבר הקיים מן האדם לאחר המוות, וזה הוא אשר אין שלטון לשטן עליו" (מורה"נ ג, כב).

³⁷ לשון חיים, ולשון 'חיוויא'. ראה בראשית רבה כ, יא: "ויקרא האדם שם אשתו חוה - ניתנה לו לחיותו, ומיעצתו כחיוויא. דבר אחר: חוה - חייה (-סיפר) לה אדם הראשון כמה דורות איבדה. ורבי אחא אמר: חיוויא חיוויך, ואת חיוויא דאדם".

³⁸ כלומר: "איש, הִיָּה ב'ארץ' (-מקום, מעלה, מצב) עוץ!"

ואחר כך אמר כי בני האלוהים באו להתייצב על ה', ובא השטן בתוכם ובכללם. לפי שלא אמר ויבואו 'בני האלוהים והשטן' להתייצב על ה', שאז הייתה נעשית מציאות הכל לפי יחס אחד, אלא אמר 'ויבואו בני האלוהים להתייצב על ה' ויבוא גם השטן בתוכם'. וצורת דיבור זו אינה נאמרת אלא במי שבא, ואינו מטרה לעצמו ולא דרוש מחמת עצמו³⁹, אלא כיון שנוכח מי שהמטרה נוכחותו, בא זה בכלל מי שבא.

ואחר כך הזכיר כי השטן הזה הוא משוטט בארץ ומתהלך בה, ואין בינו לבין העליונים יחס כלל, ואין לו שם שוטטות. הוא אמרו 'משוטט בארץ ומתהלך בה', אין התהלכותו ושוטטותו כי אם בארץ. ואחר כך אמר כי זה הישר התם נמסר ביד השטן הזה, ושכל מה שחל בו מן הפגעים ברכושו ובניו וגופו הייתה סיבתו השטן.

... אבל אמרו בבני האלוהים "להתייצב על ה'", הוא בפעם הראשונה והשנייה, אבל השטן אף על פי שבא בכללם ובתוכם בפעם הראשונה והשנייה, הרי בראשונה לא אמר בו "להתייצב", ובשנייה אמר "ויבוא גם השטן בתוכם להתייצב על ה'". והבן עניין זה והתבונן כמה מופלא הוא, וראה היאך הושגו לי עניינים אלו כעין חזון, והוא שעניין "להתייצב על ה'" - היותם נמצאים משועבדים בפקודתו בכל מה שהוא רוצה, ממה שאמר זכריה בארבע המרכבות יוצאות, אמר: "ויען המלאך ויאמר אלי: אלה ארבע רוחות השמים יוצאות מהתייצב על אדון כל הארץ". הרי ביאר שאין יחס בני האלוהים ויחס השטן במציאות יחס אחד, אלא בני האלוהים יציבים ותדירים יותר, וגם הוא יש לו תפקיד מסוים במציאות למטה מהם.

ועוד מפלאי המשל הזה, שהוא כאשר הזכיר שוטטות השטן בארץ דווקא, ועשייתו מעשים אלה, ביאר שהוא מנוע מלהשתלט על הנפש, ושהוא ניתן לו שלטון⁴⁰ על כל הדברים הללו הארציים, והובדל בינו לבין הנפש, והוא אָמרו "אך את נפשו שמור", וכבר ביארתי לך שיתוף שם 'נפש' בלשוננו, ושהוא נאמר על הדבר הקיים מן האדם לאחר המוות, וזה הוא אשר אין שלטון לשטן עליו.

איכויותיו של גופו החומרי של האדם משפיעות על דבקתו וידיעתו

מורה הנבוכים ג, ח:

אמר "אשת חיל מי ימצא" וכל אותו המשל, הוא ברור. לפי שאם נזדמן לאדם מסוים חומר טוב נשמע, אינו מתגבר עליו ולא מפסיד את תקינותו - הרי זה מפת

³⁹ כלומר הרעות וההעדריים (-השטן) אינם מטרה כשלעצמם...

⁴⁰ מלך זקן וכסיל'.

אלוהים. כללו של דבר: החומר הנשמע קל להנהיגו כמו שאמרנו, ואם היה בלתי נשמע - הרי אינו מן הנמנע מן המוכשר לרסנו, ולפיכך הדריך שלמה בכל אותם דברי המוסר הוא וזולתו. וציווי התורה ואזהרותיה אינם אלא להכנעת כל דרישות החומר...

מורה הנבוכים ב,לו:

דע, כי אמיתת הנבואה ומהותה הוא שפע השופע מאת ה' יתהדר ויתרומם באמצעות השכל הפועל על הכוח ההגיוני תחילה, ואחר כך על הכוח המדמה, וזוהי רום מעלות האדם ותכלית השלמות שאפשר שתימצא למינו, ומצב זה הוא תכלית שלמות הכוח המדמה. וזה דבר שאינו אפשרי בכל אדם בהחלט, ואינו דבר שמגיעים אליו בשלמות במדעים העיוניים והגינות המידות, ואפילו יהיו כולם בתכלית הכושר וההגינות האפשריים בלי שתצטרף לכך שלמות הכוח המדמה בעיקר היצירה (מלידה) בתכלית האפשרית.

וכבר ידעת כי שלמות הכוחות הגופניים הללו, אשר מכללן הכוח המדמה, נספח הוא לטוב המזג שיהיה לאותו האבר הנושא אותו הכוח, ולטוב השיעור שיהיה לו, ולזוך החומר שיהיה לו, וזה דבר שאי אפשר למלא העדרו או להשלים חסרונו בהנהגה בשום אופן. כי האבר אשר רע בעיקר היצירה, הרי תכלית ההנהגה המאוזנת לו לקיימו בבריאות מסוימת, לא שתחזירהו למצב הנעלה שבתכונותיו. אבל אם היה פגעו מחמת שיעורו או מקומו או עצמו (כלומר עצם החומר אשר נתהווה ממנו) - הנה זה ממה שאין עצה נגדו. ואתה יודע את כל זה ולכן אין תועלת להאריך בביאורו....

ואחר הקדמות אלו, דע, שאם היה אחד מבני אדם עצם מוחו בעיקר יצירתו -) בתכלית האיזון, בזוך החומר שלו ומיזוגו המיוחד בכל חלק מחלקיו ובכמותו ותנוחתו, ואין לו שום מעצור מזגי מחמת אבר אחר, וגם שאותו האדם למד והחפים עד שיצא מן הכוח אל הפועל, ונעשה לו שכל אנושי בשלמותו ותמותו, ומידות אנושיות טהורות מאוזנות, והיו כל תשוקותיו לידיעת סודות המציאות הזו וידיעת סיבותיה, ומחשבתו תמיד משקיפה על הדברים הנעלים, והתעניינותו אינה אלא בידיעת ה' והתבוננות בפעולותיו ומה שראוי שתהיה הדעה בכך, וכבר השבית מחשבותיו וביטל תשוקותיו לדברים הבהמיים, כלומר החשבת הנאת המאכל והמשתה והתשמיש... וכן הכרחי גם שיהא האדם הזה כבר חדל לחשוב וביטל תשוקתו לשררות הבלתי אמיתיות, כלומר אהבת הניצחון, או שירוממוהו בני אדם וישיג כבודם ומשמעתם לעצמו של דבר... - הרי האדם אשר אלה תאריו, אין ספק שבעת שיפעל כוחו המדמה אשר הוא בתכלית השלמות האפשרית, וישפע עליו מן השכל כפי שלמותו העיונית, הרי

לא נשיג כי אם דברים אלוהיים מופלאים מאוד, ולא יחזה זולת ה' ומלאכיו, ולא יחשוב ולא תושג לו ידיעה אלא בדברים שהם השקפות נכונות והנהגות כלליות להישרת בני אדם זה עם זה...

תורה ומצוות

אין טוב אלא תורה. אין חיים אלא תורה

הקדמת מסכת אבות, פרק ח מהשמונה: **ואמנם האמת אשר אין ספק בה, שמעשי האדם כולם מסורים אליו, אם ירצה - יעשה; ואם ירצה - לא יעשה, מבלי כפייה ומבלי הכרח לו על כך. ולפיכך חוייבה המצוה, ואמר: "ראה נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב [ואת המות ואת הרע... ובחרת בחיים], ונתן הבחירה לנו בזה.**

מורה הנבוכים א, מב: **וכבר הרבו להשתמש בשם זה (-חיי) גם לעניין רכישת חכמה⁴¹: "ויהיו חיים לנפשך", "כי מוצאי מצא חיים", "כי חיים הם למוצאיהם", וזה הרבה. ועל פי זה קרא את הדעות הנכונות⁴² 'חיים', והדעות הנפסדות 'מוות', אמר יתעלה: "ראה נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב וכו'", הנה ביאר כי הטוב הוא חיים, והרע הוא מוות, ופירשם.**

מטרת התורה ומצוותיה - תיקון הכלל בנפשו וגופו, כלומר בדעותיו ומידותיו. התורה היא טוב וחיים, עשיית מעשים הפוכים היא רע ומוות

מורה הנבוכים ג, כז: **מטרת כלל התורה שני דברים, והם תיקון הנפש ותיקון הגוף. תיקון הנפש הוא כדי שיושגו להמון השקפות נכונות כפי יכלתם, ולפיכך יהיו מקצתן בפירוש ומקצתן במשל, לפי שאין בטבע המוּנִי עמי הארץ שתהא יכולתם שלמה להשגת**

⁴¹ "שם חכמה נאמר בעברית על ארבעה עניינים, והם, שהוא נאמר על השגת האמיתיות אשר תכליתן השגתו יתעלה, אמר 'והחכמה מאין תימצא וגו'', ואמר 'אם תבקשנה ככסף וגו'', וזה הרבה..." (מורה"ג ג, נד).

⁴² "אין תכלית האמת אלא לדעת שהוא אמת. והמצוות אמת, ולכן תכליתן קיומן..." (פיה"מ סנהדרין י, א). "והבן כל מה שלא הזכרתי כפי מה שהזכרתי בפרק זה... וישארו לך דעות מושכלות נוהגות לפי סדר, רצויות לפני ה', כי אין רצוי לפניו יתעלה כי אם האמת, ואין מכעיסו כי אם השווא. ואל יתבלבלו השקפותיך ומחשבותיך, ויהיו בדעותיך השקפות בלתי נכונות וחוקות מאוד מן האמת ותחשבם תורה, כי התורות הם אמת צרופה אם הוכנו כראוי אמר 'צדק עדותך לעולם וגו'', ואמר 'אני ה' דובר צדק'" (מורה"ג ב, מז).

אותו הדבר כפי שהוא. [אבל] תיקון הגוף הרי יהיה בתקינות מצבי עסקיהם זה עם זה, ועניין זה יהא שלם בשני דברים: האחד סילוק העושה מביניהם, והוא שלא יהא כל אחד מבני אדם רשאי לעשות כחפצו ועד היכן שתגיע יכולתו, אלא ייכפף למה שיש בו תועלת הכלל. והשני להקנות לכל אחד מבני אדם מידות מועילות בחברות, כדי שיהו ענייני המדינה תקינים.

ודע כי שתי המטרות הללו, האחת בלי ספק גדולה בחשיבותה, והיא תיקון הנפש, כלומר מתן ההשקפות הנכונות, והשנייה קודמת בטבע ובזמן כלומר תיקון הגוף, והיא הנהגת המדינה ותקינות מצבי כל אנשיה כפי היכולת. והשנייה הזו היא החמורה, והיא אשר הופלג בקביעתה וקביעת כל פרטיה, לפי שלא תושג המטרה הראשונה כי אם לאחר השגת זו השנייה.

והוא, שכבר הוכח שיש לאדם שתי שלמויות, שלמות ראשונה והיא שלמות הגוף, ושלמות אחרונה והיא שלמות הנפש. והנה שלמותו הראשונה היא שיהא בריא כפי מיטב מצביו הגופניים, וזה לא יהיה אלא במצאו צרכיו בכל עת שיבקשם, והם מזונותיו ושאר הנהגת גופו, כגון מדור ומרחץ וזולתם, וזה לא ייתכן לאדם אחד בודד כלל, ואי אפשר שיושג כשיעור הזה לכל אחד כי אם על ידי ההתקבצות המדינית, כפי שכבר ידוע כי האדם מדיני בטבעו. ושלמותו האחרונה היא שיהא הוגה בפועל, כלומר שיהא לו דעה בפועל, והוא שידע כל מה שביכולת האדם לדעת מכל הנמצאים בכללותן כפי שלמותו האחרונה.

וברור הוא כי השלמות הזו האחרונה, אין בה מעשים ולא מידות, אלא היא השקפות בלבד שכבר הוביל אליהן העיון וחייב אותן המחקר. וכן פשוט הוא כי השלמות הזו האחרונה הנעלה אי אפשר להשיגה אלא לאחר השגת השלמות הראשונה, לפי שהאדם אי אפשר לו לצייר מושכל ואפילו יסבירוהו לו, וכל שכן שיתעורר לכך מעצמו, כשיש בו כאב או רעב גדול או צמא או חום או קור חזק. אלא לאחר השגת השלמות הראשונה אפשר להשיג השלמות האחרונה אשר היא יותר נעלה בלי ספק, והיא סיבת הקיום הנצחי לא זולתה.

ותורת האמת, אשר כבר ביארנו שהיא אחת לא יותר, והיא תורת משה רבנו, באה להועילנו שתי השלמויות גם יחד, כלומר - תיקון מצבי בני אדם זה עם זה בסילוק העושה ובהתנהגות במידות הטובות הנעלות, כדי שיתאפשר קיום אנשי המדינה ותמידותם בסדר אחיד, כדי שישג כל אחד מהם את שלמותו הראשונה, ותיקון הדעות ומתן השקפות נכונות שבהן תושג השלמות האחרונות.

וכבר דיברה תורה בפירוש על שתי שלמויות אלה, והודיעה לנו כי תכלית כל התורה הזו היא השגת שתי השלמויות הללו, אמר יתעלה: "ויצונו ה' לעשות את כל החוקים האלה ליראה את ה' אלהינו לטוב לנו כל הימים לחיותנו כהיום הזה".

והקדים כאן את השלמות האחרונה כפי חשיבותה, כמו שביארנו שהיא התכלית הסופית, והוא אמרו "ל טוב לנו כל הימים". וכבר ידעת אָמרם ז"ל בפירוש אמרו יתעלה "למען ייטב לך והארכת ימים", אמרו: "למען ייטב לך - לעולם שכולו טוב, והארכת ימים - לעולם שכולו ארוך". כך אמרו כאן "ל טוב לנו כל הימים" - הכוונה אותו העניין עצמו, כלומר: השגת עולם שכולו טוב וארוך, והוא הקיום הנצחי. ואמרו 'לחיותנו כהיום הזה', הוא הקיום הגופני הזה הראשון הנמשך זמן מסוים, אשר לא יהיה סדיר אלא בקבוץ המדיני כמו שביארנו.

מטרת התורה ומצוותיה היא שלום בעולם - שלמות העולם. אם כן עשיית דברים הפוכים היא קלקול העולם.

הלכות שבת ב, ג:

כשעושים דברים אלו (-חילול שבת במקום סכנה או ספק סכנה), אין עושים אותן לא על ידי גויים ולא על ידי קטנים ולא על ידי עבדים ולא על ידי נשים - כדי שלא תהא שבת קלה בעיניהם אלא על ידי גדולי ישראל וחכמיהם (ואין מוריין לנשים לעשות דברים אלו). ואסור להתמהמה בחילול שבת לחולה שיש בו סכנה, שנאמר "אשר יעשה אותם האדם וחי בהם", ולא שימות בהם. הא למדת, שאין משפטי התורה נקמה בעולם, אלא רחמים וחסד ושלום בעולם. ואלו המינים שאומרים שזה חילול ואסור, עליהם הכתוב אומר: "וגם אני נתתי להם חוקים לא טובים, ומשפטים לא יחיו בהם".

הלכות תשובה ג, ח:

לפיכך צריך כל אדם שיראה עצמו כל השנה כאלו חציו זכאי וחציו חייב, וכן כל העולם חציו זכאי וחציו חייב. חטא חטא אחד - הרי הכריע עצמו והכריע את כל העולם כולו לכף חובה, וגרם להם השחתה. עשה מצוה אחת - הרי הכריע את עצמו והכריע את כל העולם כולו לכף זכות, וגרם להן תשועה והצלה. זה הוא שנאמר "וצדיק יסוד עולם": זה שצידק עצמו - הכריע את כל העולם כולו והצילו.

חתימת הלכות מגילה וחנוכה ד, יד:

היה לפניו נר ביתו ונר חנוכה או נר ביתו וקידוש היום - נר ביתו קודם, משום שלום ביתו. שהרי השם נמחק לעשות שלום בין איש לאשתו. גדול השלום, שכל התורה ניתנה לעשות שלום בעולם, שנאמר: "דרכיה דרכי נועם, וכל נתיבותיה שלום".

הקדמת מסכת אבות, פרק ד מהשמונה :

...וזו התורה השלמה המשלמת אותנו כמו שהעיד עליה יודעה "תורת ה' תמימה מחכימת פתי... משיבת נפש", לא ציוותה בשום דבר מזה אלא רצתה שיהא האדם טבעי הולך בדרך הממוצעת...
ואמר אחר כך : "כה אמר ה' צבאות, צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה ולמועדים טובים, והאמת והשלום אהבו". ודע, שה'אמת' הן המעלות ההגיוניות, לפי שהן אמיתיות לא ישתנו, כמו שהזכרנו בפרק השני, וה'שלום' - המעלות המידותיות, שבהן יהיה השלום בעולם".

הלכות מלכים ומלחמות יב, ב :

ייראה מפשוטן של דברי הנביאים, שבתחילת ימות המשיח תהיה מלחמת גוג ומגוג, ושקודם מלחמת גוג ומגוג יעמוד נביא לישראל ליישר ישראל ולהכין לבם, שנאמר "הנה אנוכי שולח לכם את אליה הנביא". ואינו בא לא לטמא הטהור ולא לטהר הטמא, ולא לפסול אנשים שהם בחזקת כשרות ולא להכשיר מי שהוחזקו פסולין - אלא לשום שלום בעולם⁴³, שנאמר "והשיב לב אבות על בנים".

מהו חטא ?

מעשים שאינם לרצון ה', כלומר בניגוד להוראות התורה

פתיחת הלכות תשובה :

מצוות עשה אחת, והיא שישוב החוטא מחטאו לפני ה', ויתוודה. וביאור מצוה זו ועיקרים הנגררים עמה בגללה, בפרקים אלו.
כל המצוות שבתורה, בין עשה בין לא תעשה - אם עבר אדם על אחת מהן, בין בזדון בין בשגגה - כשיעשה תשובה וישוב מחטאו, חייב להתוודות לפני האל ברוך הוא, שנאמר : "איש או אישה כי יעשו מכל חטאת האדם... והתוודו את חטאתם אשר עשו", זה וידוי דברים, וידוי זה מצות עשה.

⁴³ ובפיה"מ עריות (ח, ז) הסביר רבנו מהו השלום הזה : "...העוול הוא השנאה שיש בין בני אדם, לפי שהיא שנאת חנם והוא עושה לו עוול בשנאתו אותו, והוא אומר 'לעשות שלום בעולם'".

הלכות תשובה ז, ג:
אל תאמר שאין התשובה אלא מעברות שיש בהן מעשה, כגון זנות וגזל וגניבה.
כשם שצריך אדם לשוב מאלו - כך הוא צריך לחפש בדעות רעות שיש לו, ולשוב
מהן...

מחשבות והשגות שכליות שאינן נכונות

הקדמת מסכת אבות, פרק ב מהשמונה:
דע כי המרי והמשמעת התורניים אינם נמצאים אלא לשני חלקים מחלקי הנפש,
והם החלק המרגיש והחלק המתעורר בלבד, ובשני החלקים האלו תהיינה כל
העברות והמצוות... [אבל] החלק ההוגה הרי יש בו מבוכה, אבל אני אומר
שאפשר שיימצא גם בזה הכוח המשמעת והמרי, בהאמנת מחשבה נפסדת או
בהאמנת מחשבה אמיתית, אבל אין בו מעשה שאפשר להניח עליו בסתם שם
מצווה או עברה, ולפיכך אמרתי לעיל כי באותם שני החלקים יימצאו העברות
והמצוות.

מידות ('דעות') שאינן מתקנות וממוצעות

הלכות תשובה ז, ג:
אל תאמר שאין התשובה אלא מעברות שיש בהן מעשה, כגון זנות וגזל וגניבה.
כשם שצריך אדם לשוב מאלו - כך הוא צריך לחפש בדעות (מידות, תכונות) רעות
שיש לו, ולשוב מהן: מן הכעס, ומן האיבה, ומן הקנאה, ומן התחרות, ומן ההתל, ומן
ומרדיפת הממון והכבוד, ומרדיפת המאכלות, וכיוצא בהן - מן הכול צריך לחזור
בתשובה⁴⁴. ואלו העוונות קשים מאותן שיש בהן מעשה, שבזמן שאדם נשקע
באלו קשה הוא לפרוש. וכן הוא אומר "יעזוב רשע דרכו, ואיש אוון מחשבותיו".

הלכות דעות פרק ג:
שמא יאמר אדם: 'הואיל והתאוה והכבוד וכיוצא בהן דרך רעה הן ומוציאין את
האדם מן העולם - אפרוש מהן ביותר ואתרחק לצד האחרון', עד שלא יאכל בשר
ולא ישתה יין ולא יישא אישה ולא יישב בדירה נאה ולא ילבש מלבוש נאה אלא
השק והצמר הקשה וכיוצא בהן, כגון כומרי אדום - גם זו דרך רעה היא ואסור
לילך בה.

⁴⁴ אלא שעל עברות כאלו אין וידוי. וראה בזה (ובכלל...) מאמרו של מארי "התשובה במשנתו של הרמב"ם" (כתבים ח"ב).

המהלך בדרך זו נקרא חוטא. הרי הוא אומר בנזיר, "וכיפר עליו מאשר חטא על הנפש" - אמרו חכמים: ומה אם נזיר שלא פירש אלא מן היין צריך כפרה - המונע עצמו מכל דבר, על אחת כמה וכמה. לפיכך ציוו חכמים שלא ימנע אדם עצמו אלא מדברים שמנעה התורה בלבד, ולא יהיה אוסר עצמו בנדירים ובשבועות על דברים המותרים⁴⁵. כך אמרו חכמים: "לא דִּיךְ מה שאסרה תורה, אלא שאתה אוסר עליך דברים אחרים!?"

חימנעות מלתקן את הסובב

הלכות דעות ו, ט:

המוכיח את חברו, בין בדברים שבינו לבינו, בין בדברים שבינו לבין המקום - צריך להוכיחו בינו לבין עצמו, וידבר לו בנחת ובלשון רכה, ויודיעו שאינו אומר לו אלא לטובתו ולהביאו לחיי העולם הבא. אם קיבל ממנו, מוטב, ואם לאו, יוכיח פעם שנייה ושלישית. וכן תמיד חייב להוכיח, עד שיפָּהו החוטא ויאמר לו 'איני שומע (-מקבל דבריך)!' וכל שאפשר בידו למחות ואינו ממחה, הוא נתפס בעוון אלו כולם שאפשר לו למחות בהן.

הלכות תשובה ב, ט-י:

...לא רצה חברו למחול לו, מביא לו שורה של שלושה בני אדם מרְעו, ופוגעין בו ומבקשין ממנו. לא נתרצה להן, מביא לו שנייה ושלישית. לא רצה, מניחו והולך לו, וזה שלא מחל הוא החוטא⁴⁶. ואם היה רבו - הולך ובא אפילו אלף פעמים עד שימחול לו.

לפי שאסור לאדם שיהיה אכזרי ולא יתפייס, אלא יהיה נוח לרצות וקשה לכעוס, ובשעה שמבקש ממנו החוטא למחול - מוחל בלבב שלם ובנפש חפצה. ואפילו הצר לו הרבה וחטא לו הרבה, לא ייקום וייטור. וזה הוא דרכם של זרע ישראל

⁴⁵ חתימת הלכות נדרים: "מי שנדר נדרים כדי לכונן דעותיו ולתקן מעשיו, הרי זה נאה ומשובח. כיצד: כגון מי שהיה זולל ואסר הבשר עליו שנה או שתיים, או מי שהיה שוגה בין ואסר היין על עצמו זמן מרובה או שאסר השכרות לעולם, וכן מי שהיה רודף שלמונים ונבחה להון ואסר על עצמו המתנות או הניית אנשי מדינה זו, וכן מי שהיה מתגאה ביופיו ונדר בנזיר, וכיצא בנדרים אלו. כולן דרך עבודה לה' הם, ובנדרים אלו וכיצא בהן אמרו חכמים 'סייג לפרישות, נדרים'.

ואף על פי שהן עבודה - לא ירבה אדם בנדרים איסור ולא ירגיל עצמו בהן, אלא יפרוש מדברים שראוי לפרוש מהן בלא נדר. אמרו חכמים: 'כל הנודר, כאילו בנה במה', ואם עבר ונדר - מצוה להישאל על נדרו כדי שלא יהא מכשול לפניו.

⁴⁶ ממקורות הדברים מתבאר שזה לא (רק) מחמת שאינו מתקן מידותיו, אלא (גם) בגלל שאינו רוצה להיות שותף בתיקון הסובב אותו.

ולבם הנכון, אבל הגויים ערלי לב אינן כן, אלא "ועֲבַרְתוּ שְׁמֶרָה נֶצַח". וכן הוא אומר על הגבעונים לפי שלא מחלו לישראל: "והגבעונים לא מבני ישראל המה".

הלכות תשובה ריש פרק ז:

עשרים וארבעה דברים מעכבין את התשובה. ארבעה מהן עוון גדול, והעושה אחד מארבעתן אין הקדוש ברוך הוא מספיק בידו לעשות תשובה, לפי גודל חטאו. ואלו הן: (א) המחטיא את הרבים, ובכלל עוון זה, **המעכב את הרבים מלעשות מצוה**. (ב) והמטה חברו מדרך טובה לדרך רעה, כגון מסית ומדיח. (א) והרואה בנו בתרבות רעה, ואינו ממחה בידו, **הואיל ובנו ברשותו אילו מיחה בו היה פורש, ונמצא כמחטיא אותו**. ובכלל עוון זה כל שאפשר בידו למחות באחרים בין רבים בין יחידים **ולא מיחה, אלא יניח אותן בכשלונן...**

חתימת הלכות סוטה:

מצוות חכמים על בני ישראל לקנות לנשיהן, שנאמר "וקינא את אשתו" ... אין ראוי לקפוץ ולקנות בפני עדים תחילה, אלא בינו לבינה בנחת ובדרך טהרה והזהרה, כדי להדריכה בדרך ישרה, ולהסיר המכשול. **וכל שאינו מקפיד על אשתו ובניו ובני ביתו, ומזהירן ופוקד דרכיהן תמיד עד שיידע שהן שלמין מכל חטא ועוון - הרי זה חוטא, שנאמר: "וידעת כי שלום אוהלך, ופקדת נווך ולא תחטא".**

פירוש המשנה מכות ג, ט: 47:

[משנה: אמר רבי חנניה בן גמליאל: מה אם העובר עברה אחת נפשו ניטלת עליה, העושה מצוה אחת על אחת כמה וכמה שתיתן לו נפשו. רבי שמעון אומר: ממקומו הוא למד, שנאמר: "ונכרתו הנפשות העושות מקרב עמם", ואומר "אשר יעשה אותם האדם וחי בהם" - הא כל היושב ולא עבר עברה נותנין לו שכר כעושה מצוה. רבי שמעון בר רבי אומר: הרי הוא אומר "רק חזק בלבתי אכול הדם" - ומה אם הדם שנפשו של אדם חתה (-קצה) ממנו, הפורש ממנו מקבל שכר; גזל ועריות שנפשו של אדם מתאוה להן ומחמדתן - הפורש מהן על אחת כמה וכמה שיזכה לו ולדורותיו ולדורות דורותיו עד סוף כל הדורות.]

אמר ר' כל היושב ולא עבר עברה' - אם היה אפשר לו לעשותה ולא מנעו מעשיית אותה העברה שום מונע כלל אלא הציווי התורני כמו יוסף הצדיק וכיוצא בו. ואתה יודע לשון התורה בהימנעות מאכילת הדם, היאך הבטיח על כך ואמר "למען ייטב לך ולבניך אחריו עד עולם, כי תעשה הטוב והישר בעיני ה'". כל שכן הנמנע מן התאוות הגופניות החמורות אשר האדם מטבעו נוטה אליהן כמו שהזכיר, והתורה היא שהזהירה אותו מהן כדי להכשיר את הנפש שלא תהא שטופה יותר ממה שבטבע.

47 כאן זה בדרך הפוכה: גם הנמנע מלקלקל (מחמת הציווי האלוהי) - הרי זו מצוה.

חטא - טומאה. מצווה - קדושה

אמר ויתעלה "והתקדשתם והייתם קדושים, כי קדוש אני", אינו בעניין טומאה וטהרה כלל, ולשון ספרא: "זו קדושת מצוות". וכן אמרו "קדושים תהיו", אמרו "זו קדושת מצוות". ולפיכך נקראת גם העברה על המצוות - 'טומאה'. אמר בשורשי המצוות ויסודן, שהן עבודה זרה וגילוי עריות ושפיכות דמים: בעבודה זרה נאמר "כי מזרעו נתן למולך למען טמא את מקדשי", ובגילוי עריות "אל תיטמאו בכל אלה וגו'", ובשפיכות דמים אמר "ולא תטמאו את הארץ וגו'". הנה נתבאר, כי 'טומאה' נאמרת בשיתוף על שלושה עניינים: (א) נאמרת על המרי והמרד במה שנצטוונו בו, בין שזו פעולה או השקפה, (ב) ועל הטינופים והלכלוכים: "טומאתה בשוליה", (ג) ועל העניינים הללו המחשבתיים, כלומר מגע זה או משא זה או האהלת זה. ועל המין הזה האחרון אמרנו "אין דברי תורה מקבלין טומאה".

וכן ה'קדושה' אמורה בשיתוף על שלושה עניינים מקבילים לשלושת העניינים הללו.

היחס הנפשי אל החטא - יש לפחד ולברוח ממנו

מורה הנבוכים ג, כח:

וכן גם קראה התורה להיות בדעה בדברים אשר סבירתן הכרחית בתקינות המצבים המדיניים, כגון זה שאנו בדעה שהוא יתעלה יחרה אפו על מי שמרד בו, ולפיכך חובה לירוא ולפחד ולהישמר מן המרי.

מורה הנבוכים ג, מו:

...וכאשר ייקבעו עניינים הללו בנפש, יהיה זה בלי ספק גורם להרגשת חומר החטא, ולהתרחק ממנו עד שלא ייכשל האדם בו ויצטרך לאמצעי כפרה ארוכים ומייגעים, ואפשר שלא תשלם כפרתו. ולפיכך יתרחק מן החטא מעיקרו ויברח ממנו.

מה בין חטא שבמעשה לחטא שבמחשבה?

מורה הנבוכים ג, ח:

כבר ידעת אמרם "הרהורי עברה קשין מעברה". ויש לי בביאור זה פירוש מופלא מאוד, והוא, שהאדם אם עשה עברה הרי עשה את העברה מחמת המקרים הנספחים לחומריו כמו שביארתי, כלומר שהוא עבר ב'בהמיותו'. אבל המחשבה הרי היא מסגולות האדם הנספחת לצורתו, וכאשר שוטט במחשבתו בעברות, הרי

עבר בנכבד ביותר שבחלקיו. ואין אשמת מי שהזיד והתעמר בעבד סכל, כאשמת מי שהתעמר בבן חורין חסיד, כי הצורה הזו האנושית וכל סגולותיה הנספחים לה אין ראוי להשתמש בהם כי אם במה שעותדו לה להתחברות בנעלה, לא להתדרדרות לעמקי השפלות.

ארבעה חילוקי פעולה בחטא

מורה הנבוכים ג, מא:

ודע כי העברה על אזהרות התורה נחלקים לארבעה חלקים: האחד האנוס, והשני השוגג, והשלישי המזיד, והרביעי עושה ביד רמה.

האנוס כבר ביאר בו שאין עליו עונש ולא אשמה כלל, אמר יתעלה "ולנערה לא תעשה דבר, אין לנערה חטא מוות".

אבל השוגג הרי הוא אשם, לפי שאילו הרבה בשוב הדעת ובהישמרות - לא היה בא לידי שגגה. אבל אינו נענש כלל, אך צריך כפרה ולפיכך יביא קרבן.

וכאן חילקה התורה בין יחיד הדיוט או מלך או כהן גדול או מורה, ולמדנו מכך שכל עושה או מורה כפי עיונו, אם לא היה בית דין הגדול או כהן גדול, הוא מסוג המזיד ואינו נחשב מן השוגגים, ולפיכך ייהרג זקן ממרא אם עשה והורה כפי עיונו. אבל בית דין הגדול אין להם אלא עיונס, ואם טעו הרי הם שוגגים, כמו שאמר יתעלה "ואם כל עדת ישראל ישגו וגו'". ועל פי היסוד הזה אמרו ז"ל "שגגת תלמוד עולה זרון", כלומר שמי שאינו לומד היטב ומורה ועושה כפי חוסר ידיעתו הרי הוא כמזיד...

אבל המזיד חייב העונש הכתוב: אם מיתת בית דין, או מלקות, או מכת מרדות על לאווין שאין לוקין עליהן, או תשלומין...

אבל עושה ביד רמה, הוא המזיד המתחצף ומתפרץ ועובר בפרהסיה, וכאילו אינו עובר לעצם התאוותנות או להשגת מה שמנעה אותו התורה מלהשיגו מחמת רוע מידותיו בלבד, אלא מפני שהוא מתנגד לתורה ומתקומם נגדה, ולפיכך אמר עליו "את ה' הוא מגדף", והוא נהרג בלי ספק.

ודבר זה לא יעשנו עושהו אלא מתוך השקפה שנתגבשה לו להתקומם בה נגד התורה, ומשום כך בא הפירוש המקובל "בעבודה זרה הכתוב מדבר", לפי שהיא ההשקפה הנוגדת את יסוד התורה. כי בהחלט לא יעבוד כוכב אלא מי שהוא בדעה עליו שהוא קדמון, כמו שביארנו בחיבורינו כמה פעמים. וכך הוא הדין לדעתי בכל עברה הנראה ממנה סתירת התורה וההתקוממות נגדה. ואפילו אכל לדעתי אדם מישראל בשר בחלב, או לבש שעטנז, או גילח פאת ראש מתוך בזיון וזלזול מחמת השקפה המתפרש ממנה שאינו מאמין אמיתת התורה הזו - הרי זה לדעתי "את ה' הוא מגדף", ונהרג כהריגת כופר, לא הריגת עונש... וכך אני אומר

גם על ציבור מישראל שהסכימו לעבור על איזו מצווה שתהיה, ועשו ביד רמה, הרי אלו נהרגים כולם...

השפעת החטא ותוצאותיו

הלכות תשובה פרק ו:

בזמן שאדם אחד, או אנשי מדינה חוטאים, ועושה החוטא חטא שעשה מדעתו וברצונו, כמו שהודענו - ראוי להיפרע ממנו. והקדוש ברוך הוא יודע היאך ייפרע: יש חטא שהדין נותן שנפרעין ממנו על חטאו בעולם הזה, בגופו או בממונו או בבניו הקטנים (שבניו של אדם הקטנים שאין בהם דעת ולא הגיעו לכלל מצוות, כקניינו הן. כתוב "איש בחטאו יומת" - עד שייעשה 'איש').

ויש חטא שהדין נותן שנפרעין ממנו לעולם הבא, ואין עובר עליו שום נזק בעולם הזה. ויש חטא שנפרעין ממנו עליו בעולם הזה, ולעולם הבא. במה דברים אמורים, בזמן שלא עשה תשובה. אבל אם עשה תשובה - התשובה כתריס לפני הפורענות. וכשם שאדם חוטא ברצונו ומדעתו, כך הוא עושה תשובה ברצונו ומדעתו.

ואפשר שיחטא האדם חטא גדול או חטאים הרבה, עד שייתן הדין לפני דיין האמת שיהיה הפירעון מזה החוטא על חטאים אלו שעשה ברצונו ומדעתו, שמונעין ממנו התשובה, ואין מניחין לו רשות לשוב מרשעו, כדי שימות ויאבד בחטאים שעשה⁴⁸.

פירוש המשנה אבות ד, ה:

אתה יודע מן הכתוב שיש עוון על השוגג ולפיכך צריך כפרה בקרבן, ואמר בו ה' "ונסלח לו מחטאתו אשר חטא". אלא שאינו כמזיד בלי ספק, לפי שהוא יתעלה צדקו מלהשוות את המזיד כשוגג בשום דבר מן הדברים. אלא כוונתו כאן שבחילול ה' בין שהיה מזיד או שוגג - בגלוי נפרעים ממנו, אם היה מזיד עוון מזיד, ואם היה שוגג עוון שוגג, אלא ששני העונשים בגלוי.

⁴⁸ והשווה הלכות תשובה ב, ז: "ומצוות וידוי יום הכיפורים שיתחיל מערב היום קודם שיאכל, שמא יחנק בסעודה קודם שיתודה".

השפעת החטא על הכלל – מבחינה רוחנית⁴⁹

הקדמת מסכת אבות פרק ז מהשמונה:

אמר הנביא בבארו את זה: "כי אם עונותיכם היו מבדילים בינכם לבין אלהיכם". אמר, שעוונותינו, והם הרעות הללו כמו שהזכרנו (-פחיתויות מידותיות) - הם המסכים המבדילים בינינו ובינו יתעלה.

הלכות תשובה ו, ג:

...הוא שהקדוש ברוך הוא אומר על ידי ישעיהו: "השמן לב העם הזה ואוזניו הכבד ועיניו השע, פן יראה בעיניו ובאזניו ישמע ולבבו יבין וְשָׁב וּרְפָא לוֹ". וכן הוא אומר: "ויהיו מלעיבים במלאכי האלוהים, ובזוים דבריו ומתפתעים בנביאיו - עד עלות חמת ה' בעמו, עד לאין מרפא". כלומר חטאו ברצונם והרבו לפשוע, עד שנתחייבו למנוע מהן התשובה שהיא המרפא.

השפעת החטא על הכלל – מבחינה גשמית

הלכות תשובה ג, ב:

אדם שעוונותיו מרובין על זכויותיו, מיד הוא מת ברשעו, שנאמר: "על רוב עוונך". וכן מדינה שעוונותיה מרובין - מיד היא אובדת⁵⁰, שנאמר "זעקת סדום ועמורה כי רבה". וכן כל העולם כולו, אם היו עוונותיהם מרובין - מיד הן נשחתין, שנאמר "וירא ה' כי רבה רעת האדם".

[ושיקול זה אינו לפי מניין הזכויות והעוונות, אלא לפי גודלן: יש זכות שהיא כנגד כמה עוונות, שנאמר "יען נמצא בו דבר טוב", ויש עון שהוא כנגד כמה זכויות⁵¹, שנאמר "וחוטא אחד יאבד טובה הרבה". ואין שוקלין אלא בדעתו של אל דעות, והוא היודע היאך עורכין הזכויות כנגד העוונות].

יש הלכות תעניות:

מצוות עשה מן התורה, לזעוק ולהריע בחצוצרות על כל צרה שתבוא על הציבור, שנאמר "...על הצר הצורר אתכם - והרעותם בחצוצרות". כלומר כל דבר שיצר לכם כגון בצורת ודבר וארבה וכיוצא בהן - זעקו עליהן והריעו. ודבר זה דרך מדרכי התשובה הוא. שבזמן שתבוא צרה ויזעקו לה ויריעו, יידעו הכול שבגלל מעשיהם הרעים הרע להן, ככתוב "עוונותיכם הטו אלה" לכם, וזה הוא שיגרום להם להסיר הצרה מעליהם.

⁴⁹ (בעולם הזה... וכן בשאר השפעות לקמן).

⁵⁰ ראה הסבר מארי כאן לדקדוק 'אובדת' ונשחתין'.

⁵¹ ראה למשל הלכות רוצח ושמירת נפש ד, ט.

אבל אם לא יזעקו ולא יריעו, אלא יאמרו דבר זה ממנהג העולם אירע לנו וצרה זו נקרא נקִרְיָת - הרי זו דרך אכזריות, וגורמת להם להידבק במעשיהם הרעים, ותוסיף הצרה וצרות אחרות. הוא שכתוב בתורה: "והלכתם עמי בקרי - והלכתי עמכם בחמת קרי", כלומר כשאביא עליכם צרה כדי שתשובו - אם תאמרו שהוא קרי, אוסיף עליכם חמת אותו קרי.

הלכות תעניות ה, א:

יש שם ימים שכל ישראל מתענים בהם מפני הצרות שאירעו בהן, כדי לעורר הלבבות ולפתוח דרכי התשובה. ויהיה זה זיכרון למעשינו הרעים ומעשה אבותינו שהיה כמעשינו עתה - עד שגרם להם ולנו אותן הצרות. שבזכרון דברים אלו נשוב להיטיב, שנאמר "והתוודו את עוונם ואת עונם אבותם".

השפעת החטא על הפרט - מבחינה רוחנית

הלכות תשובה ז, ו-ז:

התשובה מקרבת את הרחוקים: אמש היה זה שְׁנוּי לפני המקום, משוקץ ומרוחק ותועבה. והיום הוא אהוב ונחמד, קרוב וידיד...
כמה מעולה מעלת התשובה: אמש היה זה מובדל מֵה' אלוהי ישראל⁵², שנאמר "עוונותיכם היו מבדילים ביניכם לבין אלוהיכם". צועק ואינו נענה, שנאמר "גם כי תרבו תפילה, אינני שומע". ועושה מצוות וטורפין אותן בפניו⁵³, שנאמר "מי

⁵² ולא סָתַם רבנו 'מובדל מה'. כי ציווי התורה הם ציוויים לאומה. לכן החוטא פוגם באלהותו-מלכותו של ה' על האומה.

ועם זאת צריך להדגיש שאינו נדחה מכול וכול: "...והתורה הקפידה על נפשות ישראל, בין רשעים בין צדיקים, מאחר שהם נלווים אל ה' ומאמינים בעיקר הדת, שנאמר: 'אמור אליהם חי אני נאום ה' אלוהים, אם אחפוץ במות הרשע, כי אם בשוב רשע מדרכו, וחייה'" (רוצח ושמירת נפש יג, יד).

ועוד: "...וכאשר יהיו קיימים לאדם כל היסודות הללו ואמונתו בהם אמיתית, הרי הוא נכנס בכלל ישראל, וחובה לאהבו ולחמול עליו וכל מה שציווה ה' אותנו זה על זה מן האהבה והאחווה, ואפילו עשה מה שיכול להיות מן העברות מחמת תאוותו והתגברות יצרו הרע - הרי הוא נענש לפי גודל מריו ויש לו חלק, והוא מפורשע ישראל. וכאשר יפקפק אדם ביסוד מאלו היסודות הרי זה יצא מן הכלל וכפר בעיקר ונקרא מין ואפיקורוס וקוצץ בנטיעות, וחובה לשנותו ולהשמידו..." (פירוש המשנה סנהדרין י, א).

⁵³ וברור שזו אמירה על דרך המוסר, ואין לה משמעות מעשית הנותנת לגיטימציה [מתן הכשר חוקי] שלא לקיימן: "ודע שצריך האדם לידע יסוד זה מיסודות הדת, והוא, שירבעם בן נבט והדומים לו נפרעים ממנו על עשיית העגלים ועל ביטול עירובי תבשילין וכיוצא בהן, ולא יאמר האדם 'קם ליה בדרכה מינה'! שאין דבר זה אלא בדיני אדם בעולם הזה, אבל השם יתעלה נפרע מבני אדם על החמורות ועל הקלות, ונותן שכר על כל דבר שעושים. לפיכך צריך האדם לידע, שכל עברה שיעשה נפרעים ממנו עליה, וכל מצוה שיעשה מקבל עליה שכר". (איגרת השמד ד, עמ' קיח-קיט)

ביקש זאת מִיְדֶכֶם, רְמוֹס חֲצָרִי, "מי גם בכם יסגור דלתיים", "עולותיכם סְפוּ על זבחיכם, ואֵכְלוּ בשר".

השפעת החטא על הפרט – מבחינה גשמית

הלכות תשובה ג, ב:

אדם שעוונותיו מרובין על זכיותיו - מיד הוא מת⁵⁴ ברשעו, שנאמר "על רוב עוונך.... ושיקול זה אינו לפי מניין הזכיות והעוונות, אלא לפי גודלך...".

פירוש המשנה אבות ב, ו:

אמרו חכמים: "במידה שאדם מודד - בה מודדין לו". וזה דבר הנראה ומצוי בכל זמן ובכל מקום, שכל מי שעושה פעולת רע וממציא מיני העוול והמגרעות - שהוא עצמו יבואוהו נזק מאותן הרעות עצמן שהוא המציא, לפי שהוא לימד פעולה שתיעשה לו ולזולתו.

ארבעה חילוקי ענישה

מורה הנבוכים ג, מא:

הקדמה: דע כי גודל העונש וחומר פגיעתו, או קטנו וקלות סבילתו, יהיה בבחינת ארבעה דברים:

האחד חומר העברה. כי המעשים אשר תוצאותיהם הפסד גדול עונשן חמור, והמעשים אשר תוצאותיהן הפסד קל ומועט עונשן קל.

והשני ריבוי מציאותן. שהדברים המצויים יותר צריך למונען בעונש חמור, אבל מעטי המציאות הרי עונש קל עם מיעוט מציאותן מספיק במניעתן.

והשלישי גודל הקעזה שבדבר. כי הדבר שיש לאדם העזה לעשותו, אם מפני שהתאוה מושכת אליו מאוד, או לתוקף ההרגל, או לגודל הצער שבעזיבתו - הרי לא ימנע ממנו כי אם חשש דבר גדול.

והרביעי קלות עשיית אותה הפעולה בהעלם ובהסתור כדי שלא ירגישו בו אחרים, הרי ההרתעה מזה לא תהא כי אם בחשש עונש קשה וחמור.

ואחר הקדמה זו תדע, כי דירוג העונש בלשון התורה ארבע דרגות:

(א) דרגת חיוב מיתת בין דין.

(ב) ודרגת חיוב הכרת, והיא המלקות ברצועה, עם הדעה כי עברה זו מן החמורות.

⁵⁴ או שאר רעות העולם הזה: "...לבריאות ומחלה, ומוות וחיים, וזולת זה משאר מצבי האדם" (פיה"מ ראש השנה א, ב). וראה עוד: "והוא דיין והוא עתיד לידון - רוצה לומר שהוא הדין עתה את הכל בחיים ובמוות ובשאר ענייני העולם..." (פיה"מ אבות ד, כח) - גם מכאן נראה ש'מוות וחיים' הן רק אבות, ותחתיהם נכנסים פרטים רבים.

(ג) ודרגת המלקות ברצועה בלי לסבור בעברה זו שהיא מן החמורות, אלא הוא לאו בלבד או מיתה בידי שמים.

(ד) ודרגת הלאו שאין בו מלקות והוא כל לאו שאין בו מעשה, (חוץ מנשבע, מחמת מה שיש בסבירתו מרוממותו יתעלה. וממר, כדי שלא יבוא הדבר לידי זלוזל בקרבנות שהן לשמו יתעלה. ומקלל חברו בשם, מפני שנזק הקללה אצל ההמון חמור מנזק הנעשה בגוף).

וכל זשולת אלה מן הלאוין שאין בהן מעשה, הרי ההפסד הנגרם מחמתן מועט, וגם אי אפשר להישמר מהם מפני שהן דיבורים. ואילו היה כן, לא היו נמלטים בני אדם מספיגת מלקות באופן תמידי, וגם לא תיתכן בהם התראה.

ויש גם במניין המלקיות חכמה מפני שיש קיצבה לתכליתן, ואין קיצבה לכל אדם, אלא כל אדם אינו לוקה כי אם כפי יכולת סבלו. ותכלית המלקיות ארבעים ואפילו היה סובל מאה...

ופשוט הוא שכיון שיש הכרח בעונשין הרי אין מנוס מלהעמיד שופטים מפוזרים בכל עיר, ויש הכרח לעדים, ואי אפשר ללא מלך שייראו ויפחדו ממנו, וירתיע בכל מיני ההרתעות, ויאמץ ידי השופטים ויחזקם.

דקדוק הדין (עונש של מעלה ועונש של מטה):

פירוש המשנה נזיר ו, ד:

הלוא ידעת שהבא על הערוה, איזו ערוה שתהיה - חייב על כל ביאה וביאה לדברי הכל, ואף על פי שאין אנו יכולים להענישו אלא עונש אחד, הרי ה' יעניש אותו על כל עברה ועברה. ואם הומת על אחת מאלו העברות והתוודה - נתכפר לו הכל מחמת התשובה, ולא מחמת שבעונש האחד שהענישוהו בית דין יתכפרו העוונות המרובים.

איגרת השמד ד, עמ' קיח-קיט:

ודע שצריך האדם לידע יסוד זה מיסודות הדת, והוא, שירבעם בן נבט והדומים לו נפרעים ממנו על עשיית העגלים ועל ביטול עירובי תבשילין וכיוצא בהן, ולא יאמר האדם 'קם ליה בדרכה מינה!' שאין דבר זה אלא כדיני אדם בעולם הזה, אבל השם יתעלה נפרע מבני אדם על החמורות ועל הקלות, ונותן שכר על כל דבר שעושים. לפיכך צריך האדם לידע, שכל עברה שיעשה נפרעים ממנו עליה, וכל מצוה שיעשה מקבל עליה שכר.

איגרת תימן א, עמ' לא:

זו תורה שלא ישתחרר ממנה אדם מבני יעקב לעולם, לא הוא ולא זרעו ולא זרע זרעו, ירצה או לא ירצה, אלא הוא נענש על מה שמבטל ממצוותיה או עובר על

אזהרותיה. ואל יחשוב אדם כי בעברו על החמורות אינו נענש על הקטנות ויתפקר בהן, אלא ירבעם בן נבט שחיק עצמות נענש על העגלים אשר חטא בהם והחטיא את ישראל, ונענש על ביטולו עשיית הסוכה בסוכות. וזה עיקר יסודי מיסודות התורה, דְעוּהוּ וְלִמְדוּהוּ והקישו עליו.

פירוש המשנה אבות ד, כח:

[משנה: הוא (-רבי אליעזר הקפר) היה אומר: היילודים למות והמתים לחיות והחיים לידון. לידע ולהודיע ולהיודע, שהוא היוצר והוא הבורא והוא המבין והוא הדיין והוא עד והוא בעל דין והוא עתיד לדרון. שאין לפניו לא עוולה ולא שכחולא משוא פנים ולא מיקח שוחד, שהכל שלו...]

ואמרו ולא מיקח שוחד - כמו שנאמר גם בתורה "אשר לא יישא פנים ולא ייקח שוחד", אין עניינו שאינו מקבל ממון להטות הדין, כי מן הצדק הוא לשלול ממנו יתעלה מה שלא יצטייר ואפילו בדמיון, כי איך יינתן לו שוחד ומה יהיה השוחד? אלא עניינו כמו שביארו 'אשר לא ייקח שוחד הטובות', כגון שיעשה האדם אלף טובות ורעה אחת - אינו מנכה לו יתעלה אותה העברה בגלל רוב טובותיו, ויחשוב לו אלף טובות פחות טובה או פחות טובות, אלא נתבע על זו ומקבל שכר על אלו. וזהו עניין 'לא ייקח שוחד' והוא כמו "לא יישא פנים" אלא נפרע מן הגדול במעלה אפילו על דבר קטן, כמו שנפרע ממשה רבנו על עוון הכעס... וגמל לעשו הרשע על כיבוד אב ואם ונבוכדנצר על כבוד השם כלומר שם ה'...⁵⁵

הלכות תשובה ג, ה:

בשעה ששוקלין עוונות אדם עם זכיותיו, אין מחשבין עליו תחילת עוון שחטא בו ולא שני, אלא משלישי ואילך. אם נמצאו עוונותיו משלישי ואילך מרובין על זכיותיו, אותן שני העוונות מצטרפין ודנין אותן על הכול. ואם נמצאו זכיותיו כנגד (-שוים עם) עוונותיו אשר מעוון שלישי ואילך - מעבירין כל עוונותיו 'ראשון ראשון', לפי שהשלישי נחשב ראשון שכבר נמחלו השניים. וכן הרביעי הרי הוא ראשון שכבר נמחל השלישי, וכן עד סופן. במה דברים אמורים, ביחיד, שנאמר "הן כל אלה יפעל אל פעמיים שלוש עם גְּבֹר". אבל הציבור, תולין להן עוון ראשון ושני ושלישי, שנאמר "על שלושה פשעי ישראל, ועל ארבעה לא אשיבנו". וכשמחשבין להן על דרך זה, מחשבין להן מרביעי ואילך.

⁵⁵ וחזרו על זה רבנו באריכות ובפירוט דוגמאות באיגרת השמד ג, עמ' קיג, ולא נביאו כאן מפני האריכות: "וזה דבר חכמינו ז"ל בכמה מקומות 'אין הקב"ה מקפח שכר כל בריה', אלא יגמול לעולם על מעשה הטוב לכל מי שיעשהו, ויעניש על מעשה הרע למי שיעשהו כל זמן שעושהו".

תשובה

הקדמת משנה תורה:

ספר ראשון: אכלול בו כל המצוות שהן עיקר דת משה רבנו, וצריך אדם לידע אותן תחילת הכול - כגון ייחוד שמו ברוך הוא, ואיסור עבודה זרה. וקראתי שם ספר זה ספר המדע. הלכות תשובה. מצות עשה אחת, והיא שישוב החוטא מחטאו לפני ה', ויתוודה.

התשובה - מהי?⁵⁶

התשובה במחיתה היא שיבה אל ה', אל מקור החוויה

מורה הנבוכים א, סט:

...נמצא אפוא כי הוא יתעלה התכלית הסופית של הכול, וגם תכלית הכול להתדמות בשלמותו כפי היכולת, והוא עניין חפצו, אשר הוא עצמותו כמו שיתבאר.

הלכות יסודי התורה פ"ד:

נפש כל בשר היא צורתו שנתן לו האל. והדעת היתרה המצויה בנפשו של אדם, היא צורת האדם השלם בדעתו, ועל צורה זו נאמר בתורה: "נעשה אדם בצלמנו כדמותנו"... אין צורת הנפש הזאת מחוברת מן היסודות כדי שתיפרד להם, ואינה מכוח הנשמה עד שתהא צריכה לנשמה כמו שהנשמה צריכה לגוף. אלא מאת ה' מן השמים היא. לפיכך כשייפרד הגולם שהוא מחובר מן היסודות, ותאבד הנשמה (מפני שאינה מצויה אלא עם הגוף וצריכה לגוף בכל מעשיה) - לא תיכרת הצורה הזאת לפי שאינה צריכה לנשמה במעשיה, אלא יודעת ומשגת הדעות הפרודות מן הגלמים, ויודעת בורא הכול, ועומדת לעולם ולעולמי עולמים. הוא שאמר שלמה בְּחִכְמָתוֹ: "וישוב העפר על הארץ כשהיה, והרוח תשוב אל האלוהים אשר נתנה".

הלכות תשובה ז, ו:

גדולה תשובה שמקרכת את האדם לשכינה, שנאמר "שובה ישראל עד ה' אלוהיך", ונאמר "שובו עֲדֵי נְאוֹם ה'", ונאמר "אם תשוב ישראל, נאום ה', אלי תשוב" - כלומר אם תחזור בתשובה, בי תדבק.

⁵⁶ יש להבחין בכתובים ובדברי רבנו בין 'שיבה מ...', לבין 'שיבה אל' או 'שיבה עד'. האופן הראשון בבחינת 'סור מרע', והשני בבחינת 'עשה טוב'. ונראה שזה מפתח גדול להבנת העניינים הללו.

התשובה אינה עצם החרטה והחזרה מחטאים מוגדרים, אלא היסוד והתנאי המאפשר זאת

ברכות התפילה, סדר התפילה:

(ה) השיבנו אבינו לתורתך, וקרבתנו מלכנו לעבודתך, והחזירנו בתשובה שלמה לפניך. ברוך אתה ה' הרוצה בתשובה.
(ו) סלח לנו אבינו כי חטאנו, ומחול לנו מלכנו כי פשענו, כי אל טוב וסלח, אתה. ברוך אתה ה' חנון ומרבה לסלוח.⁵⁷

הלכות תפילה וברכת כהנים ב, ג:

"הביננו ה' אלוהינו לדעת את דרכיך, ומול את לבבנו ליראתך⁵⁸, לסולח היה לנו, להיות גאולים, רחקנו ממכאוב, ודשננו ושכננו בנאות ארצך, ונפוצים מארבע תקבץ, והתועים בדעתך יישפטו, ועל הרשעים תניף ירך, וישמחו צדיקים בבניין עירך ובתיקון היכלך, ובהצמחת קרן לדויד עבדך ובעריכת נר לבן ישי משיחך; טרם נקרא ואתה תענה, טרם נדבר ואתה תשמע, כי אתה הוא עונה בכל עת צרה וצוקה, פודה ומציל מכל צרה. ברוך אתה ה', שומע תפילה."

הלכות תשובה ב, ה:

הואיל ורשותנו בידינו, ומדעתנו עשינו כל הרעות, ראוי לנו (א) לחזור בתשובה (ב) ולעזוב רשענו, שהרשות עתה בידינו. הוא שכתוב אחריו, "נחפשה דרכינו ונחקורה, ונשובה עד ה'".

הקדמת מסכת אבות, פרק ח מהשמונה:

... וכיון שהדבר כן הרי באמת ראוי לו לאדם להתאונן ולהצטער על מה שעשה מן העוונות והאשמות כיון שהוא עשה הרע ברצונו, אמר: "מה יתאונן אדם חי גבר על חטאיו". וחזר ואמר כי רפואת חולי זה בידינו, שכשם שמרינו ברצוננו, כך יכולים אנו לשוב ולחזור ממעשינו הרעים. ולפיכך אמר אחרי זה: "נחפשה דרכינו ונחקורה ונשובה עד ה', נישא לבבנו אל כפים אֶל אֶל בשמים".

⁵⁷ לתוספת עיון ראה: "אמר רבי יוחנן, ואמרי לה במתניתא תנא: מאה ועשרים זקנים ובהם כמה נביאים תיקנו שמונה עשרה ברכות על הסדר. תנו רבנן: ...ומה ראו לומר תשובה אחר בינה - דכתיב 'ולבבו יבין' ושב ורפא לו'. אי הכי לימא רפואה בתרה דתשובה! - לא סלקא דעתך, דכתיב 'וישב אל ה' וירחמהו ואל אלהינו כי ירבה לסלוח'..." (מגילה יז ב)

⁵⁸ נשים לב לניסוח מהות התשובה גם בנוסח ברכת 'הביננו', שאינה קשורה לכפרת חטאים ועוונות.

הלכות תשובה פרק ז:

גדולה תשובה שמקרכת את האדם לשכינה, שנאמר "שובה ישראל עד ה' אלוהיך", ונאמר "שובו עדי נאום ה'", ונאמר "אם תשוב ישראל, נאום ה' - אליי תשוב", כלומר אם תחזור בתשובה, כי תדבק.

התשובה מקרכת את הרחוקים: אמש היה זה שנוי לפני המקום, משוקץ ומרוחק ותועבה - והיום הוא אהוב ונחמד, קרוב וידיד. וכן אתה מוצא שבלשון שהקדוש ברוך הוא מרחק את החטאים - בה מקרב את השבים, בין יחיד בין רבים, שנאמר: "והיה במקום אשר ייאמר להם 'לא עמי אתם', ייאמר להם 'בני אל חי'". ונאמר ביכניה ברשעתו: "כתבו את האיש הזה עירי...". "אם יהיה פניהו בן יהויקים מלך יהודה חותם על יד ימיני". וכיון ששב בגלותו נאמר בזרובבל בנו: "ביום ההוא... אקחך זרובבל בן שאלתיאל עבדי, נאום ה', ושמתיה כחותם".

כמה מעולה מעלת התשובה! אמש היה זה מובדל מה' אלוהי ישראל, שנאמר: "עוונותיכם היו מבדילים ביניכם לבין אלוהיכם". צועק ואינו נענה, שנאמר: "גם כי תרבו תפילה, אינני שומע". ועושה מצוות וטורפין אותן בפניו, שנאמר: "מי ביקש זאת מידכם, רמוס חצרי", "מי גם בכס ויסגור דלתיים", "עולותיכם ספו על זבחיכם, ואכלו בשר".

והיום הוא מודבק בשכינה, שנאמר: "ואתם, הדבקים, בה', אלוהיכם". צועק ונענה מיד, שנאמר: "והיה טרם יקראו, ואני אענה". ועושה מצוות ומקבלין אותן בנחת ושמחה, שנאמר: "כי כבר רצה האלוהים את מעשיך". ולא עוד אלא שמתאווים להם, שנאמר: "וערבה לה' מנחת יהודה וירושלים, כימי עולם וכשנים קדמוניות".

הלכות תעניות א, יב:

הרואה חלום רע, צריך להתענות למחר, כדי שישוב⁵⁹ וייעור למעשיו ויחפש בהן ויחזור בתשובה. ומתענה ואפילו בשבת, ומתפלל עננו בכל תפילה, אף על פי שלא קיבלה עליו מבעוד יום. והמתענה בשבת מתענה יום אחר, מפני שביטל עונג שבת.

לפיכך, התשובה מאפשרת לא רק לתקן קילקולים, אלא לשפר את המציאות המקורית שלפני הקלקול

מורה הנבוכים ג, לו:

ופשוט הוא כי גם התשובה מן הקבוצה הזו, כלומר מן ההשקפות אשר לא תהא סדירה מציאות אישי התורתיים כי אם בסבירתה. לפי שאי אפשר לאדם שלא

⁵⁹ אם כן ישנו מושג של 'תשובה' עוד לפני הידיעה האם ישנו חטא ומהו.

יחטא ויטעה, אם שטעותו בהחשיבו השקפה או מידה שאינן חשובים באמת, או בהתגברות תאוה או כעס. ואם יהיה האדם בדעה שאינן מרפא לשבר זה לעולם - יתמיד בתעייתו⁶⁰, ושמא גם יוסיף במריו אם לא תהיה לו עצה. אבל עם הסברא בתשובה יחזור למוטב, וישוב למצב מתוקן ביותר, וליותר שלם ממה שהיה קודם שיחטא.

ולפיכך רבו המעשים המחזקים את ההשקפה הנכונה הזו⁶¹ המועילה מאוד, כלומר: הוידויין, והקרבות על השגגות, וכן גם על זדון מקצת העברות, והתעניות. והציווי הכללי לשוב מכל חטא היא ההתנתקות ממנו, וזו תכלית ההשקפה הזו.

אמנם, הביטוי החיצוני- 'טכני' העיקרי של התשובה הוא ההתנתקות הגופנית והנפשית מהרוע שבמציאות

הלכות תשובה ב, ב:

ומה היא התשובה? הוא שיעזוב החוטא חטאו, ויסירנו ממחשבתו ויגמור בלבו שלא יעשהו עוד, שנאמר "יעזוב רשע דרכו, ואיש אוון מחשבותיו". וכן יתנחם על שעבר, שנאמר "כי אחרי שובי ניחמתי, ואחרי הַנְדְעִי סִפְקִתִי עַל יָרֵךְ", ויעיד עליו יודע תעלומות שלא ישוב לזה החטא לעולם, שנאמר "ולא נאמר עוד, אלוהינו, למעשה ידינו, אשר כך ירוחם יתום".

פירוש המשנה לרמב"ם מסכת יומא פרק ח משנה ו

והתשובה היא שיתוודה על חטאו לפני ה' ויתנחם על מה שעשה ויקבל עליו שלא יעשה אותו מעשה לעולם. נאמר בוידוי והפרישה מן החטא "ומודה ועוזב ירוחם", ונאמר בחרטה עליו: "כי אחרי שובי ניחמתי וכו'".

ביטוי נוסף ומשלים לתשובה זו הוא התרחקות יתרה מדברים רעים

הלכות תשובה ב, ד:

מדרכי התשובה להיות השב צועק תמיד לפני ה', בבכי ובתחנונים; ועושה צדקה כפי כוחו; ומתרחק הרבה מן הדבר שחטא בו; ומשנה שמו, כלומר שאני אחר ואיני אותו האיש שעשה אותן המעשים; ומשנה מעשיו כולן לטובה ולדרך

⁶⁰ ראה גם משנה אבות ב, טז: "רבי שמעון אומר: ... ואל תהי רשע בפני עצמך". וכתב רבנו שם בפירושו: "אם יחשוב האדם את עצמו רשע, לא תהא חמורה בעיניו שום עברה לעשותה".

⁶¹ נשים לב: רבנו מדגיש שכל מאפייני התשובה המעשיים שהוא מפרט להלן, הם לא חלק מהותי ממנה, אלא באו לחזק השקפה ורעיון.

ישרה; וגולה ממקומו - שגלות מכפרת עוון, מפני שגורמת לו להיכנע ולהיות ענו ושפל רוח.

יסוד התשובה – הבחירה החופשית

הלכות תשובה ה:

רשות כל אדם נתונה לו: אם רצה להטות עצמו לדרך טובה ולהיות צדיק - הרשות בידו; ואם רצה להטות עצמו לדרך רעה ולהיות רשע - הרשות בידו. הוא שכתוב בתורה "הן האדם היה כאחד, ממנו לדעת טוב ורע" - כלומר הן מין זה של אדם היה אחד בעולם, ואין לו מין שני דומה לו בזה העניין, שיהא הוא מעצמו בדעתו ובמחשבתו יודע הטוב והרע ועושה כל מה שהוא חפץ, ואין לו מי שיעכב על ידו מלעשות הטוב או הרע. וכיון שכך הוא, "פן ישלח ידו".

אל יעבור במחשבתך דבר זה שאומרים טיפשי האומות ורוב גלמי בני ישראל, שהקדוש ברוך הוא גוזר על האדם מתחילת ברייתו להיות צדיק או רשע. אין הדבר כן, אלא כל אדם ואדם ראוי להיות צדיק כמשה רבנו או רשע כדבבעם, או חכם או סכל, או רחמן או אכזרי, או כילי או שוע, וכן שאר כל הדעות (-מידות).

ואין לו מי שיכפהו ולא גוזר עליו, ולא מי שמושכו לאחד משני הדרכים, אלא הוא מעצמו ומדעתו נוטה לאיזה דרך שירצה. הוא שירמיהו אומר: "מפי עליון לא תצא, הרעות והטוב" - כלומר אין הבורא גוזר על האדם לא להיות טוב, ולא להיות רע.

וכיון שכן הוא, נמצא זה החוטא הוא הפסיד על עצמו, ולפיכך ראוי לו לבכות ולקונן על מה שעשה לנפשו וגמלה רעה. הוא שכתוב אחריו "מה יתאונן אדם חי, גבר על חטאיו". וחזר ואמר: הואיל ורשותנו בידינו, ומדעתנו עשינו כל הרעות - ראוי לנו לחזור בתשובה ולעזוב רשענו⁶², שהרשות עתה בידינו. הוא שכתוב אחריו: "נחפשה דרכינו ונחקורה, ונשובה עד ה'".

הלכות תשובה ו, ב:

וכשם שאדם חוטא ברצונו ומדעתו - כך הוא עושה תשובה ברצונו ומדעתו⁶³.

⁶² שני שלבים: חזרה בתשובה, ועזיבת הרשע.

⁶³ השווה והשלם אורות הקודש ג, 'מוסר הקודש' פסקאות נח, סב, אודות היחסים בין הידיעה הרצון והיכולת.

אפשרות התשובה – השפעת הרצון העכשווי על מעשי העבר⁶⁴ – פועלת גם להיפך ח"ו

הלכות תשובה ג, ג:

כל מי שניחם על המצוות שעשה, ותהה על הזכיות ואמר בלבו: 'ומה הועלתי בעשייתך, אולי (הלוואי) לא עשיתי אותך' - הרי זה איבד את כולו, ואין מזכירין לו שם זכות בעולם, שנאמר: "וצדקת הצדיק לא תצילנו ביום רשעו" - אין זה אלא בתוהה על הראשונות.

הלכות אישות פרק ח:

האומר לאישה, 'הרי את מקודשת לי בזה... על מנת שאני צדיק' - אפילו רשע גמור - הרי זו מקודשת מספק, שמא הרהר בתשובה בדעתו. 'על מנת שהוא רשע' - אפילו צדיק גמור - הרי זו מקודשת מספק, שמא הרהר בעבודה זרה בדעתו: שעוון עבודה זרה גדול הוא, ומשיהרהר לעבוד בלבו נעשה רשע, שנאמר "פן יפתה לבבכם", וכתוב "למען תפוש את בית ישראל בלבם".

ועוד: כשם שמושפע אדם מזכות אבותיו⁶⁵, כן מוטלת עליו חובה לשוב מחטאי אבותיו

מורה הנבוכים ג, מו:

... אבל החכמים ז"ל עשו טעם אחידות 'כפרת ציבור' בשעירים, בגלל חטאת כל עדת ישראל בראשונה בשעיר עזים. כוונתם על מכירת יוסף הצדיק, שבפרשתו נאמר "וישחטו שעיר עזים וגו'".

ואל יהי חלוש בעיניך טעם זה, כי תכלית כל הפעולות הללו לקבוע בנפש כל חוטא שהוא צריך לזכור ולהזכיר חטאו תמיד כמו שאמר "וחטאתי נגדי תמיד", ושהוא חייב לבקש מחילת אותו החטא הוא וזרעו וזרעו זרעו בעבודה שיהא ממין אותו החטא. ... כפי שאתה רואה נעשה באהרן: כאשר נכשל במעשה העגל, נעשה קרבנו הוא וכל מי שעמד מזרעו במקומו - הקרבת פר ועגל. וכאשר היה החטא בשעיר עזים הייתה העבודה בשעיר עזים.

וכאשר ייקבעו עניינים הללו בנפש, יהיה זה בלי ספק גורם להרגשת חומר החטא⁶⁶, ולהתרחק ממנו עד שלא ייכשל האדם בו ויצטרך לאמצעי כפרה

⁶⁴ השווה והשלם אורות התשובה ו, ה.

⁶⁵ וכמו שיוזכר אי"ה להלן בעקדת יצחק, למשל.

⁶⁶ כלומר יש כאן תועלת בהווה גם לאיש הפרטי שלא חָטָא בעצמו. פרט למה שיש במעשיו המשך תיקון הפגם הרוחני (חטאת כל עדת ישראל בראשונה) של השתלשלות דורות כללות האומה. ואכמ"ל.

ארוכים ומייגעים, ואפשר שלא תשלם כפרתו. ולפיכך יתרחק מן החטא מעיקרו ויברח ממנו, וזו תועלת גלויה מאוד!

המעוררים לתשובה

תוכחות מוסר

הלכות תשובה ד, ב:

התוכחה גורמת לתשובה, שבזמן שמודיעין לו לאדם חטאיו ומכלימין אותו, חוזר בתשובה, כמו שכתוב בתורה: "זכור אל תשכח... ממרים הייתם", "ולא נתן ה' לכם לב לדעת", "עם נבל ולא חכם". וכן ישעיהו הוכיח את ישראל ואמר "הוי גוי חוטא", "ידע שור קונהו", "מדעתי כי קשה אתה", וכן ציווהו האל להוכיח לחטאים, שנאמר: "קרא בגרון אל תחשוך". וכן כל הנביאים הוכיחו לישראל עד שחזרו בתשובה. לפיכך צריך להעמיד בכל קהל וקהל מישראל חכם גדול וזקן וירא שמים מנעוריו ואהוב להם, שיהא מוכיח לרבים ומחזירן בתשובה.

תעניות ד, א-ב:

בכל יום ויום משבע תעניות האחרונות של מטר... ואחר כך מעמידין ביניהן והן יושבין, זקן חכם. לא היה שם זקן חכם מעמידין חכם, לא היה שם לא זקן ולא חכם מעמידין אדם של צורה. והוא אומר לפניהם דברי כיבושין: 'אחינו, לא שק ולא תענית גורמין, אלא תשובה ומעשים טובים, שכן מצינו באנשי נינווה שלא נאמר בהן 'וירא האלוהים את שקם ואת תעניתם, אלא 'וירא האלוהים את מעשיהם'. ובקבלה הוא אומר 'וקרעו לבבכם ואל בגדיכם'. ומוסיף בעניינות אלו כפי כוחו, עד שיכניע לבם וישובו תשובה גמורה.

הלכות דעות פרק ו:

המוכיח את חברו תחילה, לא ידבר לו קשות עד שיכלימנו, שנאמר: "ולא תישא עליו חטא". כך אמרו חכמים: יכול את מוכיחו ופניו משתנות? תלמוד לומר: "ולא תישא עליו חטא". מכאן שאסור להכלים את ישראל, וכל שכן ברבים. אף על פי שהמכלים את חברו אינו לוקה, עוון גדול הוא. כך אמרו חכמים: 'המלביץ פני חברו ברבים, אין לו חלק לעולם הבא'. לפיכך צריך אדם להיזהר בדבר זה שלא יבייש חברו ברבים, בין קטן בין גדול, ולא יקרא לו בשם שהוא בוש ממנו, ולא יספר לפניו דבר שהוא בוש ממנו.

במה דברים אמורים? בדברים שבין אדם לחברו. אבל בדברי שמים - אם לא חזר בו בסתר מכלימין אותו ברבים ומפרסמין חטאו ומחרפין אותו בפניו ומבזין ומקללין, עד שיחזור למוטב, כמו שעשו כל הנביאים לישראל.

הלכות תפילה וברכת כהנים יג, ה:

כל העולה לקרות בתורה פותח בדבר טוב, וחותם בדבר טוב. אבל בפרשת האזינו, הראשון קורא עד "זכור ימות עולם", והשני מתחיל מ"זכור ימות עולם" עד "ירכיבהו", והשלישי מ"ירכיבהו" עד "וירא ה' וינאץ", והרביעי מן "וירא ה'" עד "לו חכמו", והחמישי מן "לו חכמו" עד "כי אשא אל שמים ידי", והשישי מן "כי אשא אל שמים ידי" עד סוף השירה. ולמה פוסקין בה בעניינות אלו? מפני שהיא תוכחה כדי שיחזרו העם בתשובה.

עזרנות תחושות ורגשות

הלכות תעניות רפ"ד:

בכל יום ויום משבע תעניות האחרונות של מטר מתפללין על סדר זה: מוציאין את התיבה לרחובה של עיר, וכל העם מתקבצים ומתכסים בשקים, ונותנין אפר מוקלה על גבי התיבה ועל גבי ספר תורה, כדי להרגיל את הבכיה ולהכניע לבם. ואחד מן העם נוטל מן האפר ונותן בראש הנשיא ובראש אב בית דין במקום הנחת תפילין, כדי שייכלמו וישוּבו, וכל אחד ואחד נוטל ונותן בראשו.

הלכות תעניות ד, יח:

שבע תעניות האלו (תעניות גשמים), כל מקום שגוזרין אותם שם - אחר שמתפללין יוצאין כל העם לבית הקברות ובוכין ומתחננים שם, כלומר: 'הרי אתם מתים פֶּאֱלוּ, אם לא תשובו מדרכיכם'.

מורה הנבוכים ג, מו:

...וכאילו מעוררו לתשובה (-אופן גריעות קרבן החטאת) ואומר לו, 'לרוע מעשיך נעשה קרבנך באופן גרוע'... ואין כל המעשים הללו (-פרטי מעשי הקרבנות) אלא משלים להקניית צורה בנפש, כדי שתהא שם התפעלות לתשובה...

פירוש המשנה אבות א, יב:

[משנה: הלל אומר: הווי כתלמידיו של אהרן - אוהב שלום ורודף שלום, אוהב את הבריות ומקרבן לתורה.]

אמרו על אהרן עליו השלום, כי כשהיה מרגיש או שומע על אדם שתוכו רע ושיש בידו עברה - היה מקדים לו שלום ומתיידד עמו ומרבה לדבר עמו, ואז אותו אדם

עצמו מתבייש ואומר: 'אוי לו, אילו ידע אהרן את מצפוננו ומעשיו לא היה מרשה לעצמו לראותני, כל שכן לדבר עמי. אלא שאני אצלו בחזקת חסיד, אבל אני אצמת את מחשבתו'. ויחשוב ויחזור להיות מתלמידיו ומן הלומדים ממנו. אמר ה' בתארו אותו במידה הנכבדה הזו: "בשלום ובמישור הלך אתי, ורכים השיב מעוון".

הלכות תפילה וברכת כהנים יג, יא:
ביום הכיפורים בשחרית קורין "אחרי מות", ומפטירין "כי כה אמר רם ונישא".
במנחה קורין בעריות שבאחרי מות, כדי שיזכור ויכללם כל מי שנכשל באחת מהן, ויחזור בתשובה. והשלישי שקורא בתורה מפטיר ביונה.

הלכות תעניות א, יב:
הרואה חלום רע, צריך להתענות למחר, כדי שישוב ויעור למעשיו ויחפש בהן ויחזור בתשובה. ומתענה ואפילו בשבת, ומתפלל עננו בכל תפילה, אף על פי שלא קיבלה עליו מבעוד יום. והמתענה בשבת מתענה יום אחר, מפני שביטל עונג שבת.

הלכות אבל סוף פרק יג:
כל מי שלא מתאבל כמו שציוו חכמים, הרי זה אכזרי. אלא יפתד וידאג ויפשפש במעשיו ויחזור בתשובה. ואחד מבני חבורה שמת, תדאג כל החבורה כולה.
כל שלושה ימים הראשונים, יראה את עצמו כאילו חרב מונחת לו על כתפו. משלושה ועד שבעה, (כאילו היא) מונחת בקרן זוית. מכאן ואילך, (כאילו) עוברת כנגדו בשוק. כל זה כדי להכין עצמו לחזור, ויעור משנתו. והרי הוא אומר: "הכית אותם ולא חלו" - מכלל שצריך להקיץ ולחול.

דעה בינה והשכל⁶⁷

הלכות תשובה פרק ו:
...ובעניין זה שואלין הנביאים והצדיקים בתפילותיהם מה' לעזרם על דרך האמת, כמו שאמר דוד: "הורני ה' דרכך" - כלומר אל ימנעוני חטאי דרך האמת, שממנה אדע דרכך ויחוד שמך. וכך זה שאמר "ורוח נדיבה תסמכני" - כלומר תניח רוחי לעשות חפצה ואל יגרמו לי חטאי למונעני התשובה, אלא תהיה

⁶⁷ כך סידרו חז"ל את ברכות התפילה: "ומה ראו לומר תשובה אחר בינה - דכתיב 'ולבבו יבין - ושב ורפא לו' (מגילה יז ב)."

הרשות בידי, עד שאחזור ואבין ואדע דרך האמת. ועל דרך זו כל הדומה לפסוקים אלו.

ומה הוא זה שאמר דוד: "טוב וישר ה', על כן יורה חטאים בדרך. ידרך ענווים במשפט, וילמד ענווים דרכו"? זה ששלח להם נביאים מודיעים להם דרכי ה' ומחזירין אותן בתשובה. ועוד, שנתן בהם כוח ללמוד ולהבין. שמידה זו בכל אדם, שכל זמן שהוא נמשך בדרכי החכמה והצדק - מתאוה להן ורודף אותן⁶⁸. והוא שאמרו חכמים "בא ליטהר, מסייעין אותו", כלומר ימצא עצמו נעזר על הדבר.

דברים המפריעים מתשובה, מבחינות שונות

הלכות תשובה פרק ד:

עשרים וארבעה דברים מעכבין את התשובה.

ארבעה מהן עוון גדול; והעושה אחד מארבעתן אין הקדוש ברוך הוא מספיק בידו לעשות תשובה, לפי גודל חטאו. ואלו הן: (א) המחטיא את הרבים, ובכלל עוון זה, המעכב את הרבים מלעשות מצוה. (ב) והמטה חברו מדרך טובה לדרך רעה, כגון מסית ומדיח. (ג) והרואה בנו בתרבות רעה, ואינו ממחה בידו, הואיל ובנו ברשותו אילו מיחה בו היה פורש, ונמצא כמחטיא אותו. ובכלל עוון זה כל שאפשר בידו למחות באחרים בין רבים בין יחידים ולא מיחה, אלא יניח אותן בכשלונן. (ד) והאומר 'אחטא ואשוב'; ובכלל זה האומר 'אחטא, ויום הכיפורים מכפר'.

ומהן חמישה דברים הן נועלין דרכי התשובה בפני עושיהן. ואלו הן: (א) הפרוש מן הציבור - לפי שבזמן שיעשו תשובה לא יהיה עמהן ואינו זוכה עימהן בזכות שעושיין. (ב) והחולק על דברי חכמים - לפי שמחלוקתו גורמת לו לפרוש מהן ואינו יודע דרכי התשובה. (ג) והמלעיג על המצוות - שכיון שנתבזו בעיניו, אינו רודף אחריהן ולא עושן. ואם לא יעשה, במה יזכה? (ד) והמבזה רבותיו - שדבר זה גורם להן לִדְחָפוּ ולטָרְדוּ כישוע וכגיחזי, ובזמן שנטרד לא ימצא מלמד ומורה לו דרך האמת. (ה) והשונא את התוכחות - שהרי לא הניח לו דרך תשובה, שהתוכחה גורמת לתשובה, שבזמן שמודיעין לו לאדם חטאיו ומכלימין אותו - חוזר בתשובה, כמו שכתוב בתורה: "זכור אל תשכח... ממרים הייתם", "ולא נתן ה' לכם לב לדעת", "עם נבל ולא חכם". וכן ישעיהו הוכיח את ישראל ואמר "הוי

⁶⁸ ראה עוד בחמישה דברים הנועלין דרכי התשובה בפני עושיהן, שמהם "החולק על דברי חכמים - לפי שמחלוקתו גורמת לו לפרוש מהן, ואינו יודע דרכי התשובה". וגם "המבזה רבותיו - שדבר זה גורם להן לדחפו ולטרדו כישוע וכגיחזי, ובזמן שנטרד לא ימצא מלמד ומורה לו דרך האמת".

גוי חוטא", "ידע שור קונהו", "מדעתי, כי קשה אתה". וכן ציווהו האל להוכיח לחטאים, שנאמר "קרא בגרון אל תחשוך". וכן כל הנביאים הוכיחו לישראל עד שחזרו בתשובה. לפיכך צריך להעמיד בכל קהל וקהל מישראל חכם גדול וזקן וירא שמים מנעוריו ואהוב להם, שיהא מוכיח לרבים ומחזירן בתשובה. וזה ששונא את התוכחות, אינו בא למוכיח ולא שומע דבריו, לפיכך יעמוד בחטאותיו שהן בעיניו טובים.

ומהן חמישה דברים העושה אותן אי אפשר לו שישבו תשובה גמורה, לפי שהן עוונות שבין אדם לחברו, ואינו יודע חברו שחטא לו כדי שיחזיר לו או ישאל ממנו למחול לו. ואלו הן: (א) המקלל את הרבים - לא קילל אדם ידוע כדי שישאל ממנו כפרה. (ב) והחולק עם גנב - לפי שאינו יודע גנבה זו של מי היא, אלא הגנב גונב רבים ומביא לו והוא לוקח. ועוד, שהוא מחזק יד הגנב ומחטיא אותו. (א) והמוצא אבידה ואינו מכריז עליה עד שיחזירה לבעליה - לאחר זמן, כשיעשה תשובה אינו יודע למי יחזיר. (ג) והאוכל שוד עניים ויתומים ואלמנות - אלו בני אדם אמיללין הן ואינן ידועים ומפורסמים, וגולים מעיר לעיר, ואין להם מכיר כדי שיידע שוד זה של מי הוא ויחזירנו לו. (ד) והמקבל שוחד להטות דין - אינו יודע עד היכן הגיעה הטיה זו וכמה הוא כוחה כדי שיחזיר, שהדבר יש לו רגליים. ועוד, שהוא מחזק יד זה ומחטיא אותו.

ומהן חמישה דברים העושה אותן אין חזקתו לשוב מהן, לפי שהן דברים קלים בעיני רוב האדם, ונמצא חוטא והוא ידמה שאין זה חטא. ואלו הן: (א) האוכל מסעודה שאינה מספקת לבעליה - שזה אבק גזל, והוא מדמה שלא חטא ויאמר 'כלום אכלתי אלא ברשותן'. (ב) והמשתמש בעבוטו של עני - שהעבוט של עני אינו אלא כגון קורדום ומחרשה, ויאמר בלבו אינן חסרים, והרי לא גזלתי אותו. (ג) והמסתכל בעריות - מעלה על דעתו שאין בכך כלום, שהוא אומר 'וכי בעלתי או קרבתי?' והוא אינו יודע שראיית העיניים עוון גדול, שהיא גורמת לגופן של עריות, שנאמר "ולא תתורו אחרי לבבכם, ואחרי עיניכם". (ד) והמתכבד בקלון חברו - אומר בלבו שאינו חטא, לפי שאין חברו עומד ולא הגיעה לו בושת, ולא ביישו אלא ערך מעשיו הטובים וחכמתו למול מעשה חברו או חכמתו, כדי שייראה מכללן שהוא מכובד וחברו בזוי. (ה) והחושד כשרים - אומר בלבו שאינו חטא, לפי שהוא אומר 'מה עשיתי לו, וכי יש שם אלא חשד שמא עשה או לא עשה', והוא אינו יודע שזה עוון שמשים אדם כשר בדעתו כבעל עבירות.

ומהן חמישה דברים העושה אותן ימשך אחריהן תמיד והן קשים לפרוש מהן, לפיכך צריך אדם להיזהר מהן שמא יידבק בהן, והן כולן דעות רעות עד מאוד. ואלו הן: (א) רכילות. (ב) ולשון הרע. (ג) ובעל תמה. (ד) ובעל מחשבה רעה. (ה) והמתחבר לרשע, מפני שהוא למד ממעשיו, והן נרשמים בלבו. הוא שאמר

שלמה "ורועה כסילים ירוע". (וכבר חיברנו בהלכות דעות דברים שצריך כל אדם לנהוג בהן תמיד, קל וחומר לבעל תשובה).
כל אלו הדברים וכיוצא בהן, אף על פי שמעכבין את התשובה - אינן מונעין את התשובה. אלא אם עשה אדם תשובה מהן, הרי זה בעל תשובה ויש לו חלק לעולם הבא.

אופני ההתנתקות מהדברים הרעים

התשובה היא 'מצווה תמידית' - רשות, ועם זאת תיקנו לה זמן מיוחד בו היא חובה

הלכות תשובה פרק ז:

הואיל ורשות כל אדם נתונה לו כמו שביארנו, ישתדל האדם לעשות תשובה ולנעור כפיו מחטאיו, כדי שימות והוא בעל תשובה, כדי שיזכה לחיי העולם הבא.

לעולם יראה אדם את עצמו כאילו הוא נוטה למות, ושמא ימות בשעתו ונמצא עומד בחטאיו. לפיכך ישוב מחטאיו מיד, ולא יאמר 'כשאזקין אשוב', שמא ימות קודם שיזקין. הוא ששלמה אומר בחכמתו "בכל עת יהיו בגדיך לכנים".

פירוש המשנה, אבות ב, יג:

'ושוב יום אחד לפני מיתתך' - והוא אינו יודע מתי ימות, ונמצאו כל ימי בתשובה.

הלכות תשובה א, א:

כל המצוות שבתורה, בין עשה בין לא תעשה - אם עבר אדם על אחת מהן, בין בזדון בין בשגגה - כשיעשה תשובה וישוב מחטאו, חייב להתוודות לפני האל ברוך הוא.

הלכות תשובה ב, ו-ז:

אף על פי שהתשובה והצעקה יפה לעולם, בעשרת הימים שביין ראש השנה ויום הכיפורים היא יפה ביותר ומיד היא מתקבלת, שנאמר: "דרשו ה' בהימצאו, קראוהו בהיותו קרוב". במה דברים אמורים, ביחיד, אבל בציבור - כל זמן שעושין תשובה וצועקים בלב שלם הן נענין, שנאמר: "...כה' אלוהינו בכל קראנו אליו".

יום הכיפורים - הוא זמן תשובה לכול, ליחיד ולרבים, והוא קץ מחילה וסליחה לישראל. לפיכך חייבין הכול לעשות תשובה ולהתוודות ביום הכיפורים.

המרכיבים הבסיסיים של התשובה מהחטא

הלכות תשובה פרק ב:

ומה היא התשובה? הוא

(1) שיעזוב החוטא חטאו,

(2) ויסירנו ממחשבתו,

(3) ויגמור בלבו שלא יעשהו עוד, שנאמר: "יעזוב רשע דרכו ואיש אוון מחשבותיו".

(4) וכן יתנחם על שעבר, שנאמר: "כי אחרי שובי שובי ניהמתי, ואחרי היוודעי ספקתי על ירך". ויעיד עליו יודע תעלומות שלא ישוב לזה החטא לעולם, שנאמר "ולא נאמר עוד אלוהינו למעשה ידינו, אשר בך ירוחם יתום".

(5) וצריך להתוודות בשפתיו ולומר עניינות אלו שגמר בלבו.

וידוי – הוצאה בפה של החלטת הלב⁶⁹, תוך פירוט מדויק של המעשה

הלכות תשובה פרק ב:

כיצד מתוודה? אומר: אנה ה', חטאתי עוויתי פשעתי לפניך, ועשיתי כך וכך, והרי ניהמתי ובושתי במעשיי, ולעולם איני חוזר לדבר זה. זה הוא עיקרו של וידוי; וכל המרבה להתוודות ולהאריך בעניין זה, הרי זה משובח.

כל המתוודה בדברים ולא גמר בלבו לעזוב - הרי זה דומה לטובל ושרץ בידו, שאין הטבילה מועלת עד שישליך השרץ, וכן הוא אומר: "ומודה ועוזב ירוחם". וצריך לפרוט את החטא, שנאמר: "אנה, חטא העם הזה חטאה גדולה, ויעשו להם אלוהי זהב".

...ושבח גדול לְשֵׁב שיתוודה ברבים ויודיע פשעיו להם, ומגלה עברות שבינו לבין חברו לאחרים, ואומר להם 'אומנם חטאתי לפלוני ועשיתי לו כך וכך, והריני היום שב וניחם'. וכל המתגאה ואינו מודיע אלא מכסה פשעיו - אין תשובתו גמורה, שנאמר "מכסה פשעיו לא יצליח".

⁶⁹ מצאנו בכמה מקומות את חשיבות ההוצאה בשפתיו, שהיא מחזקת את המחויבות להחלטת הלב: "הכלל אצלנו: גמר בלבו - צריך להוציא בשפתיו!" (פיה"מ תרומות ג, ח). "אחד הנודר מפי עצמו, או שהדירו חברו ואמר אמן, או דבר שעניינו כעניין אמן, שהוא קבלת דברים. אין הנודר נאסר בדבר שאסר על עצמו, עד שיוציא בשפתיו ויהיה פיו וליבו שווין..." (נדרים ב, א-ב). "מי שנתכוון לשבועה, וגמר בלבו שלא יאכל היום או שלא ישתה, ושדבר זה אסור עליו בשבועה, ולא הוציא בשפתיו - הרי זה מותר, שנאמר "לבטא בשפתים" - אין הנשבע חייב עד שיוציא עניין שבועה בשפתיו". (שבועות ב, י). והשווה עוד מעשה הקרבנות יד, יב.

במה דברים אמורים, בעברות שבין אדם לחברו. אבל שבינו לבין המקום - אינו צריך לפרסם עצמו, ועזות פנים היא לו אם גילם. אלא שב לפני האל ברוך הוא ופורט חטאיו לפניו, ומתוודה עליהן בפני רבים סתם. וטובה היא לו שלא נתגלה עונו, שנאמר "אשרי נשוי פשע, פְסוּי תְּטֹאֵה".

ספר המצוות, מצוות עשה עג:

המצווה העג, הוא הציווי שנצטוונו להודות בחטאים שחטאנו לפניו יתעלה בדיבור, כשנשוב מהם, וזהו הוידוּי, שיאמר: "אנא השם! חטאתי, עויתי, פשעתי ועשיתי כך וכך".

וירחיב את הדיבור ויבקש כפרה בעניין זה כפי צחות לשונו. דע, שאפילו החטאים שחייבים עליהם מיני הקרבנות האלה שנזכרו מקדם, שבהם אמר יתעלה, שמי שמקריבם נתכפר לו - צריך על כל פנים גם להתוודות בשעת הקרבתם. והוא אמרו יתעלה: "דבר אל בני ישראל, איש או אשה כי יעשו מכל חטאת האדם וגו' - והתוודו את חטאתם אשר עשו".

רמב"ם הלכות מעשה הקרבנות פרק ג הלכה טו... כיצד מתוודה? אומר 'חטאתי עויתי פשעתי ועשיתי כך וכך, וחזרתי בתשובה לפניך, וזו כפרתי'. היה הקרבן שלמים - סומך בכל מקום שירצה מן העזרה במקום שחיטה. ויִרְאֶה לִי שאינו מתוודה על השלמים, אבל אומר דברי שבח.

פירוש המשנה יומא ד, ב:

עוונות - עברות הנעשות בזדון; וחטאים - עברות הנעשות בשגגה; ופשעים - הם מיני הכפירה והמרד בה' כפשעים הגדולים שנקרא עושיהם 'פורק עול', כחילול שבת ועבודה זרה. וכלל הוא אצלינו מתוודה על הקלות ואחר כך מתוודה על החמורות, ולפיכך יהיה סדר כל הוידוּיין בין ליחיד בין לציבור 'חטאנו, עווינו, פשענו'.

גם קרבנות או עונשים חמורים אחרים, אינם מתכפרים מבלי שמתלווה להם תשובה ווידוי כראוי

הלכות תשובה פרק א:

כל המצוות שבתורה, בין עשה בין לא תעשה - אם עבר אדם על אחת מהן, בין בזדון בין בשגגה - כשיעשה תשובה וישוב מחטאו, חייב להתוודות לפני האל ברוך הוא: שנאמר "איש או אשה כי יעשו מכל חטאת האדם... והתוודו, את חטאתם אשר עשו", זה וידוי דברים. ווידוי זה מצות עשה.

וכן בעלי חטאות ואשמות - בעת שמביאין קרבנותיהם על שגגתן או על זדונן, **אין מתכפר להן בקרבנם עד שיעשו תשובה ויתוודו וידוי דברים**, שנאמר: "והתוודה אשר חטא עליה".

וכן כל מחויבי מיתות בית דין ומחויבי מלקות - **אין מתכפר להם במיתתם או בלקייתם עד שיעשו תשובה ויתוודו**.

וכן החובל בחברו או המזיק ממונו - אף על פי ששילם לו מה שהוא חייב לו, **אין מתכפר לו עד שיתוודה וישוב מלעשות כזה לעולם**, שנאמר "מכל חטאות האדם".

שעיר המשתלח - לפי שהוא כפרה לכל ישראל, כהן גדול מתוודה עליו על לשון כל ישראל, שנאמר: "והתוודה עליו את כל עוונות בני ישראל".

לאחר ה'סור מרע', יש למקד את התיקון 'עשה טוב' בתחום שבו היה הקלקול (-'תשובת המשקל')

הלכות תשובה ב, ד:

מדרכי התשובה, להיות השב צועק תמיד לפני ה' בבכי ובתחנונים, ועושה צדקה כפי כוחו, ומתרחק הרבה מן הדבר שחטא בו. ומשנה שמו, כלומר שאני אהר ואיני אותו האיש שעשה אותן המעשים. ומשנה מעשיו כולן לטובה ולדרך ישרה. וגולה ממקומו, שגלות מכפרת עוון, מפני שגורמת לו להיכנע ולהיות ענו ושפל רוח.

מורה הנבוכים ג, מו:

...אבל החכמים ז"ל עשו טעם אחידות 'כפרת ציבור' בשעירים, בגלל חטאת כל עדת ישראל בראשונה בשעיר עזים. כוונתם על מכירת יוסף הצדיק, שבפרשתו נאמר "וישחטו שעיר עזים וגו'".

ואל יהי חלוש בעיניך טעם זה, כי תכלית כל הפעולות הללו לקבוע בנפש כל חוטא שהוא צריך לזכור ולהזכיר חטאו תמיד כמו שאמר "וחטאתי נגדי תמיד", ושהוא חייב לבקש מחילת אותו החטא הוא וזרעו וזרעו וזרעו בעבודה שתהא ממין אותו החטא. כוונתי בכך:

שאם היה החטא בממון - ייתן ממונו בעבודה,

ואם הייתה העברה בהנאות גופו - ייגע את גופו ויענהו בעבודה בצום ובקימה בלילות,

ואם היה החטא במידות - יתנהג בהפך אותה המידה כמו שביארנו בהלכות דעות וזולתה,

ואם היה החטא עיוני (כלומר שנתגבשה בדעתו השקפה בלתי נכונה מחמת בטלנותו ורשלנותו בחקירה ובהתבודדות בעיון) - ישתמש נגד זה בביטול מחשבתו וחדלונה מלחשוב במאומה מענייני העולם כי אם במושכל בלבד ובבירור הדעה הרצויה...

כפי שאתה רואה נעשה באהרן: כאשר נכשל במעשה העגל, נעשה קרבנו הוא וכל מי שעמד מזרעו במקומו - הקרבת פר ועגל. וכאשר היה החטא בשעיר עזים הייתה העבודה בשעיר עזים.

וכאשר ייקבעו עניינים הללו בנפש, יהיה זה בלי ספק גורם להרגשת חומר החטא, ולהתרחק ממנו עד שלא ייכשל האדם בו ויצטרך לאמצעי כפרה ארוכים ומייגעים, ואפשר שלא תשלם כפרתו. ולפיכך יתרחק מן החטא מעיקרו ויברח ממנו, וזו תועלת גלויה מאוד.

ההתנתקות מהחטא אינה רק של החוטא בלבד, אלא מוטלת גם על צאצאיו אחריו⁷⁰

מורה הנבוכים ג, מו:

...וכבר אמרו חכמים כי הטעם שהקרוב ביום השמיני של מילואים עגל בן בקר לחטאת, לכפר על מעשה העגל. וכן חטאתו של יום הכיפורים פר בן בקר לחטאת, לכפר על מעשה העגל...

החכמים ז"ל עשו טעם אחדות כפרת ציבור בשעירים, בגלל חטאת כל עדת ישראל בראשונה בשעיר עזים, כוונתם על מכירת יוסף הצדיק שבפרשתו נאמר "וישחטו שעיר עזים וגו'".

ואל יהי חלוש בעיניך טעם זה, כי תכלית כל הפעולות הללו לקבוע בנפש כל חוטא שהוא צריך לזכור ולהזכיר חטאו תמיד כמו שאמר "וחטאתי נגדי תמיד", ושהוא חייב לבקש מחילת אותו החטא הוא זרעו זרעו זרעו בעבודה שתהא ממין אותו החטא... כפי שאתה רואה נעשה באהרן, כאשר נכשל במעשה העגל נעשה קרבנו הוא וכל מי שעמד מזרעו במקומו הקרבת פר ועגל...

'ארבעה חילוקי כפרה' - שלבי הכפרה תלויים בגודל החטא

הלכות תשובה פרק א:

בזמן שאין בית המקדש קיים, ואין לנו מזבח כפרה - אין שם אלא תשובה. התשובה מכפרת על כל העברות: אפילו רשע כל ימיו ועשה תשובה באחרונה, אין

⁷⁰ ציטוט זה הובא למקוטעין, כי הוא כפול ומשולש לעיל בסמוך. אך רצינו להדגיש בכל מקום את הנקודה הרלוונטית לעניין, העולה מדברי רבנו.

מזכירין לו שם רשעו, שנאמר "ורשעת הרשע לא ייכשל בה ביום שובו מרשעו".
ועצמו של יום הכיפורים מכפר לשבים, שנאמר "כי ביום הזה יכפר עליכם".
אף על פי שהתשובה מכפרת על הכול ועצמו של יום הכיפורים מכפר - יש עברות שהן מתכפרין בשעתן, ויש עברות שאין מתכפרין אלא לאחר זמן. כיצד?
(1) עבר אדם על מצוות עשה שאין בה כרת, ועשה תשובה - אינו זז משם עד שמוחלין לו מיד, ובאלו נאמר "שובו בנים שובכים, אָרפא משובתיכם".
(2) עבר על מצוות לא תעשה שאין בה כרת ולא מיתת בית דין, ועשה תשובה - תשובה תולה ויום הכיפורים מכפר, ובאלו נאמר: "כי ביום הזה יכפר עליכם".
(3) עבר על כְּרִתוֹת ומיתות בית דין, ועשה תשובה - תשובה ויום הכיפורים תולין, וייסורין הבאין עליו גומרין לו הכפרה. ולעולם אין מתכפר לו כפרה גמורה עד שיבואו עליו ייסורין, ובאלו נאמר "ופקדתי פֶּשַׁעַם וּבִגְעֵים עוֹנֵם".
(4) במה דברים אמורים, בשלא חילל את השם בעת שעבר. אבל המחלל את השם - אף על פי שעשה תשובה והגיע יום הכיפורים והוא עומד בתשובתו ובאו עליו ייסורין, אינו מתכפר לו כפרה גמורה עד שימות. אלא תשובה ויום הכיפורים וייסורין - שְׁלֶשֶׁת תולין, ומיתה מכפרת, שנאמר: "ונגלה באֲזָנַי, ה' צבאות, אם יכופר העוון הזה לכם עד תמותון".

ימי התשובה

הזמן המתאים ביותר לכפרה - הוא הזמן המחייב לתשובה

הלכות תשובה פרק ב:
יום הכיפורים הוא זמן תשובה לכול, ליחיד ולרבים, והוא קץ מחילה וסליחה לישראל. לפיכך חייבין הכול לעשות תשובה ולהתוודות ביום הכיפורים.
אף על פי שהתשובה והצעקה יפה לעולם - בעשרת הימים שבין ראש השנה ויום הכיפורים היא יפה ביותר ומיד היא מתקבלת, שנאמר: "דרשו ה' בהימצאו, קראוהו בהיותו קרוב". במה דברים אמורים, ביחיד, אבל בציבור - כל זמן שעושין תשובה וצועקין בלב שלם הן נענין, שנאמר: "כה' אלוהינו בכל קראנו אליו".

אופיים של ימי התשובה

מורה הנבוכים ג, מג:
ראש השנה... הוא⁷¹ יום תשובה והערה לבני אדם מתרדמתם.

⁷¹ אם כן יום ראש השנה הוא יום התעוררות כלפי יום הכיפורים, לא חודש אלול הוא התעוררות כלפי ראש השנה.

פירוש המשנה ראש השנה ד, ז:

אין קורין הלל לא בראש השנה ולא ביום הכיפורים, לפי שהם ימי תפילה והכנעה לפני ה', ויראה ממנו וניסה אליו, ותשובה ותחינה ובקשת מחילה, ואין ראוי במצבים כאלה לשמוח ולשיש.

הלכות מגילה וחנוכה ג, ו:

ראש השנה ויום הכיפורים אין בהן הלל לפי שהן ימי תשובה ויראה ופחד לא ימי שמחה יתרה.

שביתת יום טוב פרק ו:

כשם שמצוה לכבד שבת ולענגה, כך כל ימים טובים, שנאמר "לקדוש ה' מכובד", וכל ימים טובים נאמר בהן "מקרא קודש"...

שבעת ימי הפסח ושמונת ימי החג עם שאר ימים טובים⁷², כולם אסורים בספד ותענית. וחייב אדם להיות בהן שמח וטוב לב, הוא ובניו ואשתו ובני ביתו וכל הנלווים עליו, שנאמר "ושמחת בחגך...". אף על פי שה'שמחה' האמורה כאן היא קרבן שלמים כמו שאנו מבארין בהלכות חגיגה, יש בכלל אותה שמחה, לשמוח הוא ובניו ובני ביתו כל אחד ואחד בראוי לו...

אף על פי שאכילה ושתייה במועדות בכלל מצוות עשה, לא יהיה אוכל ושותה כל היום כולו, אלא כך היא הדת: בבוקר משכימין כל העם לבתי כנסיות ולבתי מדרשות, ומתפללין וקוראין בתורה בעניין היום, וחוזרין לבתיהם ואוכלין. והולכין לבתי מדרשות, קורין ושונים עד חצי היום, ואחר חצי היום מתפללין תפילת המנחה, וחוזרין לבתיהן לאכול ולשתות שאר היום עם הלילה.

הלכות תשובה ג, ד:

נהגו כל בית ישראל להרבות בצדקה ובמעשים טובים ולעסוק במצוות מראש השנה עד יום הכיפורים, יתר מכל ימות השנה. ונהגו כולם לקום בלילה בעשרת ימים אלו ולהתפלל בבתי כנסיות בדברי תחנונים ודברי כיבושין עד שייאור היום⁷³.

⁷² (נותרו רק חג השבועות וראש השנה...)

⁷³ "...אבל אלה התפילות, שחיבר רוממות הגאון (-רס"ג) ז"ל, וכן אלה הפיוטים הנקראים 'רחמים' הנאמרים בימי התשובה..." (שו"ת הרמב"ם סימן רח).

סדר התפילה:

נהגו רוב העם מראש השנה ועד יום הכיפורים להוסיף בכל תפילה בעשרת הימים:

ברכה ראשונה - מוסיפין זכרנו לחיים אל מלך חפץ בחיים, כתבנו בספר חיים למענך אלוהים חיים. מלך רחמן ומושיע ומגן, ברוך אתה ה' מגן אברהם. ומוסיפין בברכה שנייה - מי כמוך אב הרחמן, זוכר יצוריו ברחמים לחיים. ונאמן אתה להחיות מתים, ברוך אתה ה' מחיה המתים. ומוסיפין בברכה שמונה עשרה - זכור רחמיך ה' אלוהינו וכבוש כעסך, וכתוב לחיים כל בני בריתך. ברוך אתה ה' הטוב שמך ולך נאה להודות. ומוסיפין בברכה אחרונה - ובספר חיים ברכה ושלוש ניזכר וניכתב לפניך אנו וכל עמך בית ישראל לחיים ולשלוש. ברוך אתה ה' המברך את עמו ישראל בשלוש. ובתפילת נעילה יום הצום, אומר בברכות אלו מקום זוכרנו לחיים, חתמנו לחיים.

פירוש המשנה תענית ד, ז:

[משנה: אמר רבן שמעון בן גמליאל: לא היו ימים טובים לישראל כחמשה עשר באב וכיום הכיפורים, שבהן בני ירושלים יוצאין בכלי לבן שאולים כדי שלא לבייש את מי שאין לו... ובנות ירושלים יוצאות וחונות בכרמים...]

ובחרו יום חמישה עשר באב לפי שבו פסקה המגפה מקמי מדבר בשנה האחרונה מן הארבעים, לפי שהיה המוות מתרבה בהם כל תשעה באב, ובשנה האחרונה פסק, ונשארו מצפים עד חצי החודש ואז בטח לבם והבינו שכבר בא הרצון ונגמר החרון ונסתלק מהם, לכך עשו אותו מאז יום שמחה⁷⁴.

אופן תשובה מיוחד לימי התשובה: בעשרת ימי תשובה יש מיקוד על תשובה ציבורית של 'עשה טוב', בזמני צרות יש מיקוד על תשובה ציבורית של 'סור מרע'

הלכות תשובה ג, ד:

...לפיכך צריך כל אדם שיראה עצמו כל השנה כולה, כאילו חציו זכאי וחציו חייב. וכן כל העולם, חציו זכאי וחציו חייב. קטא קטא אחד - הרי הכריע עצמו והכריע את כל העולם כולו לכף חובה, וגרם להם השחתה. עשה מצוה אחת - הרי הכריע את עצמו והכריע את כל העולם כולו לכף זכות, וגרם להן תשועה

⁷⁴ כלומר 'יום טוב' הוא יום שמחה. ובטעמו של יום הכיפורים נאמר באותה סוגיה בתלמוד: "בשלמא יום הכיפורים - משום דאית ביה סליחה ומחילה" (תענית ל ב). ורבנו רמזו במורה הנבוכים ג, מג: "גם עניין יום צום כיפור טעמו ברור למתן רעיון התשובה, והוא היום אשר ירד בו אדון הנביאים בלוחות שניות ובישרם במחילת חטאם הגדול (-חטא העגל)".

והצלה. זה הוא שנאמר: "וצדיק יסוד עולם", זה שצדיק עצמו - הכריע את כל העולם כולו והצילו.

ומפני עניין זה, נהגו כל בית ישראל להרבות בצדקה ובמעשים טובים ולעסוק במצוות, מראש השנה עד יום הכיפורים, יתר מכל ימות השנה. ונהגו כולם לקום בלילה בעשרת ימים אלו, ולהתפלל בבתי כנסיות בדברי תחנונים ודברי כיבושין עד שייאור היום.

תעניות א, יז:

בכל יום תענית שגזרין על הציבור מפני הצרות, בית דין והזקנים יושבין בבית הכנסת ובודקים על מעשה אנשי העיר, מאחר תפילת שחרית עד חצי היום. ומסירין המכשולות של עברות, ומזהירין ודורשין וחוקרין על בעלי חמס ועברות ומפרישין אותן, ועל בעלי זרוע ומשפילין אותן, וכיוצא בדברים אלו. ומחצי היום ולערב - רביע היום קוראין בברכות וקללות שבתורה, שנאמר "מוסר ה' בני אל תמאס, ואל תקוץ בתוכחתו", ומפטירין בנביא בתוכחות מעניין הצרה. ורביע היום האחרון מתפללים מנחה ומתחנונים וזועקים ומתוודים כפי כוחם.

תעניות ד, א-ב:

בכל יום ויום משבע תעניות האחרונות של מטר, מתפללין על סדר זה: מוציאין את התיבה לרחובה של עיר, וכל העם מתקבצים ומתכסים בשקים, ונותנין אפר מוקלה על גבי התיבה ועל גבי ספר תורה, כדי להרגיל את הבכיה ולהכניע לבם. ואחד מן העם נוטל מן האפר, ונותן בראש הנשיא ובראש אב בית דין במקום הנחת תפילין כדי שייכלמו וישוּבו, וכל אחד ואחד נוטל ונותן בראשו. ואחר כך מעמידין ביניהן והן יושבין, זקן חכם. לא היה שם זקן חכם, מעמידין חכם; לא היה שם לא זקן ולא חכם, מעמידין אדם של צורה. והוא אומר לפנייהם דברי כיבושין: 'אחינו, לא שק ולא תענית גורמין, אלא תשובה ומעשים טובים, שכן מצינו באנשי נינווה שלא נאמר בהן "וירא האלוהים את שקם ואת תעניתם, אלא "וירא האלוהים את מעשיהם". ובקבלה הוא אומר "וקרעו לבבכם ואל בגדיכם". ומוסיף בעניינות אלו כפי כוחו, עד שיכניע לבם וישוּבו תשובה גמורה.

ראש השנה

ויקרא כג, כד:

”בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בְּאֶחָד לַחֹדֶשׁ יִהְיֶה לָכֶם שַׁבָּתוֹן, זְכוּרֹן תְּרוּעָה מִקְרָא קֹדֶשׁ.”

במדבר י, י:

”וּבַיּוֹם הַשְּׁמִחְתֶּכֶם וּבְמוֹעֲדֵיכֶם וּבְרֵאשֵׁי חֻדְשֵׁיכֶם, וּתְקַעְתֶּם בַּחֲצֹצְרוֹת עַל עֲלֹתֵיכֶם וְעַל זִבְחֵי שְׁלֵמֵיכֶם - וַיְהִי לָכֶם לְזִכְרוֹן לְפָנַי אֱלֹהֵיכֶם, אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם.”

במדבר כט, א:

”וּבַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בְּאֶחָד לַחֹדֶשׁ מִקְרָא קֹדֶשׁ יִהְיֶה לָכֶם, כָּל מְלֶאכֶת עֲבֹדָה לֹא תַעֲשׂוּ, יוֹם תְּרוּעָה יִהְיֶה לָכֶם.”

פירוש המשנה ראש השנה ד, ה:

אמר ה' בראש השנה "זכרון תרועה", ובא בקבלה (-ממשה רבנו): "זיכרון אלו זכרונות, תרועה אלו שופרות". ואמר עוד: "והיו לכם לזיכרון לפני אלהיכם אני ה' אלהיכם", בא בקבלה שזה שכפל "אני ה' אלהיכם" - בניין אב: כל מקום שנאמר זכרונות ושופרות, יהיו מלכיות עמהן. ומן הראוי שיקדמו המלכיות ואחריהן זכרונות ואחריהן שופרות, כמו שאמרו: "אמרו לפני מלכיות כדי שתמליכוני עליכם, זכרונות כדי שיעלה זכרוכם לפני לטובה, ובמה? בשופר".

מלכויות

אל מלך⁷⁵ - יחס הבורא לבריאה כאלוה וכמלך

מורה הנבוכים ב, ו:

וכבר ידעת כי "אלהים" שם הדיינים: "עַד הָאֱלֹהִים יבוא דבר שניהם", ולפיכך הושאל שם זה למלאכים, ולה' מפני שהוא דיין על המלאכים. ולפיכך אמר "כי ה' אלהיכם" וזה מדובר לכל מין האדם, ואחר כך אמר: "הוא אלוהי האלוהים", כלומר: אלוהי המלאכים, "ואדוני האדונים" אדון הגלגלים והכוכבים שהם אדונים לכל גוף זולתם.

זהו העניין! לא שיש 'אלהים' ו'אדונים' ממין האדם, כי הם פחותים מזה, ובפרט שאמרו "אלהיכם" כולל כל מין האדם המושל והנמשל. וגם לא ייתכן שתהא

⁷⁵ אל = דיין, שופט. מלך = אדון (-מושל, מנהיג). וכדלהלן.

הכוונה בכך שהוא יתעלה אדון כל מה שחושבים בו אלוהות מן האבן והעץ, כי אין תפארה ולא רוממות בכך שה' אדון האבן והעץ וחתיכת מתכת. אלא הכוונה שהוא יתעלה הדיין על הדיינים, כלומר המלאכים, ואדון הגלגלים.

מורה הנבוכים ב, ה:

ואמר בפירוש "ולמשול ביום ובלילה ולהבדיל וגו'", ועניין ה'משילה' - השליטה בהנהגה...

מורה הנבוכים ב, ל:

וממה שאתה צריך להתבונן בו, ארבעה הלשונות אשר נאמרו בייחוס השמים לה', והם 'ברא' ו'עשה' ו'קנה' ו'אל'. אמר: "ברא אלוהים את השמים את הארץ", ואמר: "ביום עשות ה' אלוהים ארץ ושמים", ואמר: "קונה שמים וארץ", ואמר: "אֵל עולם", ואמר: "אלוהי השמים ואלוהי הארץ". (אבל אמרו "אשר כוננתה", ו"טיפחה שמים", ו"נוטה שמים" - כל אלו כוללם 'עשה').

אבל לשון 'יצירה' לא נאמר, כי נראה לי שאין היצירה נאמרת אלא על התבנית והתיאור, או אף מקרה משאר המקרים, כי גם התבנית והתואר מקרה, ולפיכך אמר "יוצר אור" לפי שהוא מקרה, ו"יוצר הרים" - קובע תבניתם, וכן "וייצר ה' אלוהים וגו'".

אבל המציאות הזו המיוחדת לכללות העולם שהוא השמים והארץ - הרי הונח לו 'ברא', לפי שהוא לדעתנו המצאה מן ההעדר. ואמר גם 'עשה' לצורותיהן המיניות אשר ניתנו להן, כלומר טבעיהן, ואמר בהם 'קנה', מפני שהוא יתעלה מושל עליהן כמשול האדון על עבדיו, ולפיכך נקרא "אדון כל הארץ", ו"האדון". וכיון שלא יהיה אדון אלא אם כן היה לו קניין, וזה נוטה לצד הדעה בקדמות חומר מסוים - לפיכך שימשה תיבת 'ברא' ו'עשה'. אבל "אלוהי השמים", וכן "אל עולם" - הוא מבחינת שלמותו יתעלה ושלמותם, הרי הוא אלוהים, כלומר שופט, והם נשפטים, ולא בעניין משילה, כי זה הוא עניין 'קונה', אלא הוא מבחינת השפעתו יתעלה במציאות והשפעתם, הרי הוא האלוה, לא הם, כלומר השמים.

פירוש המשנה בכורות ד, ד:

...וואם היה נקיט רשות גלות, הרי היא מועילה לו בכל מקום, בארץ ישראל ובחוצה לארץ, לפי שמרות ראש גלות על כל ישראל כמרות המלך המושל בכוח, וכך קראו ה' 'שבט'. אמרו "לא יסור שבט מיהודה - אלו ראשי גלויות שבבבל שרודין את ישראל בשבט". כלומר בעל פרחם ובכפייה. הלוא תראה שאין אנו שמים לב לחכמתו אלא לייחוסו ושיהא מינויו בהסכמת אנשי מקומו בלבד.

ספר המצוות, לא תעשה שטז:

המצווה השטז - האזהרה שהוזהרנו מלקלל את הנשיא, והוא אמרו: "ונשיא בעמך לא תאור". ושם זה, כלומר 'נשיא', מניחו הכתוב על המלך אשר בידו השלטון. והוא אמרו יתעלה: "אשר נשיא יחטא".

והחכמים אומרים אותו בסתם על ראשי ישיבה של שבעים זקנים בלבד, ובכל התלמוד והמשנה אומרים: "נשיאים ואבות בין דין, ונשיא ואב בית דין". ועוד אמרו: "נשיא שמחל על כבודו - כבודו מחול; מלך שמחל על כבודו - אין כבודו מחול". ודע שלא זו כולל גם את הנשיא עם המלך, לפי שעניין לאו זה להזהיר מלקלל כל מי שיש בידו שלטון והוא במעלה הגבוהה ביותר, בין שזו מעלה שלטונית או מעלה תורנית והיא הישיבה. וכך נראה מדיני מצווה זו. והעובר על לאו זה - לוקה.⁷⁶

קיום התורה הוא קבלת עול מלכות ה'

...כך הוא גם בעניינים התורתיים, כי התורה מתדמה לטבע תמיד ומשלימה את הדברים הטבעיים מבחינה מסוימת, כי הטבע אינו בעל מחשבה ורעיון, והתורה איזון והנהגה של ה', שהיא חונן הדעת לכל בעל דעת.

⁷⁶ ועוד: סוף הקדמת ספר המצוות: "ואמר על החזרת המלכות והשלטון: "ביום ההוא אקים את סוכת

ד'יד הנופלת וגדרתי את פ'רציהן והריסותיו אקים ובניתי' כימי עולם".

ובמצוות עשה קעג: "הציווי שנצטוונו למנות עלינו מלך מירשאל שיאחד את כל אומתנו וינהיג את כולנו. והוא אמרו יתעלה: 'שום תשים עליך מלך'".

אמנם מצאנו לכאורה בהיפך: "כל הארץ שכובש הרי היא שלו ונותן לעבדיו ולאנשי המלחמה כפי מה שירצה, ומניח לעצמו כפי מה שירצה, ובכל אלו הדברים דינו דין. ובכל יהיו מעשיו לשם שמים, ותהיה מגמתו ומחשבתו להרים דת האמת, ולמלאות העולם צדק, ולשבור זרוע הרשעים ולהילחם מלחמות ה', שאין ממליכין מלך תחילה אלא לעשות משפט ומלחמות, שנאמר: 'ושפטנו מלכנו ויצא לפנינו ונלחם את מלחמותינו'" (רמב"ם מלכים ד, י).

אך לפי המקורות שהבאנו, צריך להסביר שהכוונה כאן כמו 'שופט' של ספר שופטים, שהכוונה להנהגה ציבורית, כי שפיטה רגילה מסורה לבית דין: "מצוות עשה של תורה למנות שופטים ושוטרים בכל מדינה ומדינה ובכל פלך ופלך, שנאמר: 'שופטים ושוטרים תיתן לך בכל שעריך'. שופטים - אלו הדיינים הקבועין בבית דין, ובעלי דינין באים לפניהם" (הלכות סנהדרין א, א). [ועוד, ש'משפט' בתרגום אונקלוס בא בשני מובנים: 'דין' ו'הלכה'].

בראש השנה מתבטאת האלחות (השפיטה) דרך המלכות. מתגלה האיחוד הפנימי בין האלוהות למלכות⁷⁷

פירוש המשנה ראש השנה ד, ה:

אמר ה' בראש השנה 'זכרון תרועה', ובא בקבלה: 'זיכרון אלו זכרונות, תרועה אלו שופרות'. ואמר עוד: 'והיו לכם לזיכרון לפני אלהיכם, אני ה' אלהיכם', בא בקבלה שזה שכפל 'אני ה' אלהיכם' - בניין אב: כל מקום שנאמר זכרונות ושופרות, יהיו מלכיות עמהן⁷⁸. ומן הראוי שיקדמו המלכיות ואחריהן זכרונות ואחריהן שופרות, כמו שאמר: 'אמר לפני מלכיות כדי שתמליכוני עליכם, זכרונות כדי שיעלה זכרונכם לפני לטובה, ובמה? בשופר'.

הלכות תפילה וברכת כהנים ב, יח:

כל השנה כולה - חותם בברכה שלישית 'האל הקדוש', ובברכת אחת עשרה 'מלך אוהב צדקה ומשפט'. ובעשרת הימים שמראש השנה עד מוצאי יום הכיפורים - חותם בשלישית 'המלך הקדוש', ובאחת עשרה 'המלך המשפט'.

הלכות שופר ג, ט:

"שמע ישראל ה' אלוהינו ה' אחד", "אתה הראית לדעת כי ה' הוא האלהים אין עוד מלבדו"⁷⁹, "וידעת היום והשבות אל לבבך, כי ה' הוא האלוהים בשמים ממעל ועל הארץ מתחת, אין עוד" - כל פסוק מאלו מלכות הוא עניינו, אף על פי שאין בו זכר מלכות, והרי הוא כמו 'ה' ימלוך לעולם ועד", "ויהי בישראל מלך".

למעשה, יש קשר פנימי גם בין ייחוד ה' למלכות

ספר המצוות, עשה ב:

המצווה השנייה - היא הציווי שנצטוונו להאמין בייחוד, והוא שנאמין שפועל הנמצא וסיבתו הראשונה הוא אחד. והוא אמרו יתעלה: "שמע ישראל ה' אלהינו

⁷⁷ המלך יושב על כיסא דין. שו"ת רבנו יוסף הלוי אבן מיגאש סי' קפב: "ושאלת, אם מותר לומר בשאר ימות השנה 'מלך אוהב צדקה', או אין מותר לומר אלא 'האל המשפט' או 'אוהב צדקה ומשפט'. תשובה: מה שמנעו הוא לומר בשאר ימות השנה 'המלך המשפט', או לומר בעשרה ימים שבין ראש השנה ליום הכיפורים 'האל המשפט' או 'האל אוהב צדקה ומשפט' - להיותו יתעלה בימים הנזכרים יושב על כיסא דין, ודן כל אחד כפי מעשיו. ועל כן ראוי לומר בימים הנזכרים 'המלך המשפט', אבל לא מנעו לומר 'מלך אוהב צדקה ומשפט' בשאר ימות השנה, שאין בכלל לשון זה ולא נראה ממנו שהוא יושב על כיסא משפט ודן כל הבריות באותה העת, אבל מה שנראה ממנו הוא שהוא 'אוהב המשפט' כלומר מסכים בו ואינו נוטה ממנו".

⁷⁸ כלומר מן האלהות' שבפסוק למדו לומר 'מלכות'.

⁷⁹ "אין עוד מלבדו - כלומר אין שם מצוי אמת מלבדו כמותו" (יסודי התורה א, ד).

ה' אחד". וברוב המדרשות תמצא שהם אומרים: "על מנת לייחד את שמי, על מנת לייחדני". והרבה כגון זה. כוונתם בדבר זה, שלא הוציאנו מבית עבדים ולא עשה עמנו מה שעשה בעשיית חסד והטבה, אלא בתנאי שנאמין בייחוד, לפי שאנו מחויבים בכך. ובהרבה מקומות אומרים 'מצוות ייחוד', וקוראים למצווה זו גם 'מלכות שמים', כי אומרים: כדי לקבל עליו עול מלכות שמים, כלומר ההודאה בייחוד והאמונה בו.

הלכות קרית שמע ב, ט:

כיצד מדקדק? ...וצריך להאריך בך א"ל של 'אחד', כדי שימליכהו על השמים ועל הארץ ועל ארבע רוחות העולם.

הלכות קרית שמע א, ד:

הקורא קרית שמע, כשהוא גומר פסוק ראשון אומר בלחש 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד', וחוזר וקורא כדרכו "ואהבת את ה' אלוהיך" עד סופה. ולמה קורין כן? מסורת היא בידינו שבשעה שקיבץ יעקב אבינו את בניו במצרים בשעת מיתתו, ציוו וזירזם על ייחוד השם ועל דרך ה' שהלך בה אברהם ויצחק אביו, ושאל אותם ואמר להם: 'בני, שמא יש בכם פסולת מי שאינו עומד עמי בייחוד אדון כל העולם?!' כעניין שאמר לנו משה רבנו "פן יש בכם איש או אישה... אשר לבכו פונה היום...". ענו כולם ואמרו לו: "שמע, ישראל: ה' אלוהינו, ה' אחד" - כלומר שמע ממנו (מאיתנו) אבינו ישראל, ה' אלוהינו, ה' אחד. פתח הזקן ואמר: 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'!⁸⁰ לפיכך נהגו כל ישראל לומר שבח זה ששיבח בו ישראל הזקן, אחר פסוק זה.

ימי התשובה הם ימים בהם מתגלה מלכות ה' על (ידי) בראוי

סדר התפילה:

...ובראש השנה, הוא חותם מלך על כל הארץ. מקדש [השבת] וישראל ויום הזיכרון. ובצום הכיפורים, הוא חותם מלך על כל הארץ, מקדש [השבת] וישראל ויום הכיפורים.

סדר התפילה:

[מנהג פשוט שמברכין ברכה שלישית בנוסח זה בשני ימים של ראש השנה (בכל תפילה מארבע התפילות), וכן נהגו מקצת העם לברך אותה בנוסח זה בכל תפילה ותפילה מחמש תפילות של יום הכיפורים, וזה הוא נוסחה:]

⁸⁰ הרי ישראל הזקן קושר את עניין הייחוד בעניין המלכות.

אתה קדוש, ושמך קדוש, וקדושים בכל יום יהללוך, סלה. ובכך תן פחדך ה' אלוהינו **על כל מעשיך**, ואימתך על כל שבראת. וייראוך כל המעשים, וישתחוו לפניך כל הברואים, וייעשו כולם אגודה אחת לעשות רצונך בלבב שלם. כמו שידענו ה' אלוהינו, שהשלטון מלפניך עוז בידך וגבורה בימינך, ושמך נורא על כל מה שבראת.

ובכך תן כבוד **לעמך** תהילה ליראיך, תקווה לדורשיך, פתחון פה למייחלים לך. שמחה לארצך, ששון לעירך, צמיחת קרן לדוד עבדך ועריכת נר לבן ישי משיחך. ואז צדיקים יראו וישמחו, וישירים יעלוזו, וחסידים ברינה יגילו, ועולתה תקפוץ פיה, וכל הרשעה כולה כעשן תכלה, כי תעביר ממשלת זדון מן הארץ, ומלכות העליזה מהרה תעקור ותשבור.

ותמלוך אתה הוא ה' אלוהינו מהרה **על כל מעשיך, בירושלים עירך**⁸¹ ובהר ציון משכן כבודך ונגד זקניך כבוד. ככתוב: "וחפרה הלבנה ובושה החמה"⁸², כי מלך ה' צבאות בהר ציון ובירושלים, ונגד זקניו כבוד". ונאמר: "ה' ימלוך לעולם ועד". ונאמר: "ויגבה ה' צבאות במשפט, והאל הקדוש נקדש בצדקה". ברוך אתה ה', המלך הקדוש.

סדר התפילה:

[ברכה אמצעית של ראש השנה, בערבית ושחרית ומנחה:]

...אלוהינו ואלוהי אבותינו! **מלך על כל העולם כולו בכבודך**, והינשא על כל הארץ ביקרך, והופע בהדר גאון עוזך על כל יושבי תבל ארצך. ויידע **כל פעול** כי אתה פעלתו, ויבין **כל יצור** כי אתה יצרתו, ויאמרו כל אשר הנשמה באפו, ה' **אלוהי ישראל**⁸³ מלך ומלכותו בכול משלה. וקדשנו במצוותיך {ותן חלקנו בתורתך, ושמח נפשנו בישועתך ושבענו מטיובך, וטהר לבנו לעבדך באמת} ודברך אמת וקיים לעד. ברוך אתה ה', **מלך על כל הארץ**, מקדש ישראל ויום הזיכרון.

⁸¹ הברכה פותחת בהמלכה אוניברסלית, עוברת להמלכה לאומית (ושים לב לאופי השונה העולה מבין שני התיאורים), וחוזרת ומאחדת אותן.

⁸² "כאשר בא לתאר מה שיעשה ה' בסנחריב והשמדת מלכותו הנישאה על ירושלים ובושה אשר יביישו ה' על כך, אמר בהמשילו: 'וחפרה הלבנה ובושה החמה כי מלך ה' צבאות וגו'". אבל יונתן בן עזיאל ע"ה ביאר דברים אלו ביאור נאה מאוד ואמר, כי כאשר יארע לסנחריב מה שיארע על ירושלים, ידעון אז כל עובדי הכוכבים כי זו פעולה אלוהית ויבהלו ויופתעו. אמר עליו השלום: 'ויבהתון דפליחין לסיהרא ויתכנעון דסגדין לשמשא, ארי תתגלי מלכותא דה' וגו'"/" (מוה"נ ב, כט).

⁸³ גם כאן הדגישו חכמים כי המלכת ה' על כלל האנושות, כרוכה באלהותו על עם ישראל.

ברכת מלכויות, והערות על מוטיבים מרכזיים בה:

אתה בחרתנו מכל העמים ורצית בנו מכל הלשונות, וקידשתנו במצוותיך וקירבתנו מלכנו לעבודתך; ושמן הגדול והקדוש, עלינו קראת. ותיתן לנו ה' אלוהינו, את יום טוב מקרא קודש הזה, את יום הזיכרון הזה, זכרון תרועה באהבה - **זכר ליציאת מצרים**⁸⁴. ומפני חטאינו גלינו מארצנו ונתרחק מעל אדמתנו, ואין אנו יכולין לעלות להיראות להשתחוות לפניך בבית בחירתך, בנווה הדרך בבית הגדול והקדוש שנקרא שמך עליו, מפני היד שנשתלחה במקדשך. יהי רצון מלפניך ה' אלוהינו, שתשוב ותרחם עליו ועלינו ברחמיך הרבים, ותקבץ פזורינו מבין הגויים ונפוצותינו כנס מירכתי ארץ, והביאנו לציון עירך ברינה ולירושלים בית מקדשך בשמחת עולם. ושם נעשה לפניך את קרבנות חובותינו, תמידין כסדרן ומוספין כהלכתן, את מוספי יום טוב מקרא קודש הזה, יום הזיכרון הזה, נעשה ונקריב לפניך כמצוות רצונך, כמה שכתבת עלינו בתורתך על ידי משה עבדך.

עלינו לשבח לאדון הכול, לתת גדולה ליוצר בראשית, שלא עשנו כגויי הארצות, ולא שמנו ככל משפחות האדמה. שלא שם חלקנו כהם, ולא גורלנו ככל המונם - שהם משתחווים להבל וריק, ומתפללים לאל לא יושיע. אנו משתחווים לפני **מלך מלכי המלכים**⁸⁵ ברוך הוא, שהוא נוטה שמים ויוסד ארץ, מושב יקרו בשמים ממעל ושכינת עוזו בגובהי מרומים. הוא אלוהינו ואין עוד, אמת מלכנו⁸⁶ ואין

⁸⁴ "וכן כבר ידעת הדגשת התורה לזכור תמיד המכות אשר באו על המצרים, 'למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים וגו'', ואמר 'ולמען תספר באזני בנך וגו''. וראוי הוא דבר זה לכך, **מפני שהן ההגדות המאמתות נכונות הנבואה והגמול והעונש, וכל מצווה המביאה לזכירת אחד מן הנסים או להשרשת אותה הדעה** - כבר נודעה תועלת אותה המצוה".

"אף על פי שאין מצוות יציאת מצרים נהגת בלילה, קוראין אותה בלילה מפני שיש בה זכרון יציאת מצרים ומצוה להזכיר יציאת מצרים בלילה וביום, שנאמר: 'למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיך'. וקריאת שלוש פרשיות אלו על סדר זה הוא הנקרא קריאת שמע" (קריאת שמע א, ג).

שו"ת מעשה נסים (לרבי אברהם בן רבנו) ס"ו ה: "כבר מצאנו הרבה מצוות מסכימים בענין אחד, והוא זכר יציאת מצרים: מצוות שבת זכר ליציאת מצרים, ושאר המועדות זכר ליציאת מצרים, ומצוות תפילין זכר ליציאת מצרים, ומצוות בכורות זכר ליציאת מצרים, ולא ייתכן לנו שנעשה כל אלו מצוה אחת....".

⁸⁵ למרות מה שכתב במורה ב, ו (הובא לעיל) שאלוהי האלוהים ואדוני האדונים אינם ממין האדם, כאן בביטוי המשולש נראה שהמלכים השלישיים הם מלכי האנושות (והקב"ה הוא מלך על מלכיהם). וכדלקמן 'המלכות שלך היא...'.
⁸⁶ הלכות יסודי התורה א, א-ד: "יסוד היסודות ועמוד החכמות, לידע שיש שם מצוי ראשון והוא ממציא כל הנמצא, וכל הנמצאים מן שמים וארץ ומה שביניהם לא נמצאו אלא מאמתת הימצאו. ואם יעלה על הדעת שהוא אינו מצוי, אין דבר אחר יכול להימצאות. ואם יעלה על הדעת שאין כל הנמצאים מלבדו

זולתו. ככתוב בתורתו "וידעת⁸⁷ היום, והשבות אל לבבך⁸⁸, כי ה' הוא האלוהים בשמים ממעל ועל הארץ מתחת⁸⁹, אין עוד".
 אחילה לאל אחלה פניו, אשאלה ממנו מענה לשון, אשר בקהל עם אשיר עזו, אביעה רננות בעד מפעליו. "לאדם מערכי לב, ומה' מענה לשון". "ה' שפתי תפתח", ופי יגיד תהילתך". "ברוך אתה ה' למדני חוקיך".
 על כן נקווה לך ה' אלוהינו, לראות מהרה בתפארת עוזך, להעביר גילולים מן הארץ והאלילים כרות יכרתון, לתכן עולם במלכות שדי⁹⁰ וכל בני בשר יקראו בשמך⁹¹, להפנות אליך כל רשעי ארץ. יכירו ויידעו כל יושבי תבל כי לך תכרע כל ברך תישבע כל לשון. לפניך ה' אלוהינו יכרעו ויפולו, ולכבוד שמך הגדול יקר ייתנו, ויקבלו כולם עול מלכותך ותמלוך עליהם לעולם ועד. כי המלכות שלך היא⁹², ולעולמי עד תמלוך בכבוד.

מצויים - הוא לבדו יהיה מצוי ולא יבטל הוא לביטולם, שכל הנמצאים צריכין לו והוא ברוך הוא אינו צריך להם ולא לאחד מהם.

לפיכך אין אמיתותו כאמיתות אחד מהם. הוא שהנביא אומר 'וה' אלוהים אמת' - הוא לבדו האמת, ואין לאחר אמת כאמיתו. והוא שהתורה אומרת 'אין עוד מלבדו', כלומר אין שם מצוי אמת מלבדו כמותו".

⁸⁷ "מי שחושב בה' ומרבה לזכרו בלי ידיעה, אלא שהולך אחר סתם דמיון מסוים או אחרי דעה שקיבל מזולתו, הרי הוא לדעתי (עם היותו מחוץ לחצר ורחוק ממנו) אינו זוכר את ה' באמת ואינו חושב בו. כי אותו הדבר אשר בדמיונו ואשר הוא מזכיר בפיו, אינו מתאים למצוי כלל, אלא הוא מוצר שיצרו דמיונו, כמו שביארנו בדברינו על התארים.

אלא ראוי לעסוק במין זה של עבודה אחר ההכרה השכלית, וכאשר תשיג את ה' ופעולותיו כפי שמחייב השכל - אחר כך תעסוק בהתייחדות אליו, ותסעה { מארי: תצעד ותלך ממושכות לקראת מטרה מסוימת } כלפי קרבנות, ויתעבה המגע אשר בינך ובינו, והוא השכל. אמר: 'אתה הראית לדעת כי ה' וגו', ואמר 'וידעת היום והשבות אל לבבך וגו'', ואמר 'דעו כי ה' הוא אלוהים' (מורה הנבוכים ג, א).

⁸⁸ שכלך (מורה הנבוכים א, לט, ג, נא).

⁸⁹ רבנו כלל בביטוי זה שני מובנים: "מלכות הוא עניינו, אף על פי שאין בו זכר מלכות" (שופר ג, ט), ועוד, שאינו 'גוף' או 'כוח בגוף': "הרי מפורש בתורה ובנביא, שאין הקדוש ברוך הוא גוף וגוייה, שנאמר 'כי ה' אלוהיכם הוא האלוהים בשמים ממעל ועל הארץ מתחת', והגוף לא יהיה בשני מקומות" (יסודי התורה א, ח).

⁹⁰ "שדי - יש בו גזרה מן 'די' שהוא הספוק: "והמלאכה הייתה דים", (והשייך בעניין 'אשר', כמו "שכבר") ויהיה עניינו 'אשר די'. הכוונה בכך שאינו זקוק בהמצאת מה שהמציא, ולא בהתמדת קיומו, לזולתו { מארי: כלומר שאינו זקוק לעזר זולתו בהמצאת כל מה שהמציא ולא בהתמדת קיומה ומציאותה של כל הבריאה. }, אלא מציאותו יתעלה די בכך" (מורה הנבוכים א, סג. והשווה חגיגה יב א).

⁹¹ תכלית התורה היא כלל אנושית, כלל עולמית, כמו שמודגש לאורך כל הברכה. וראה לעיל במובאות תחת הכותרת "מטרת התורה ומצוותיה היא שלום בעולם, שלמות העולם".

⁹² כלומר שהמלכים והמלכים שלהם - מלכותם באה ממך. 'אפילו ריש גרנותא מן שמיא מוקמי ליה' (בבא בתרא צא ב). והשווה: "...לפיכך אני אומר כי התורה ואף על פי שאינה טבעית, יש לה מבוא בעניין הטבעי (- מארי: דואגת גם לעולם הזה, ולא רק לעולם הבא), והייתה מקכמת הבורא בקיום המין הזה

ככתוב בתורתך: "ה' ימלוך לעולם ועד"⁹³. וכתוב: "לא הביט⁹⁴ אוון ביעקב, ולא ראה עמל בישראל, ה' אלוהיו עמו ותרועת מלך בו". וכתוב "ויהי בישראל מלך"⁹⁵, בהתאסף ראשי עם, יחד שבטי ישראל".
 ובדברי קדשך כתוב לאמור: "כי לה' המלוכה ומושל בגויים". וכתוב "ה' מלך"⁹⁶ גאות לבש, לבש ה' עוז התאזר, אף תיכון תבל בל תימוט". וכתוב "ימלוך ה' לעולם, אלוהיך ציון לדור ודור, הללויה". וכתוב "שאו שערים ראשיכם והינשאו פתחי עולם"⁹⁷, ויבוא מלך הכבוד! מי זה מלך הכבוד? ה' עיזו וגיבור, ה' גיבור מלחמה. שאו שערים ראשיכם ושאו פתחי עולם, ויבוא מלך הכבוד! מי הוא זה מלך הכבוד? ה' צבאות הוא מלך הכבוד, סלה".
 ועל ידי עבדיך הנביאים נאמר: "כה אמר ה' מלך ישראל וגואלו ה' צבאות, אני ראשון ואני אחרון, ומבלעדי אין אלוהים". וכתוב "ועלו מושיעים"⁹⁸ בהר ציון לשפוט את הר"⁹⁹ עשן, והייתה לה' המלוכה". וכתוב "והיה ה' למלך על כל הארץ, ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד"¹⁰⁰.

כיון שרצה מציאותו, שנתן בטבעו שיהא לאישיו כוח הנהגה. ולכן מהם מי שהוא עצמו אשר הודע באותה הנהגה והוא הנביא או מחוקק החוקים, ומהם מי שיש בידו הכוח לחייב בעשיית מה שקבעו ההם והנהייה אחרי והוצאתו אל הפועל, והם המלך המחזיק באותם החוקים, וטוען הנבואה המחזיק בתורת הנביא אם כולה ואם מקצתה... (מורה"נ ב, מ).

⁹³ "הכתוב בנצחיותו יתעלה - 'ה' ימלוך לעולם ועד'. ואשר תדע אתה כי 'עולם' אין במשמעו הנצחיות אלא אם נצמד לו 'עד': אם אחריו, כגון אמרו 'עולם ועד', או לפניו, כגון אמרו 'עד עולם'" (מורה הנבוכים ב, כח).

⁹⁴ "...והושאל אל הבטת השכל והשקפתו, על התבוננות הדבר עד שישגיגה. והוא אמרו 'לא הביט אוון ביעקב', כי האוון לא יראה בעין. וכן אמרו 'והביטו אחרי משה'. אמרו חכמים ז"ל שבו עוד זה העניין, ושהוא הגדה על היותם מדקדקים אחר פעולותיו ומאמרו ומסתכלים בהם". (מורה הנבוכים א, ד). והם דברי בלעם המדבר על עצמו בגוף שלישי: "אסתכלית ולית פלחי גילולין בְּדְבִית יַעֲקֹב, ואף לא עבדי ליאות שקר בישראל. מימרא דיי אלההון בסעדהון ושכינת מלכהון ביניהון" (תרגום אונקלוס במדבר כג, כא. בהזדמנות זו נשים לב גם לפירושו 'תרועה').

⁹⁵ "וכבר ידעת כי משה מִלֶּךְ, ומכלל המלכים מְנָאוהו נוסף על הנבואה, ועליו הוא אומר "ויהי בישראל מלך" (פירוש המשנה שבועות ב, ב).

⁹⁶ ראה להלן בסמוך, תחת הכותרת "עיקר המלכה היא הכרת האדם ברוממות ה'".

⁹⁷ ראה מורה"נ ג, ז.

⁹⁸ "זה המלך המשיח" (מלכים ומלחמות יא, א).

⁹⁹ 'הר' - כינוי לאומה גדולה, ממלכה חזקה (מורה"נ ב, כט).

¹⁰⁰ "שאר השמות הם כולם מורים על תארים. לא על עצמות בלבד, אלא על בעל תארים, מפני שהם נגזרים (-נובעים ממילה או משרוש מסוים), ולפיכך נדמה מהם הריבוי, כלומר נדמה לנו מהם מציאות תארים, ושיש שם עצמות ועניין נוסף על העצמות. כי כך היא הוראת כל שם נגזר, שהוא מורה על עניין ועל מונח שלא פורש בשמו שבו אותו העניין נשאו. וכיון שהוכח כי ה' יתעלה אינו מונח מסוים שעליו

ובתורתך ה' כתוב לאמור: "שמע ישראל, ה' אלוהינו, ה' אחד"¹⁰¹. אלוהינו ואלוהי אבותינו, מלוך על כל העולם כולו בכבודך, והינשא על כל הארץ ביקרך, והופע בהדר גאון עוזך על כל יושבי תבל ארצך. ויידע כל פעול כי אתה פעלתו, ויבין כל יצור כי אתה יצרתו, ויאמרו כל אשר הנשמה באפו¹⁰², ה' אלוהי ישראל מלך ומלכותו בכול משלה. וקדשנו במצוותיך¹⁰³ {ותן חלקנו בתורתך, ושמח נפשנו בישועתך ושבענו מטובך, וטהר ליבנו לעבודך באמת.} ודברך אמת וקיים לעד. ברוך אתה ה', מלך על כל הארץ, מקדש ישראל ויום הזיכרון.

עיקר ההמלכה היא חכרת האדם ברוממות ה'

פירוש המשנה תמיד ו, ז:

כבר נתנו טעמים בגמר (א) ראש השנה מדוע בחרו מזמורים אלו לימים הללו, ואמרו כי ביום הראשון "לה' הארץ ומלואה" לפי שבו התחילו מעשה בראשית. ובשני שבו נחלקו המים ונעשה הרקיע למטה ממנו אמרו "גדול ה' ומהולל מאוד". ובשלישי שבו נתגלתה הארץ אשר בה יהיה הדין והדיינים אומרים "אלוהים ניצב בעדת אל". ברביעי אשר בו ברא השמש והירח אומרים "אל נקמות ה'", שהוא ינקום מן התועים בעבודתם. בחמישי שבו נתגלו מיני בעלי החיים ויש בכך מה שיש מן הנפלאות בשינויי מיניהם ותנועתם מצד עצמם וזולת זה מפלאי בעלי החיים אומרים "הרנינו לאלהים עוזנו", לפי שבראייתם מהללים

נשואים עניינים, נודע כי השמות הנגזרים הם או כפי יחס הפעולה אליו, או כדי להורות על שלמותו. ולפיכך סלד רבי חנינה מאמירת 'הגדול הגיבור והנורא', אלמלא שני הגורמים אשר הזכיר, מפני שאלה נדמה בהם תארים עצמיים, כלומר שהם שלמויות מצויות בו.

וכיון שרבו שמות הללו הנגזרים מן הפעולות לו יתעלה, נדמה למקצת בני אדם שיש לו מספר תארים כמספר הפעולות אשר נגזרו מהם - ולפיכך הבטיח שתהיה לבני אדם השגה שתסלק מהם טעות זו ואמר: "ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד", כלומר: **שכשם שהוא אחד - כך ייקרא אז בשם אחד בלבד, והוא המורה על העצמות בלבד, לא שיהא נגזר.**

ובפרקי רבי אליעזר אמרו 'עד שלא נברא העולם היה הקב"ה ושמו בלבד'. התבונן היאך ביאר שכל השמות הללו הנגזרים לא נתחדשו כי אם אחר בריאת העולם. וזה נכון, שהם כולם שמות שהונחו כפי הפעולות המצויות בעולם. אבל כאשר תבונן בעצמותו מעורטלת ומפושטת מכל פעולה - לא יהיה לו שם נגזר כלל, אלא שם אחד מיוחד להורות על עצמותו. ואין אצלנו שם בלתי נגזר כי אם זה, והוא יו"ד ה"א וא"ו ה"א שהוא שם המפורש בסתם, אל תחשוב זולת זה". (מוה"נ א, סא)

¹⁰¹ "אלוה זה אחד הוא. אינו לא שניים ולא יתר על שניים, אלא אחד שאין כייחודו אחד מן האחדים הנמצאים בעולם: לא אחד כמין שהוא כולל אחדים הרבה, ולא אחד כגוף שהוא נחלק למחלקות ולקצוות, אלא ייחוד שאין ייחוד אחר כמותו בעולם... וידיעת דבר זה מצוות עשה, שנאמר "ה' אלוהינו, ה' אחד" (הלכות יסודי התורה א, ז). וראה עוד לעיל המובאה מספר המצוות מצוות עשה ב.

¹⁰² באבות ד, ד פירש רבנו ביטוי זה 'נשמה באפו' על גאוות האדם - 'רוחו גבוהה'.

¹⁰³ השווה לעיל תחת הכותרת "חטא - טומאה. מצווה - קדושה".

את הבורא ומרוממים. בשישי שבו נשלמו מעשה בראשית ונברא גם האדם המבין רוממות ה' - לפיכך אומרים "ה' מלך גאות לבש וכו'".

מלכותא דארעא כעין מלכותא דרקיעא: בימי¹⁰⁴ המלכת ה' אלוהי ישראל, מתפללים גם על מלכות ישראל

סדר התפילה:

אלוהינו ואלוהי אבותינו, מלוך על כל העולם כולו בכבודך, והינשא על כל הארץ ביקרך, והופע בהדר גאון עוזך על כל יושבי תבל ארצך. ויידע כל פעול כי אתה פעלתו, ויבין כל יצור כי אתה יצרתו, ויאמרו כל אשר הנשמה באפו, ה' אלוהי ישראל מלך ומלכותו בכול משלה.

סדר התפילה, ברכת מלכויות:

וכתוב "ויהי בישורון מלך (-משה רבנו, מלך ישראל), בהתאסף ראשי עם, יחד שבטי ישראל... וכתוב: "ועלו מושיעים (-המלך המשיח) בהר ציון, לשפוט את הר עשו - והייתה לה' המלוכה".

הלכות עבודת יום הכיפורים פרק ג:

כיון שהגיע שער למדבר, יצא כהן גדול לעזרת הנשים לקרות בתורה... בעת שקורא, מברך לפניה ולאחריה כדרך שמברכין בבית הכנסת, ומוסיף לאחריה שבע ברכות, ואלו הן: ...ומברך ישראל ברכה בפני עצמה - עניינה שיושיע ה' את ישראל ולא יסור מהן מלך, וחותרם בה ברוך אתה ה' הבוחר בישראל.

הלכות עבודת יום הכיפורים ד, י

...ומתפלל שם בהיכל אחר שיצא תפילה קצרה, שלא להבעית את העם, שמא יאמרו מת בהיכל. וכך היה מתפלל: יהי רצון מלפניך ה' אלוהינו - שאם הייתה שנה זו שחונה, תהיה גשומה. **ולא יסור שבט** (-מלך) מבית יהודה, ולא יהיו עמך בית ישראל צריכין לפרנסה, ואל תיכנס לפניך תפילת עוברי דרכים.

ומאידך, המלכת ה' יש בה מפורענות הגויים

הלכות שופר ג, ט:

ויש לו להזכיר פורענות של אומות העולם, כגון: "ה' מלך - ירגזו עמים", "זכור ה' לבני אדם את יום ירושלים", "וה' אלוהים בשופר תקע, והלך בסערות תימן".

¹⁰⁴ כלומר גם ביום הכיפורים.

זכרונות

יום הזיכרון – מי נזכר במי?

פירוש המשנה ראש השנה ד, ה:

אמר ה' בראש השנה "זכרון תרועה", ובא בקבלה: "זיכרון אלו זכרונות, תרועה אלו שופרות". ואמר עוד: "והיו לכם לזכרון לפני אלהיכם אני ה' אלהיכם", בא בקבלה שזה שכפל "אני ה' אלהיכם" - בניין אב: כל מקום שנאמר זכרונות ושופרות, יהיו מלכיות עמהן. ומן הראוי שיקדמו המלכיות ואחריהן זכרונות ואחריהן שופרות, כמו שאמרו: "אָמְרו לפני מלכיות כדי שתמליכוני עליכם, זכרונות כדי שיעלה זכרוכם לפני לטובה, ובמה? בשופר".

מהות הזכירה – השגחה פרטית, ביקורת על המעשים (-'משפט'...)

מורה הנבוכים א, י:

ולפי שאנחנו, מקהלות בני האדם, בשפל השפלים במקום ובמעלת המציאות ביחס לסובב אותנו, והוא יתעלה נעלה על כל (נעלה באמיתת מציאות וגדולה ורוממות, לא עליונות מקום), ורצה יתעלה במה שרצה להגיע מדע מאתו ושפע נבואה על אחדים ממנו (מאתנו), אז קרא ניחת החזון על הנביא, או השראת השכינה במקום מסוים - 'ירידה', וקרא הסתלקות אותו המצב הנבואי מן האדם, או סילוק השכינה מן המקום - 'עלייה'. אם כן כל 'ירידה' ו'עלייה' שתמצאם מיוחסים לבורא יתעלה, אין הכוונה בהם אלא עניין זה.

וכן אם חלה מכה על אומה או על אקלים כפי רצונו המוקדם, אשר מקדימים ספרי הנבואה לפני תיאור אותה המכה שאותם האנשים 'פקד ה' מעשיהם', ואחר כך הביא עליהם את העונש - הרי הוא מכנה גם את העניין הזה בירידה, מפני שהאדם קל מכדי שיפקדו (או: שיבוקרו) מעשיו ויענש עליהם - אלמלי הרצון (האלוהי). וכבר נתבאר זה בספרי הנבואה ונאמר: "מה אנוש כי תזכרנו וכן אדם כי תפקדנו וכו'", רומז לעניין זה, ולפיכך כינה את זה ב'ירידה'. אמר: "הבה נרדה ונבלה שם שפתם", 'ירידה' לראות", "ארדה נא ואראה", וכל העניין הוא חלול העונש באנשי העולם השפל.

מורה הנבוכים ג, יז:

אני בדעה כי ההשגחה האלוהית אינה בעולם הזה השפל (כלומר מתחת גלגל הירח) אלא באישי מין האדם בלבד. והמין הזה לבדו הוא אשר כל מצבי אישיו ומה שמגיעים מן הטוב והרע הוא כפי הראוי לו, כמו שאמר "כי כל דרכיו

משפט". ...לא מצאתי כלל לשון ספר נביא שמזכיר שיש לה' השגחה באישי מאישי בעלי החיים, זולתי באישי האדם בלבד, וכבר תמהו הנביאים גם על שיש השגחה באישי האדם, ושהוא פחות מכדי להשגיח עליו, כל שכן מה שזולתו מבעלי החיים. אמר "מה אדם יתְדַעְהוּ וגו'", "מה אנוש כי תזכרנו וגו'". וכבר נאמרו מקראות מפורשים שההשגחה על כל אישי בני האדם, ושכל מעשיהם מבוקרים: "היוצר יחד לבם המבין אל כל מעשיהם".

ימי התשובה הם ימי משפט ודין

פירוש המשנה ראש השנה א ב
[בארבעה פרקים העולם נידון: ...בראש השנה¹⁰⁵ כל באי העולם עוברין לפניו כבני מרון, שנאמר: "היוצר יחד לבם, המבין אל כל מעשיהם".]
בני מרון - הצאן (ותרגום כבשים: "אמרֵא"). כלומר שמחשבין עם בני אדם ודין אותם לבריאות ומחלה ומוות וחיים וזולת זה משאר מצבי האדם. ופשט לשון זה ברור כמו שאתה רואה, אבל סודו ועניינו אין ספק שהוא קשה מאד.

הלכות תשובה פרק ג:

כשם ששוקלין עוונות אדם וזכותיו בשעת מיתתו - כך בכל שנה ושנה, שוקלין עוונות כל אחד ואחד מבאי העולם עם זכותיו ביום טוב של ראש השנה: מי שנמצא צדיק, נחתם לחיים¹⁰⁶; ומי שנמצא רשע, נחתם למיתה. והבינוני, תולין לו עד יום הכיפורים: אם עשה תשובה, נחתם לחיים; ואם לאו, נחתם למיתה.
[מי שזכותיו יתרות על עוונותיו - צדיק, ומי שעוונותיו יתרות על זכותיו - רשע. מחצה למחצה - בינוני. וכן המדינה: אם היו זכיות כל יושביה מרובות על עוונותיהם הרי זו צדקת, ואם היו עוונותיהם מרובין הרי זו רשעה. וכן כל העולם כולו.
ושיקול זה אינו לפי מניין הזכיות והעוונות, אלא לפי גודלן - יש זכות שהיא כנגד כמה עוונות, שנאמר "יען נמצא בו דבר טוב", ויש עוון שהוא כנגד כמה זכיות, שנאמר "וחוטא אחד יאבד טובה הרבה". ואין שוקלין אלא בדעתו של אל דעות, והוא היודע היאך עורכין הזכיות כנגד העוונות].

¹⁰⁵ יש במשמע לשון 'ראש השנה' לכלול את כל עשרת הימים: 'בְּעֶשְׂרִים יוֹמֵי שָׁנָה לְגִלְתָּנּוּ בְּרֵאשׁ הַשָּׁנָה בְּעֶשְׂרֵי יוֹמֵי שָׁנָה אַחַר אֲשֶׁר הִפְתָּה הָעִיר, בְּעֶצְמֵם הַיּוֹם הַזֶּה הִיָּתָה עָלֶי יָד ה' וַיָּבֵא אֹתִי שָׁמָּה" (יחזקאל מ, א).

¹⁰⁶ אם כן, כפי שכתב רבנו בפירוש המשנה שהובא לעיל בסמוך, 'מוות וחיים' הן 'אבות' לכלל מצביו של האדם. ולא רק מוות וחיים בלבד. וכן משמע קצת גם ממקום אחר - על המשנה באבות "והוא דיין... והוא עתיד לידון" (ד, כח), כתב רבנו: "רוצה לומר שהוא הדין עתה את הכל בחיים ובמוות ובשאר ענייני העולם, והוא גם עתיד לידון את אותם שיהיו באחרית בגמול ובעונש".

סדר התפילה:

ואחד היחיד ואחד הציבור, בעשרת ימים שמראש השנה ועד יום הכיפורים, אומר בסוף ברכה זו, 'כאמור "ויגבה ה' צבאות במשפט, והאל הקדוש נקדש בצדקה". ברוך אתה ה' המלך הקדוש'.

הלכות תפילה וברכת כהנים ב, יח:

כל השנה כולה - חותם בברכה שלישית 'האל הקדוש', ובברכת אחת עשרה 'מלך אוהב צדקה ומשפט'. ובעשרת הימים שמראש השנה עד מוצאי יום הכיפורים - חותם בשלישית 'המלך הקדוש', ובאחת עשרה 'המלך המשפט'.

שני נתיבים, שני אופנים למשפט, מקבילים לאופני התשובה ובקשת הסליחה:

אב - בן; מלך - עבד¹⁰⁷

ברכות התפילה, סדר התפילה:

(ה) השיבנו אבינו לתורתך, וקרבנו מלכנו לעבודתך, והחזירנו בתשובה שלמה לפניך. ברוך אתה ה' הרוצה בתשובה.

(ו) סלח לנו אבינו כי חטאנו, ומחול לנו מלכנו¹⁰⁸ כי פשענו, כי אל טוב וסלח אתה. ברוך אתה ה' חנון ומרבה לסלוח.

סדר התפילה, מוסף ראש השנה:

היום הרת עולם, היום יעמיד במשפט כל יצורי עולמים, אם כבנים, או כעבדים: אם כבנים - רחמנו כרחם אב על בנים. ואם כעבדים - עינינו לך תלויות עד שתחוננו ותוציא לאור משפטנו, קדוש.

¹⁰⁷ "האל הנכבד והנורא הזה, מצוה לאהבו וליראה ממנו, שנאמר 'ואהבת את ה' אלוהיך', ונאמר 'את ה' אלוהיך תירא'. והיאך היא הדרך לאהבתו ויראתו? בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים הגדולים, ויראה מהם חכמתו שאין לה ערך ולא קץ - מיד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאוה תאוה גדולה לידע השם הגדול, כמו שאמר דוד: "צמאה נפשי לאלוהים לאל חי". וכשמחשב בדברים האלו עצמן, מיד הוא נרתע לאחוריו, ויירא ויפחד וידע שהוא בריה קטנה שפלה אפלה, עומד בדעת קלה מעוטה לפני תמים דעות, כמו שאמר דוד "כי אראה שמיך... מה אנוש כי תזכרנו" (הלכות יסודי התורה רפ"ב). 'אהבה' היא המאפיין של יחסי אב - בן; 'יראה' היא המאפיין של יחסי מלך - עבד. ושתיהן נובעות מאותו מקור, בשתי צורות שונות של הסתכלות.

¹⁰⁸ צירוף זה של אב ומלך אינו מצוי בשאר ברכות התפילה.

ברכת זכרונות, והערות על מוטיבים מרכזיים בה:

אתה זוכר מעשה עולם ופוקד¹⁰⁹ כל יצורי קדם, לפניך נגלו כל תעלומות והמון נסתרות שמבראשית, כי אין שכחה לפני כיסא כבודך ואין נסתר מנגד עיניך. אתה זוכר את כל המפעל וגם כל היצור לא נכחד ממך. הכול גלוי לפניך ה' אלוהינו צופה ומביט עד סוף כל הדורות, כי תביא חוק זיכרון להיפקד בו כל רוח ונפש, ולהיזכר מעשים רבים והמון בריות לאין תכלית. מראשית כזאת הודעת, ומלפנים אותה גילית. זה היום תחילת מעשיך זיכרון ליום ראשון, "כי חוק לישראל הוא, משפט לאלוהי יעקב". ועל המדינות בו ייאמר: איזו לחרב, איזו לשלום, איזו לרעב, איזו לשובע? ובריות בו ייפקדו להזכירם לחיים ולמוות. מי לא נפקד ביום הזה? כי זכר כל היצור לפניך בא: מעשה איש ופקודתו ועלילות מצעדי גבר, מחשבות אדם ותחבולותיו ויצרי כל מעללי איש. אשרי איש שלא ישכחך וכן אדם יתאמץ בך, כי דורשיך לעולם לא ייכשלו וגם לא תכלים לנצח כל החוסים בך. הלוא את נח באהבה זכרת ותפקדהו בהמון רחמיך, בהביאך את מי המבול לשחת כל בשר מפני רוע מעלליהם. על כן זכרנו בא לפניך ה' אלוהינו להרבות זרעו כעפרות תבל וצאצאיו כחול הים.

ככתוב בתורתך: "ויזכור אלוהים את נח¹¹⁰ ואת כל החיה ואת כל הבהמה אשר אתו בתיבה, ויעבד אלוהים רוח על הארץ וישוכו המים". וכתוב: "וישמע אלוהים את נאקתם, ויזכור אלוהים את בריתו את אברהם את יצחק ואת יעקב". וכתוב: "וזכרתי את בריתי יעקב, ואף את בריתי יצחק ואף את בריתי אברהם אזכור והארץ אזכור".

ובדברי קודשך כתוב לאמור: "זכר עשה לנפלאותיו, חנון ורחום ה'. טרף נתן ליראיו, יזכור לעולם בריתו". ונאמר: "זכר לעולם בריתו, דבר ציווה לאלף דור". ונאמר: "ויזכור להם בריתו, ויניחם כרוב חסדיו".

ועל ידי עבדיך הנביאים כתוב לאמור: "הלוך וקראת באוזני ירושלים לאמר: "כה אמר ה', זכרתי לך חסד נעוריך אהבת כלולותיך - לכתך אחרי במדבר בארץ לא זרועה". וכתוב: "וזכרתי אני את בריתי אותך בימי נעוריך, והקימותי לך ברית

¹⁰⁹ אמנם כתב רבנו שלמעשה, לגבי אמירת הפסוקים נוקטים ש'פקודות' אינם כ'זכרונות'. והוא דיון בתלמוד (ראש השנה לב ב), וכתבו בטעם זה מפרשי התלמוד ומפרשי רבנו דברים שונים, יעויין עליהם במקומם.

¹¹⁰ כתב רבנו: "אין מזכירין... לא זכרון יחיד אפילו לטובה, כגון 'זכרני ה' ברצון עמך', 'זכרה לי אלהי לטובה'. כלומר מהות הזיכרון של ראש השנה היא של הכלל. וכל יחיד נידון גם כחלק מהכלל ("אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: **וכולן נסקרין בטקירה אחת**. אמר רב נחמן בר יצחק: אף אנן נמי תנינא: היצור יחד לבם המבין אל כל מעשיהם...". ראש השנה יח א). אבל נח היה ממשיך האנושות: 'להרבות זרעו כעפרות תבל...'. לכן כנראה נידון כ'יחיד כללי' ומזכירים אותו.

עולם". וכתוב: "הבן יקיר לי אפרים אם ילד שעשועים, כי מדי דברי בו זכור אזכרנו עוד, על כן המו מעי לו¹¹¹, רחם ארחמנו¹¹² נאום ה'".

אלוהינו ואלוהי אבותינו, יעלה ויבוא, יגיע, יראה, יירצה, יישמע, יפקד, יזכר לפניך: זכרוננו, זכרון אבותינו, זכרון ירושלים עירך, זכרון משיח בן דוד עבדך, זכרון כל עמך בית ישראל לפניך - לפלטה, לטובה, לחן, לחסד, ולרחמים. ביום טוב מקרא קודש הזה, ביום הזיכרון הזה, לרחם בו עלינו ולהושיענו. זכרנו ה' אלוהינו בו לטובה, פקדנו בו לברכה, הושיענו בו לחיים בדבר ישועה ורחמים. חוס וחוננו ורחם עלינו, ומלטנו בו מכל צרה ויגון, ושמחנו בו שמחה שלמה, כי אל מלך רחום וחנון אתה.

וזכרנו בזכרון טוב מלפניך ופקדנו בפקודת ישועה ורחמים משמי שמי קדם. וזכור לנו ה' אלוהינו את הברית ואת החסד ואת השבועה אשר נשבעת לאברהם אבינו בהר המוריה. ותיראה לפניך העקידה שעקד את יצחק בנו על גבי המזבח וכבש רחמיו לעשות רצונך בלבב שלם. כן יכבשו רחמיך את כעסך וייגלו רחמיך על מידותיך ותתנהג עמנו במידת רחמים ואל תתנהג עמנו במידת הדין¹¹³.

¹¹¹ ראה מוה"נ א, מו שהכוונה אינה להתעוררות 'רגשית': "ולא הושאל לו מן האברים הפנימיים כי אם הלב, מפני שהוא שם משותף והוא גם שם השכל, והוא מוצא תני החי. כי אמרו: 'המו מעי לו', 'המון מעיך' - הכוונה גם בהם על הלב. כי 'מע' שם הנאמר באופן כללי ופרטי, והרי הוא שם המעיים בפרט והוא שם כל אבר פנימי בכלל, ונמצא שהוא גם שם הלב. והראיה לכך, אמרו 'ותורתך בתוך מעי' - כאילו אמר 'בתוך לבי', ולפיכך אמר בפסוק זה 'המו מעי', 'המון מעיך'. ולשון קמיה לא נאמר אלא בלב מכל שאר האברים: 'הומה לי לבי'".

¹¹² ועל עצם ה'רחמים' כתב רבנו: "הנה נתבאר לך כי הדרכים והמידות דבר אחד, והם הפעולות הבאות מאתו יתעלה בעולם, וכל פעולה שנושג מפעולותיו, נתארו יתעלה בתואר שאותה הפעולה יוצאת ממנו, ונקראהו בשם הנגזר מאותה הפעולה.

המשל בכך, כאשר הושגה עדינות ניהולו בהתהוות עובדי בעלי החיים, והמצאת כוחות בו ובמגדליו לאחר לידתו המונעים ממנו את המוות והאובדן, ושומרים עליו מן הנזקים, ועוזרים לו בצרכיו החיוניים, וכעין פעולה זו לא תיעשה מצדנו כי אם לאחר התפעלות והתרגשותו והוא עניין הרחמנות, לכך נאמר עליו יתעלה 'רחום' כדרך שנאמר: 'כרחם אב על בנים', ואמר: 'זחמלתי עליהם כאשר יחמול איש על בנו'. לא שהוא יתעלה מתפעל ומתרגש, אלא כאותה הפעולה הבאה מצד האב כלפי הבן, שהיא תוצאה של רגישות וחמלה והתפעלות בהחלט, תבוא מצדו יתעלה כלפי חסידיו - לא מתוך התפעלות ולא מתוך שינוי" (מורה הנבוכים א, נד).

¹¹³ השווה: "אמר רבי יוחנן משום רבי יוסי: מניין שהקדוש ברוך הוא מתפלל? שנאמר 'והביאותים אל הר קדשי ושימחתים בבית תפילתי', תפילתם לא נאמר אלא 'תפילתי', מכאן שהקדוש ברוך הוא מתפלל. מאי מצלי? אמר רב זוטרא בר טוביה אמר רב: 'יהי רצון מלפני שיכבשו רחמי את כעסי, וייגולו רחמי על מידותי, ואתנהג עם בני במידת רחמים, ואכנס להם לפני משורת הדין'. תניא, אמר רבי ישמעאל בן אלישע: פעם אחת נכנסתי להקטיר קטורת לפני ולפנים, וראיתי אכאריאל יה' צבאות שהוא יושב על כיסא רם ונישא, ואמר לי: ישמעאל בני, ברכני! - אמרתי לו: 'יהי רצון מלפני שיכבשו רחמיך את כעסך

ובעבור שמך הגדול ישוב אפך מעמך ישראל ומעריך ומנחלתך. וקיים לנו ה' אלוהינו את הדבר שהבטחתנו בתורתך על ידי משה עבדך: "וזכרתי להם ברית ראשונים - אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים לעיני הגויים להיות להם לאלוהים, אני ה'". כי זוכר כל הנשכחות אתה מעולם כי אין שכחה לפני כיסא כבודך, ועקידת יצחק אבינו¹¹⁴ לזרעו היום תזכור. ברוך אתה ה' זוכר הברית.

זיכרון כהשגחה

אתה זוכר מעשה עולם ופוקד כל יצורי קדם, לפניך נגלו כל תעלומות והמון נסתרות שמבראשית, כי אין שכחה לפני כיסא כבודך ואין נסתר מנגד עיניך, אתה זוכר את כל המפעל וגם כל היצור לא נכחד ממך. הכול גלוי לפניך ה' אלוהינו צופה ומביט עד סוף כל הדורות כי תביא חוק זיכרון להיפקד בו כל רוח ונפש ולהיזכר מעשים רבים והמון בריות לאין תכלית. מראשית כזאת הודעת ומלפנים אותה גילית. ... כי זוכר כל הנשכחות אתה מעולם, כי אין שכחה לפני כיסא כבודך.

זיכרון כמערכת של שכר ועונש ('משפט')

ועל המדינות בו ייאמר: איזו לחרב? איזו לשלום? איזו לרעב? איזו לשובע? ובריות בו ייפקדו להזכירם לחיים ולמוות. מי לא נפקד ביום הזה כי זכר כל היצור לפניך בא: מעשה איש ופקודתו ועלילות מצעדי גבר, מחשבות אדם ותחבולותיו ייצרי כל מעללי איש....

זכרון ברית האבות וזכות הצדיקים

הלוא את נח באהבה זכרת ותפקדהו בהמון רחמיך, בהביאך את מי המבול לשחת כל בשר מפני רוע מעלליהם. על כן זכרונו בא לפניך ה' אלוהינו להרבות זרעו כעפרות תבל וצאצאיו כחול הים. ככתוב בתורתך: "ויזכור אלוהים את נח ואת כל החיה ואת כל הבהמה אשר אתו בתיבה, ויעבד אלוהים רוח על הארץ וישוכו המים". וכתוב: "וישמע אלוהים את נאקתם, ויזכור אלוהים את בריתו את אברהם את יצחק ואת יעקב". וכתוב: "וזכרתי את בריתי יעקב, ואף את בריתי יצחק ואף את בריתי אברהם אזכור והארץ אזכור".

וייגולו רחמיך על מידותיך ותתנהג עם בניך במידת הרחמים ותיכנס להם לפני משורת הדין, ונענע לי בראשו. וקמשמע לך שלא תהא ברכת הדיוט קלה בעיניך" (ברכות ז א).

¹¹⁴ יובא עניינה להלן בנפרד, בקריאת התורה של היום השני.

וזכור לנו ה' אלוהינו את הברית ואת החסד ואת השבועה אשר נשבעת לאברהם אבינו בהר המוריה. **ותיראה לפניך העקידה שעקד את יצחק בנו** על גבי המזבח וכבש רחמיו לעשות רצונך בלבב שלם. כן יכבשו רחמך את כעסך וייגלו רחמך על מידותיך ותתנהג עמנו במידת רחמים ואל תתנהג עמנו במידת הדין. ובעבור שמך הגדול ישוב אפך מעמך ישראל ומעירך ומנחלתך. וקיים לנו ה' אלוהינו את הדבר שהבטחתנו בתורתך על ידי משה עבדך: "וזכרתי להם ברית ראשונים - אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים לעיני הגויים להיות להם לאלוהים, אני ה'..." ועקידת יצחק אבינו לזרעו היום תזכור.

מורה הנבוכים ג, נא:

...שיהא האחד מבני אדם יהיה בידו מהשגת האמת והחשק במה שהשיג, מצב שבו יהיה מדבר עם בני אדם ומתעסק בדברים ההכרחיים לגופו, וכל דעתו באותה שעה מופנית אליו יתעלה והוא לפניו יתעלה תמיד בלב, והוא עם בני אדם בנגלה, על דרך מה שנאמר במשלים הפיוטיים אשר נאמרו לעניינים הללו, "אני ישנה ולבי ער קול דודי דופק וגו'" - הרי דרגה זו איני אומר שהיא דרגת כל הנביאים, אלא אומר אני שהיא דרגת משה רבנו, שנאמר בו "וניגש משה לבדו אל ה' והם לא ייגשו", ונאמר בו "ויהי שם עם ה'", ונאמר לו "ואתה פה עמוד עמדי", כמו שביארנו מענייני פסוקים הללו. וזו גם דרגת האבות אשר הושג מקרבם לפניו יתעלה עד כדי שהודיע שמו בהם לעולם: "אלוהי אברהם אלוהי יצחק ואלוהי יעקב - זה שמי לעולם".

והושג מהתייחדות דעתם בהשגתו, שכרת עם כל אחד מהם ברית לעולם: "וזכרתי את בריתי יעקב וגו'". כי ארבעה אלו, כלומר האבות ומשה רבנו, נתבארה בהם ההתאחדות בה', כלומר השגתו ואהבתו כפי שהעידו בכך הכתובים. וכן השגחת ה' בהם ובזרעם אחריהם גדולה, והיו עם זאת פעמים מתעסקים בהנהגת בני אדם והגדלת הממון והטיפול ברכוש, וזה לדעתי ראייה שהם בשעת אותם המעשים היו עושים אותם באברייהם לא יותר, ודעתם לפניו יתעלה לא תסור. ונראה לי עוד, כי אשר גרם הישארות ארבעה אלה כפי תכלית השלמות לפני ה', והשגחתו בהם תמידית ואפילו בעת התעסקם בהגדלת הממון, כלומר בעת הרעייה ועבודת האדמה והנהגת הבית, מפני שכל תכליתם הייתה בכל אותם הפעולות להתקרב לפניו יתעלה קרבה כל שהיא, מפני שהייתה תכלית סעייתם¹¹⁵ במציאותם, המצאת אומה אשר תדע את ה' ותעבדהו: "כי ידעתיו למען אשר יצווה את בניו ואת ביתו אחריו וגו'". הנה נתבאר לך כי כל סעייתם הייתה

¹¹⁵ מארי: צעידה והליכה ממושכת לקראת מטרה מסוימת.

תכליתה מופנית כלפי הפצת ייחוד השם בעולם, והנחיית בני אדם לאהבתו ותעלה, ולפיכך נתקיימה בידם הדרגה הזו.

זכרון האומה לגאולה

וזכרנו בזיכרון טוב מלפניך, ופקדנו בפקודת ישועה ורחמים משמי שמי קדם. וזכור לנו ה' אלוהינו את הברית ואת החסד ואת השבועה, אשר נשבעת לאברהם אבינו בהר המוריה. ותיראה לפניך העקידה שעקד את יצחק בנו על גבי המזבח, וכבש רחמיו לעשות רצונך בלבב שלם. כן יכבשו רחמך את כעסך, וייגלו רחמך על מידותיך, ותתנהג עימנו במידת רחמים, ואל תתנהג עימנו במידת הדין - ובעבור שמך הגדול ישוב אפך מעמך ישראל ומעריך ומנחלתך.

זכרון ברית קבלת התורה

ונאמר "זכר לעולם בריתו, דבר ציווה לאלף דור".

איגרת תימן בעמ' לג:

וכבר ביאר ה' יתעלה בתורה בדברו עם אברהם שכל מה שהבטיחו ה' יתעלה מן הברכות, ושהוא ייתן תורה לבניו, ויעשם סגולה - לא יהיה זה אלא מזרע יצחק בלבד... ואחר כך ביאר ביצחק כי אותו הברכות אשר הבטיח אותו לאברהם, מכללן שתהא בבניו תורת ה' ודת, כמו שהבטיחו בזרעו ואמר "והייתי להם לאלהים", ואחר כך ייחד יצחק מישמעאל בכל זה כמו שביארנו בפירושו, ייחדו בדת בלעדי ישמעאל הוא אמרו "ואת בריתי אקים את יצחק" אחר אמרו בישמעאל "הנה בירכתי אותו". וביאר לנו ה' יתעלה על ידי יצחק כי יעקב נתייחד בכל זה בלעדי עשו, והוא מה שאמר לו יצחק "ויתן לך את ברכת אברהם". הנה נתבאר מלשונות התורה שהיא מעלת הדת שהובטח בה אברהם, שנכרת עליה ברית שתהיה בבניו נתייחדה ביצחק, ואחר כך ביעקב מזרע יצחק, והוא מה שאמר הנביא מודה לה' על הטובה הגדולה הזו: " {זכר(ו)¹¹⁶ לעולם בריתו, דבר ציווה לאלף דור. } אשר כרת את אברהם ושבועתו ליצחק, ויעמידה ליעקב לחוק לישראל ברית עולם".

¹¹⁶ נחלקו הגירסאות אם זה ציטוט מתהלים קה ('ליצחק'), שאז הפסוק המקדים על הברית הוא 'זכר' ומתייחס לקב"ה, כבברכת זכרונות שלפנינו, או שהגרסה היא 'ליצחק', ואז הפסוק המקדים פותח 'זכרו' והוא ציווי לאומה, כמקבילה בדברי הימים א טז.

זכרון האדם את בוראו

אשרי איש שלא ישכחך, ובן אדם יתאמץ בך. כי דורשיך לעולם לא ייכשלו, וגם לא תכלים לנצח כל החוסים בך.

הלכות תשובה ג, ד:

אף על פי שתקיעת שופר בראש השנה גזרת הכתוב, רמז יש בו: כלומר עורו עורו ישנים משנתכם, והקיצו נרדמים מתרדמתכם, וחפשו במעשיכם וחזרו בתשובה, וזכרו בוראכם! אלו השוכחים את האמת בהבלי הזמן, ושוגים כל שנתם בהבל וריק אשר לא יועיל ולא יציל. הביטו לנפשותיכם, והטיבו דרכיכם ומעלליכם, ייעזבו כל אחד מכם דרכו הרעה ומחשבתו אשר לא טובה!

שופרות

יום תרועה – מצוות שמיעת תרועת שופר

הלכות שופר א, א:

מצוות עשה של תורה לשמוע תרועת השופר בראש השנה, שנאמר "יום תרועה יהיה לכם". ושופר שתוקעין בו, בין בראש השנה בין ביובל – הוא קרן הכבשים הכפוף, וכל השופרות חוץ מקרן הכבש פסולין. ואף על פי שלא נתפרש בתורה תרועה בשופר בראש השנה, הרי הוא אומר ביובל: "והעברת שופר תרועה... תעבירו שופר". ומפי השמועה למדו מה תרועת יובל בשופר, אף תרועת ראש השנה בשופר¹¹⁷.

¹¹⁷ כלומר מבחינה מסוימת תרועת שופר של ראש השנה היא 'ענף' של שופר של יובל, שהוא שופר של חירות (עבדים) ו'גאולה' (קרקעות): "מצוות עשה לתקוע בשופר בעשירי לתשרי בשנת היובל. ומצוה זו מסורה לבית דין תחילה. וכל יחיד ויחיד חייב לתקוע, שנאמר "תעבירו שופר...". ותוקעין בשופר תשע, כדרך שתוקעין בראש השנה, ומעבירין שופר בכל גבול ישראל. שופר של יובל ושל ראש השנה אחד הוא לכל דבר, ואחד היובל ואחד ראש השנה לתקיעות, אלא שביובל תוקעין בין בבית דין שקידשו בו את החודש ובין בבית דין שלא קידשו בו את החודש. וכל יחיד ויחיד חייב לתקוע כל זמן שבית דין יושבין, ושלא בפני בית דין. ובראש השנה שחל להיות בשבת לא היו תוקעין אלא בבית דין שקידשו בו את החודש, ואין כל יחיד ויחיד תוקע אלא בפני בית דין. שלושה דברים מעכבין ביובל: תקיעה, ושילוח עבדים, והחזרת שדות לבעליהן, וזו היא השמטת קרקע. מראש השנה ועד יום הכיפורים, לא היו עבדים נפטרים לבתיהן, ולא משתעבדין לאדוניהן, ולא השדות חוזרות לבעליהן - אלא עבדים אוכלים ושותים ושמים, ועטרותיהם בראשיהם. כיון שהגיע יום הכיפורים, תקעו בית דין בשופר - נפטרו עבדים לבתיהן, וחזרו שדות לבעליהן" (הלכות שמיטה ויובל פרק י').

הלכות שופר וסוכה ולולב א, ב: במקדש היו תוקעין בראש השנה בשופר אחד, ושתי חצוצרות מן הצדדין - השופר מאריך והחצוצרות מקצרות, שמצוות היום בשופר. ולמה תוקעין עמו בחצוצרות, משום שנאמר "בחצוצרות וקול שופר, הריעו לפני המלך ה'". אבל בשאר מקומות, אין תוקעין בראש השנה אלא בשופר בלבד.

שופר, חצוצרות, והיחס ביניהם¹¹⁸ (במדינה, חצוצרות מיועדות לצרה בלבד. התורה מדריכה שהתעוררות לתשובה בראש השנה לא תהיה כתשובת צרה)

הלכות תעניות פרק א:

מצוות עשה מן התורה לזעוק ולהריע בחצוצרות על כל צרה שתבוא על הציבור, שנאמר "על הצר הצורר אתכם - והרעותם בחצוצרות". כלומר כל דבר שיצר לכם כגון בצורת ודבר וארבה וכיוצא בהן, זעקו עליהן והריעו.

ודבר זה דרך מדרכי התשובה הוא, שבזמן שתבוא צרה ויזעקו לה ויריעו - (בחצוצרות!), יידעו הכול שבגלל מעשיהם הרעים הרע להן, ככתוב "עוונותיכם היטו אלה" לכם, וזה הוא שיגרום להם להסיר הצרה מעליהם.

אבל אם לא יזעקו ולא יריעו, אלא יאמרו דבר זה ממנהג העולם אירע לנו וצרה זו נקרא נקרית - הרי זו דרך אכזריות, וגורמת להם להידבק במעשיהם הרעים, ותוסיף הצרה וצרות אחרות. הוא שכתוב בתורה: "והלכתם עמי בקרי - והלכתי עמכם בחמת קרי", כלומר כשאביא עליכם צרה כדי שתשובו - אם תאמרו שהוא קרי, אוסיף עליכם חמת אותו קרי.

ומדברי סופרים להתענות על כל צרה שתבוא על הציבור, עד שירוחמו מן השמים. ובימי התעניות האלו זועקין בתפילות ומתחננים ומריעין בחצוצרות בלבד, ואם היו במקדש מריעין בחצוצרות ובשופר, השופר מקצר והחצוצרות מאריכות, שמצות היום, בחצוצרות. ואין תוקעין בחצוצרות ושופר כאחד אלא במקדש, שנאמר "בחצוצרות וקול שופר, הריעו לפני המלך ה'".

יום תרועה - יום התעוררות

הלכות תשובה ג, ד:

אף על פי שתקיעת שופר בראש השנה גזרת הכתוב, **רמז יש בו, כלומר: עוררו עוררו ישנים משינתכם, והקיצו נרדמים מתרדמתכם**, וחפשו במעשיכם וחקרו בתשובה, וזכרו בוראכם! אלו השוכחים את האמת בהבלי הזמן, ושוגים כל שנתם בהבל וריק אשר לא יועיל ולא יציל. הביטו לנפשותיכם והטיבו דרכיכם ומעלליכם, ויעזוב כל אחד מכם דרכו הרעה ומחשבתו אשר לא טובה.

¹¹⁸ שופר - לשון שופרא, טוב. חצוצרה - לשון צרה. חצוצרה היא כלי נגינה והשופר אינו כן.

מורה הנבוכים ג, מג:

...וכן ראש השנה יום אחד, כי הוא יום תשובה והערה לבני אדם מתרדמתם, ולפיכך תוקעין בו בשופר כמו שביארנו במשנה תורה, וכאילו הוא הצעה ופתיחה ליום הצום, כפי שהינך רואה מפורסם במסורת האומה מרציפות עשרת ימים שמראש השנה ועד יום הכיפורים.

משנה ראש השנה ספ"ג:

"והיה כאשר ירים משה ידו וגבר ישראל..." - וכי ידיו של משה עושות מלחמה או שוברות מלחמה? אלא לומר לך: כל זמן שהיו ישראל מסתכלים כלפי מעלה ומשעבדין את לבם לאביהם שבשמים היו מתגברים, ואם לאו היו נופלין. כיוצא בדבר אתה אומר "עשה לך שרף ושים אותו על נס והיה כל הנשוך וראה אותו וחי" - וכי נחש ממית או נחש מחיה? אלא בזמן שישראל מסתכלין כלפי מעלה ומשעבדין את לבם לאביהן שבשמים היו מתרפאים, ואם לאו היו נימוקים.

פירוש המשנה:

כל זה ברור לפי מה שצריך כאן בעניין שאנחנו בו, ולפי מטרת הספר¹¹⁹.

¹¹⁹ מאוד מאוד ברור... ננסה להציע למעיינים אפשרות הסבר על פי עקרונות

שכתב וְיָמֹז רבנו פה ושם: 'שרף' הוא נחש, הוא יצר הרע. משמיעה לנו המשנה כי הנחש עצמו אינו הורג, גם כאשר נושך (מצד שני, כשלעצמו (-כוח הדמיון) גם אינו 'מחיה', וזה רומז להתנגדותו לשיטת הפילוסופים בהכרח הנבואה למוכשרים לה, ודו"ק). כלומר יצר הרע כדבר נברא, אינו מזיק במהותו, אלא על ידי אופן הכוונה והמגמה שלו: אם האדם מסתכל כלפי מעלה (אל השרף-נחש שעל הנס, ו'מסתכל' היינו משכיל את אמיתת עניינו), משעבד את 'לבו' (כלומר את יצר הרע שלו - 'בכל לבבך, בשני יצריך', וכבפיה"מ סוף ברכות) לאביו שבשמים - הרי הוא נרפא מאותה 'נשיכת' נחש, (ואדרבה יכול גם להינבא). 'ואם לאו' - אין מצב ביניים. או שאדם מנצח או שהוא מפסיד, או שהוא שולט בדמיונו, או שדמיונו שולט עליו. אין מצב של הפסקת אש או 'שלום'...

ומה שכתב רבנו 'בעניין שאנחנו בו' - במאי דסליק מיניה. כלומר המעיין יראה שהמשנה הקודמת עוסקת בצורך לכוון הלב כדי לצאת ידי חובה - רומז לנו התנא בדבריו כאן כי אין הכוונה רק לכוון לבו בפשטות כדי לצאת ידי חובת קיום המצווה, אלא יש גם לכוון את הלב להשתעבדות לאביו שבשמים. ואולי גם מכאן מקור לדברי רבנו 'אע"פ שתקיעת שופר גורת הכתוב (=כמו במשנה הראשונה, שהכוונה הנדרשת היא הלכתית טכנית לצאת ידי חובה), רמז יש בו שהתקיעה באה להעיר את הלב לברר את המעשים כולם - ייתכן שאת ה'רמז' הזה ראה רבנו גם בדברי התנא כאן. [אמנם עיין בפירוש 'יד פשוטה' מקורות בחז"ל ללשון ההלכה.] 'וזה' יודע האם ביאור זה תואם את הכוונה... ('ע"פ לשון רבנו מו"ג ג, ד)

'זכרון' תרועה – אמירת ענייני שופרות

פירוש המשנה ראש השנה ד, ה:

אמר ה' בראש השנה "זכרון תרועה", ובא בקבלה: "זיכרון אלו זכרונות, תרועה אלו שופרות"¹²⁰. ואמר עוד: "והיו לכם לזיכרון לפני אלהיכם אני ה' אלהיכם", בא בקבלה שזה שכפל "אני ה' אלהיכם" - בניין אב: כל מקום שנאמר זכרונות ושופרות, יהיו מלכיות עמהן. ומן הראוי שיקדמו המלכיות ואחריהן זכרונות ואחריהן שופרות, כמו שאָמרו: "אָמרו לפני מלכיות כדי שתמליכוני עליכם, זכרונות כדי שיעלה זכרונוכם לפני לטובה, ובמה? בשופר".

ברכת שופרות, והערות על מוטיבים מרכזיים בה

אתה נגלית בענן כבודך על עם קדשך לדבר עמהם, מן השמים השמעתם קולך ונגלית עליהם בערפלי טוהר. גם כל העולם כולו חל מלפניך, ובריות בראשית חרדו ממך, בהיגלותך מלכנו על הר סיני ללמד לעמך תורה ומצוות. ותשמיעם את הוד קולך ודיברות קדשך מלהבי אש, בקולות וברקים עליהם נגלית ובקול שופר עליהם הופעת.

ככתוב בתורתך: "ויהי ביום השלישי בהיות הבוקר ויהי קולות וברקים וענן כבד על ההר וקול שופר חזק מאוד"¹²¹, ויחרד כל העם אשר במחנה". וכתוב: "ויהי קול השופר הולך וחזק מאוד, משה ידבר והאלוהים יעננו בקול"¹²². וכתוב "וכל

¹²⁰ לשון רבים. וכפי שגראה ישנם כמה בחינות של שופרות בברכה.

¹²¹ מוה"נ ב, לג: "אז ניגש הוא, המורם מכל ילוד, שנית - וקיבל יתר הדיברות אחת אחת, וירד לשיפולי ההר והשמיעם אותם באותו המעמד העצום, והם רואים את האורות ושומעים את הקולות, כלומר אותם הקולות אשר הם קולות וברקים כרעמים וקול שופר חזק. וכל מקום שתמצא שזכר שמיעת קולות רבים כמו שאמר 'וכל העם רואים את הקולות וגו'', אינו אלא קול שופר ורעמים וכיוצא בהם" (ולפני כן נא), מו) כתב כי 'רואים' שבפסוק כאן הכוונה ל'שומעים', אך גם להשגת השפע האלוהי המסוים, שהרי זה מעמד נבואי).

¹²² בקול - בלשון הקודש (פיה"מ סוטה ז, ב; ח, א). "נראה לי כי במעמד הר סיני, לא היה כל המגיע למשה הוא כולו המגיע לכל ישראל - אלא הדיבור למשה לבדו, ולפיכך בא כל לשון עשרת הדברות בלשון היחיד הבודד, והוא ע"ה יורד לשיפולי ההר ומודיע לבני אדם מה ששמע. אמרה תורה 'אנכי עומד בין ה' וביניכם בעת ההיא להגיד לכם את דבר ה'", ואמר עוד 'משה ידבר והאלוהים יעננו בקול'. ובפירוש במכילתא, שכל דיבור ודיבור חוזר עליו להם כמו ששמע. ולשון התורה עוד: 'בעבור ישמע העם בדברי עמך וגו'', משמע שהדיבור אליו והם שומעים את הקול העצום ללא חילוק מילים, ועל שמיעת אותו הקול העצום אמר 'כשמעכם את הקול', ואמר 'קול דברים אתם שומעים ותמונה אינכם רואים זולתי קול', ולא אמר 'דברים אתם שומעים'. וכל 'שמיעת דברים' שנאמרה כאן אין הכוונה בה אלא שמיעת הקול, ומשה הוא ששומע את הדברים ומוסרם להם, זהו הנראה מלשון התורה ומרוב דברי חכמים ז"ל (מוה"נ ב, לג).

העם רואים את הקולות¹²³ ואת הלפידים ואת קול השופר ואת ההר עשן, וירא העם וינעו ויעמדו מרחוק”.

ובדברי קדשך כתוב לאמור: “עלה אלוהים בתרועה, ה’ בקול שופר”. וכתוב: “בחצוצרות וקול שופר הריעו לפני המלך ה’”¹²⁴. וכתוב: “הללו-יה”¹²⁵, הללו אל בקדש¹²⁶, הללוהו ברקיע עזו. הללוהו בגבורותיו¹²⁷, הללוהו כרוב גדול. הללוהו בתקע שופר, הללוהו בנבל וכינור. הללוהו בתוף ומחול, הללוהו במינים ועוגב. הללוהו בצלצלי שמע, הללוהו בצלצלי תרועה. כול הנשמה תהלל יה, הללו-יה”.

ועל ידי עבדיך הנביאים נאמר: “כל יושבי תבל ושוכני ארץ, כנשוא נס הרים תראו וכתקוע שופר תשמעו”. וכתוב: “והיה ביום ההוא ייתקע בשופר גדול, ובאו האובדים בארץ אשור והנידחים בארץ מצרים, והשתחוו לה’ בהר הקודש בירושלים”. וכתוב: “וה’ עליהם יראה ויִצָּא”¹²⁸ כברק חיצו, וה’ אלוהים בשופר יתקע והלך בסערות תימן. ה’ צבאות יגן עליהם” כן תגן על עמך בשלומך. תקע בשופר גדול לחירותנו ושא נס לקבץ את כל גליותינו וקרב פזורינו מבין הגויים ונפוצותינו כנס מירכתי ארץ, והביאנו לציון עירך ברונה ולירושלים בית מקדשך בשמחת עולם. ושם נעשה לפניך כמצווה עלינו בתורתך על ידי משה עבדך: “וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם, ותקעתם בחצוצרות”¹²⁹

¹²³ ראה מוה"נ ב, לג. וצוטט בהערה לעיל.

¹²⁴ כלומר כל התקיעות במקדש נעשו בשופר ובחצוצרות יחד, כמו שכבר הוזכר.

¹²⁵ “וענין ‘לשבח’ - ההלל והכבוד, והיא ארמית ועברית, והענין אחד, תרגום ‘ויהללו אותה אל פרעה’ - ‘ושבחו יתה’, ואומר ‘שבחי ירושלם את ה’...’ (פירוש המשנה יומא ג, יא).

¹²⁶ במקום קדשו, בהר הבית (ע"פ ביכורים ספ"ד, וירושלמי ג, ב).

¹²⁷ השווה: “...וזה שאמר דוד: ‘הללו את ה’ מן הארץ, תנינים וכל תהומות, אש וברד...’ - עניין הדברים, הללוהו בני אדם מגבורותיו שתראו באש וברד ברואים שתראו למטה מן הרקיע, שגבורתם תמיד ניכרת, לקטן ולגדול” (יסודי התורה ספ"ג).

¹²⁸ “ישעיה ע"ה רגילים בדבריו הרבה מאוד (ובדברי זולתו מעט), שכאשר הוא מודיע על פירוק ממשלה או אובדן אומה גדולה, אומר זאת בלשון שהכוכבים נפלו, והשמים קדרו, והשמש חשכה, והארץ נהרסה ורעשה, והרבה כדומה להשאלות אלה. וזה כמו שאומרים אצל הערבים על מי שאירעה לו צרה גדולה ‘נהפכו שמיו על ארצי’. וכן כאשר מתאר הצלחת ממשלה והתחדשות אושר, מונה את זה בתוספת אור השמש והירח, והתחדשות שמים והתחדשות ארץ וכיוצא בזה, כמו שהם (-הנביאים) כאשר מתארים אובדן אדם או אומה או עיר מייחסים מצבי כעס וחרון גדול לה’ עליהם, וכאשר מתארים הצלחת עם מייחסים לה’ מצבי שמחה וששון. ואומרים במצבי הכעס עליהם: יצא, וירד, ושאג, והרעים, ונתן קולו, והרבה כיוצא בזה. ואומרים גם ציווה, ואמר, ופעל, ועשה, וכיוצא בזה כמו שאבאר” (מוה"נ ב, כט).

¹²⁹ כאן ישנה הזכרת חצוצרה, ולא שופר.

על עולותיכם ועל זבחי שלמיכם, והיו לכם¹³⁰ לזיכרון לפני אלוהיכם, אני ה' אלוהיכם". כי שומע קול שופר אתה מעולם ומאזין תרועה ואין דומה לך. ברוך אתה ה' שומע קול תרועת עמו ישראל היום ברחמים.

שופר של מתן תורה

...בהיגלותך מלכנו על הר סיני, ללמד לעמך תורה ומצוות. ותשמיעם את הוד קולך ודיברות קודשך מלהבי אש, בקולות וברקים עליהם נגלית ובקול שופר עליהם הופעת.

ככתוב בתורתך: "ויהי ביום השלישי בהיות הבוקר, ויהי קולות וברקים וענן כבד על ההר, וקול שופר חזק מאוד, ויחרד כל העם אשר במחנה". וכתוב: "ויהי קול השופר הולך וחזק מאוד, משה ידבר והאלוהים יעננו בקול. וכתוב: "וכל העם רואים את הקולות ואת הלפידים, ואת קול השופר, ואת ההר עשן, וירא העם וינעו ויעמדו מרחוק".

שופר של המלכה¹³¹

ובדברי קודשך כתוב לאמור: "עלה אלוהים בתרועה, ה' בקול שופר"¹³². וכתוב: "בחצוצרות וקול שופר הריעו לפני המלך ה'".

שופר של מלכות המשיח וקיבוץ גלויות

ועל ידי עבדיך הנביאים נאמר: "כל יושבי תבל ושוכני ארץ, כנשוא נס הרים תראו וכתקוע שופר תשמעו"¹³³. וכתוב: "והיה ביום ההוא ייתקע בשופר גדול, ובאו האובדים בארץ אשור והנידחים בארץ מצרים, והשתחוו לה' בהר הקודש בירושלים".

שופר של חירות

תקע בשופר גדול לחירותנו ושא נס לקבץ את כל גליותינו, וקרב פזורינו מבין הגויים ונפוצותינו כנס מירכתי ארץ.

¹³⁰ התקיעות (שיעלה זכרוכם לפני - בשופר).

¹³¹ וכדלעיל במלכויות 'ותרועת מלך בו'. ומצאנו השופר כסימן להמלכת מלך בישראל: אבשלום (שמואל ב טו), שלמה (מלכים א א), יהוא (מלכים ב ט). לעומת זאת, בהמלכת יואש בן אחזיה שנעשתה בבית ה' - תקעו בחצוצרות (מלכים ב יא).

¹³² ראה שם בהקשר המזמור (תהלים מז), שהכוונה שהתעלה במלכותו על כלל הבריאה.

¹³³ ראה איגרת תימן ד, עמ' נב, הסבר רבנו להקשר הפסוק.

הלכות שמיטה ויובל י, יג-יד:

שלושה דברים מעכבין ביובל: תקיעה, ושילוח עבדים, והחזרת שדות לבעליהן, וזו היא השמטת קרקע. מראש השנה ועד יום הכיפורים לא היו עבדים נפטרים לבתיהן, ולא משתעבדין לאדוניהן, ולא השדות חוזרות לבעליהן - אלא עבדים אוכלים ושותים ושמחים, ועטרותיהם בראשיהם. כיון שהגיע יום הכיפורים, תקעו בית דין בשופר - נפטרו עבדים לבתיהן, וחזרו שדות לבעליהן.

שופר של מלחמה (פורענות הגויים)

וכתוב: "וה' עליהם יראה ויצא כברק חיצו, וה' אלוהים בשופר יתקע והלך בסערות תימן. ה' צבאות יגן עליהם..." , כן תגן על עמך בשלומך.

עקידת יצחק

קריאת יום שני

הלכות תפילה וברכת כהנים יג, י:

בראש השנה קורין "בחדש השביעי באחד לחודש". ומנהג פשוט שקורין ביום ראשון "וה' פקד את שרה" ומפטירין "ויהי איש אחד מן הרמתיים", ובשני קורין "והאלוהים ניסה" ומפטירין "הבן יקיר לי אפרים".

עקידת יצחק - הניסיון העשירי והאחרון

פירוש המשנה אבות ה, ג:

[משנה: עשרה נסיונות נתנסה אברהם אבינו ועמד ככולם, להודיע כמה חיבתו של אברהם אבינו.]

העשרה נסיונות שנתנסה אברהם אבינו הם כולם מפורשים בתורה. הראשון - הגלות, והוא אמרו יתעלה לאברהם: "לך לך מארצך וממולדתך". והשני - הרעב שהיה בארץ כנען כאשר שכן בארץ, והוא כבר הובטח "ואעשך וכו' ואברכך ואגדלה שמך", וזה ניסיון גדול, והוא אמרו: "ויהי רעב בארץ וכו'". והניסיון השלישי - העוול שעשו לו המצרים בלקיחת שרה לפרעה. והרביעי - התנגשותו בארבעת המלכים. והחמישי - לקיחתו את הגר כאשר נתיאש להוליד משרה. והשישי - המילה, אשר נצטווה בה בגיל גדול. והשביעי - העוול שעשה לו גם מלך גרר בקחתו את שרה. והשמיני - הרחקת הגר אחר שנבנה ממנה. והתשיעי - הרחקת בנו ישמעאל, והוא מה שאמר לו: "אל ירע בעיניך על הנער ועל אמתך", וכבר העיד הכתוב שהדבר היה קשה עליו מאוד, שנאמר: "וירע הדבר

מאוד בעיני אברהם וכו', אלא שקיבל מצוותו יתעלה וגרשם. והעשירי - עקידת¹³⁴ יצחק.

עקידת יצחק אירעה במקום ממנו האדם נברא, וממנו מתכפר לו

הלכות בית הבחירה רפ"ב:

המזבח מקומו מכוון ביותר, ואין משנין אותו ממקומו לעולם, שנאמר: "וזה מזבח לעולה לישראל". ובמקדש נעקד יצחק אבינו, שנאמר: "ולך לך אל ארץ המוריה", ונאמר "וייבן שלמה את הבית בהר המוריה". ומסורת ביד הכול שהמקום שבנה בו דוד ושלמה המזבח בגורן ארוונה הוא המקום שבנה בו אברהם המזבח ועקד עליו יצחק, והוא המקום שבנה בו נח כשיצא מן התיבה, והוא המזבח שהקריב עליו קין והבל, ובו הקריב אדם הראשון כשנברא קרבן, ומשם נברא. אמרו חכמים: 'אדם - ממקום כפרתו נברא'.

זכות עקידת יצחק

סדר התפילה, ברכת זכרונות:

וזכור לנו ה' אלוהינו את הברית ואת החסד ואת השבועה אשר נשבעת לאברהם אבינו בהר המוריה, ותיראה לפניך העקידה שעקד את יצחק בנו על גבי המזבח וכבש רחמיו לעשות רצונך בלבב שלם. כן יכבשו רחמיך את כעסך וייגלו רחמיך על מידותיך ותתנהג עמנו במידת רחמים ואל תתנהג עמנו במידת הדין... ועקידת יצחק אבינו לזרעו היום תזכור.

מורה הנבוכים ג, מג:

...בחסדי ה' והבטחתו לאבותינו, לפי שהיו אנשים שלמים בהשקפותיהם ומידותיהם, כלומר אברהם ויצחק ויעקב. כי גם זה ממה שהתורה סובבת עליו, כלומר שכל טובה שייטיב בה והטיב - אינה אלא בזכות אבות¹³⁵, הואיל "ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט".

¹³⁴ "אמרו שלא כופתין אותו (-את טלה התמיד), כדי שלא יתקו את המינים שהם כופתים את זבחייהם, אלא היו עוקדין ידו ורגלו בלבד, והוא אמרם עקידת יד ורגל כיצחק בן אברהם" (פירוש המשנה תמיד ד, א).

¹³⁵ וכברכת 'אבות' של התפילה: "וזכור חסדי אבות - ומביא גואל לבני בניהם".

תכלית נסיונו של אברהם אבינו

מורה הנבוכים ג פרק כד

עניין הניסיון קשה מאוד, והוא מן הקשיים החמורים שבתורה... מה שמפורסם אצל בני אדם מעניין הניסיון, והוא שה' מביא ייסורין על האדם בלי שיקדם לו חטא כדי להרבות שכרו - הרי יסוד זה לא נזכר בתורה בלשון מפורש כלל, ואין בתורה מה שפשוטו מורה על עניין זה, זולתי במקום אחד... והיסוד התורני היפך השקפה זו, והוא אמרו יתעלה "אל אמונה ואין עוול".

וגם לא כל החכמים סוברים השקפה זו ההמונית, לפי שכבר אמרו 'אין מיתה בלא חטא ואין ייסורין בלא עוון', וזו היא ההשקפה שראויה להיות הדעה של כל תורני בעל שכל! לא שייחס עוול לה', יתעלה מכך, כדי שיקבע בלבו זכות ראובן מן החטאים ותמותו, ושאינו חייב מה שאירע בו.

אבל פשט הנסיונות האמורים בתורה באותם המקומות, שהם באו על דרך הבחינה והביקורת, כדי שתיוודע ערך אמונת אותו האדם או האומה, או ערך משמעתו.

ועניין זה הוא הקשה ביותר, ובפרט עניין העקידה, אשר אינו יודעה כי אם ה' והם (-אברהם ויצחק), ונאמר לו "כי עתה ידעתי כי ירא אלוהים אתה", וכן אמרו "כי מנסה ה' אלוהיכם אתכם לדעת ה'יִשְׁכֶם אוהבים את ה' וגו'", וכן אמרו "לדעת את אשר בלבבך וגו'". והנני מפרק לך כל הקשיים הללו:

דע, כי כל ניסיון שנאמר בתורה הרי מטרתו ועניינו שידעו בני אדם מה שראוי להם לעשות או מה שראוי לסבור. וכאילו עניין הניסיון שתיעשה פעולה מסוימת שאין המטרה עצם אותה הפעולה, אלא המטרה שתהיה לדוגמה, כדי ללמוד ממנה וללכת בעקבותיה. ונמצא אָמרו 'לדעת הישכם אוהבים' אין פירושו שידע ה' את זה, לפי שהוא ידוע לפניו, אלא זה כמו אמרו "לדעת כי אני ה' מקדישכם" אשר עניינו שידעו האומות.

...

אבל פרשת אברהם בעקידה כללה שני עניינים גדולים הם מיסודות התורה. **העניין האחד** הוא להודיענו גבול האהבה לה' יתעלה, והיראה ממנו לאיזה גבול מגעת. לפיכך נצטווה בפרשה זו, אשר לא יערכנה לא מסירת ממון ולא מסירת נפש, אלא זה תכלית מה שאפשר להיות במציאות ממה שלא יעלה בדמיון שטבע האדם יישמע לכך. והוא: שיהיה אדם ערירי, בתכלית התשוקה לַלָּד, ובעל אושר גדול ונשיאות פנים, וחשוב בעיניו שתהא מזרעו אומה, ובא לו הַלָּד לאחר הַיָּאוֹשׁ - היאך יהיו געגועיו עליו ואהבתו אותו! אלא שאצל יראתו יתעלה ואהבת קיום מצוותו היקל בילד החביב הזה והשליך כל מה שקיווה בו, ומיירה לשחטו לאחר מהלך כמה ימים.

לפי שאילו חשב לעשות את זה מיד כאשר בא אליו הציווי, היה זה מעשה בהילות ובלבול חושים ללא יישוב דעת מדוקדק, אבל כיון שעשה את זה לאחר כמה ימים משנאמר לו הציווי, הרי היא פעולה מתוך התבוננות ומחשבה נכונה והבחנת אמיתת מצוותו יתעלה ואהבתו ויראתו, ושאין ראוי להתחשב בשום מצב אחר¹³⁶, ולא להעדיף שום התפעלות כלל. כי אברהם אבינו לא מיהר לשחוט את יצחק מתוך יראה מה' שמא יהרגהו או ירוששהו, אלא לעצם מה שמוטל על בני האדם מאהבתו יתעלה ויראתו, לא לתקוות שכר ולא ליראת עונש, כמו שביארנו במקומות מספר.

לפיכך אמר לו המלאך: "כי עתה ידעתי כי ירא אלוהים אתה", כלומר שבמעשה זה אשר בו ייאמר עליך בהחלט 'ירא אלוהים', ידעו כל בני האדם גבול יראת ה' מה הוא.

ודע שכבר הדגיש עניין זה בתורה וביארו ואמר, כי תכלית כל התורה כולה בכל מה שנכלל בה מציווי ואזהרה והבטחה והודעה, אינו אלא דבר אחד, והוא לירוא ממנו יתעלה, והוא אמרו: "אם לא תשמור לעשות את כל דברי התורה הזאת הכתובים בספר הזה - ליראה את השם הנכבד והנורא הזה וגו'". זהו אחד משני העניינים המכוונים בעקידה.

והעניין השני, להודיענו עד כמה אמיתי אצל הנביאים מה שבא להם מאת ה' בחזון. כדי שלא יחשוב אדם שכיון שזה בחלום ובמראה כמו שביארנו, ובאמצעות הכוח המדמה, אפשר שלא היה מה ששמעוהו או מה שנמשל להם אמת, אלא מעורב בו השערה מסוימת. לפיכך רצה להשמיענו, שכל מה שרואה הנביא במראה הנבואה אמת ונכון אצל הנביא, אין לו ספק בשום דבר ממנו כלל, ודינו אצלו כדין כל הדברים המציאותיים המושגים בחושים או בשכל. והראיה לכך, שהרי חש לשחוט את בנו יחידו אשר אהב כפי שנצטווה, ואף על פי שהיה הציווי הזה בחלום או במראה. ואילו היה פקפוק אצל הנביאים בחלום הנבואה או שיהיה להם ספק במה שמשיגים במראה הנבואה או טעות, לא היו ממהרים למה שהטבעים מתנגדים לו, ולא הייתה נפשם נענית לעשות המעשה הזה רב הסיכון מִסָּפֵק.

ובצדק ראויה הייתה פרשה זו ליעשות על ידי אברהם, ובכגון יצחק, כלומר העקידה - כי אברהם אבינו הוא שהחל בפרסום הייחוד וקביעת הנבואה,

¹³⁶ "תמצאם אומרים בכמה מקומות כי השטן רצה להכשיל אברהם אבינו עד שלא יענה להקרבת יצחק, וכן רצה להכשיל יצחק שלא ישמע לאביו. והזכירו עוד בפרשה זו, כלומר בעקידה, אמרו 'בא סמאל אצל אבינו אברהם, אמר לו מה סבא הובדת לבך?...'" (מורה הנבוכים ב, ל).

והשרשת השקפה זו ומשיכת בני אדם אליה, אמר: "כי ידעתיו למען אשר יצווה את בניו ואת ביתו אחריו, ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט".
וכשם שהלכו אחרי השקפותיו האמיתיות המועילות אשר נשמעו ממנו, כך חובה ללכת אחרי ההשקפות הנלמדות ממעשיו, ובפרט המעשה הזה אשר אימת בו יסוד אמיתת הנבואה, והודיענו בו תכלית יראת ה' ואהבתו עד היכן מגעת.
ככה ראוי שיובנו ענייני הניסיונות. לא שה' יתעלה רוצה לנסות דבר ולבחון אותו כדי שיִדע מה שלא היה יודע מקודם! יתעלה ויתרומם ממה שמדמים הסכלים קלי הדעת ברוע בינתם. דע זאת.

יום הכיפורים

ויקרא טז, כט-לד:

”וְהִיְתָה לָכֶם לְחֻקַּת עוֹלָם, בְּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בְּעֶשְׂרֵי לַחֹדֶשׁ תַּעֲנֹוּ אֶת נַפְשֹׁתֵיכֶם, וְכָל מְלֶאכֶה לֹא תַעֲשׂוּ הָאֲזָרָח וְהַגֵּר הַגֵּר בְּתוֹכְכֶם: כִּי בַיּוֹם הַזֶּה יִכָּפֵר¹³⁷ עֲלֵיכֶם לְטָהָר אֶתְכֶם מִכָּל חַטָּאתֵיכֶם, לִפְנֵי ה' תִּטְהָרוּ¹³⁸: שִׁבְתִּי שִׁבְתוֹן הִיא לָכֶם, וְעִנִּיתֶם אֶת נַפְשֹׁתֵיכֶם חֻקַּת עוֹלָם:

וְכִפֹּר הַפֶּהן אֲשֶׁר יִמְשַׁח אֹתוֹ וְאֲשֶׁר יִמְלֵא אֶת יָדוֹ לְכַהֵן פִּתַח אֲבִיו, וְלָבַשׁ אֶת בְּגָדֵי הַבֵּד בְּגָדֵי הַקֹּדֶשׁ: וְכִפֹּר אֶת מִקְדָּשׁ הַקֹּדֶשׁ וְאֶת אֹהֶל מוֹעֵד וְאֶת הַמִּזְבֵּחַ יִכָּפֵר, וְעַל הַכְּהֹנִים וְעַל כָּל עַם הַקֵּהל יִכָּפֵר: וְהִיְתָה זֹאת לָכֶם לְחֻקַּת עוֹלָם לְכַפֹּר עַל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מִכָּל חַטָּאתֶם אַחַת בַּשָּׁנָה, וַיַּעַשׂ כַּאֲשֶׁר צִוָּה ה' אֶת מֹשֶׁה.”

מורה הנבוכים ג, מג:

וגם עניין יום צום כיפור טעמו ברור למתן רעיון התשובה, והוא היום אשר ירד בו אדון הנביאים בלוחות שניות וכישרם במחילת חטאם הגדול (-חטא העגל), ונעשה אותו היום לעולם יום תשובה ועבודה בלבד, ולפיכך נמנעה בו כל הנאה גופנית, וכל עסק בתועלת גופנית, כלומר עשיית המלאכות, ונצטמצמנו בו על הווידויים, כלומר ההודאה בחטאים והתשובה מהן.

הלכות שגגות ג, י:

אין יום הכיפורים ולא החטאת ולא האשם מכפרין, אלא על השבים המאמינים בכפרותן, אבל המבצע בהם אינם מכפרין לו. כיצד? היה מבעט והביא חטאתו או אשמו, והוא אומר או מחשב בלבו שאין אלו מכפרין - אף על פי שקרבו כמצוותן, לא נתכפר לו. וכשיחזור בתשובה מבעיטתו, צריך להביא חטאתו ואשמו.

¹³⁷ 'כפר' - לשון ניקיון: "ורזיות לידי נקיות - זכילה וכיפר". נקיות לידי טהרה - 'וכפר עליה הכהן וטהרה' (ירושלמי שבת א, ג; מדרש תנאים דברים כג, טו). "למיכפריה - לקנחו. וחברו בגטין (דף נו) בנירון קיסר: 'ובעי לכפורי ידיה בההוא גברא', ובעזרא קרי למזרקים 'כפורי זהב', על שם שמקנח בהם באצבעו מן הדם [ראה זבחים צג, ב, מנחות ז ב] "רש"י חולין ח ב). והשווה עוד אגדת דברים (בובר) כא, ז: "...והכהנים מתפללים ואומרים 'כפר לעמך ישראל', כלומר גלה לעמך ישראל מי היה הרוצח. ולפי ש'כפר' יש לו לשונות הרבה: לפי שכפרה היא כמו סליחה, שנאמר 'כי ביום הזה יכפר וגו'', וכפרה לשון ביטול, שנאמר 'וכפר בריתכם את מוות', והנה לשון גילוי...".

¹³⁸ לא אוטומטית. אלא זהו הציווי לשוב בתשובה ביום זה. הקב"ה מצדו 'מטהר', ואנחנו מצדנו צריכים 'להיטהר'.

וכן המבעט ביום הכיפורים, אין יום הכיפורים מכפר עליו. לפיכך אם נתחייב באשם תלוי ועבר עליו יום הכיפורים והוא מבעט בו - הרי זה לא נתכפר לו, וכשיחזור בתשובה אחר יום הכיפורים חייב להביא כל אשם תלוי שהיה חייב בו.

הלכות תשובה ריש פרק ד (משוכתב):

האומר 'אחטא ואשוב', ובכלל זה האומר 'אחטא ויום הכיפורים מכפר', הוא עוון גדול, ואין הקדוש ברוך הוא מספיק בידו לעשות תשובה, לפי גודל חטאו.

עינוי - צום

צום הוא לא רק עינוי לגוף

שביתת עשור א, ד:

מצוות עשה אחרת (-חוץ משביתת מלאכה) יש ביום הכיפורים, והיא לשבות בו מאכילה ושתייה, שנאמר: "תענו את נפשותיכם" - מפי השמועה למדו: **עינוי שהוא לנפש - זה הצום.** וכל הצם בו קיים מצות עשה, וכל האוכל ושותה בו ביטל מצוות עשה ועבר על לא תעשה, שנאמר: "כי כל הנפש אשר לא תעונה... ונכרתה".

פירוש המשנה יומא ח, א:

...ונאמר בו לשון עינוי חמש פעמים... ובא בקבלה שזה לאסור חמישה דברים **מהנאות הגופות**, והם ההזנה והרחיצה במים והסיכה בשמן ונעילת הסנדל והתשמיש. ונאמר בכל אחת מאלו לשון 'עינוי' בכתובים אלא שהם רמזים ואסמכתות, ועיקר איסורם קבלה, וכל אלו העושה אחת מהן חייב מכת מרדות, וזהו ענין אמרו 'אסור', חוץ מן ההזנה כלומר האכילה והשתייה הוא שיש בהן חיוב כרת אם אכל כשיעור שנזכר, ואם אכל פחות הרי זה אסור וחייב מכת מרדות. אמר ה' בעובר על העינוי "והאבדתי את הנפש ההיא", ובא בקבלה **דבר שהנפש תלויה בו, זו אכילה ושתייה.**

תועלת הצום והעינוי - התרכזות בפעולות התשובה

מורה הנבוכים ג, מג:

וגם עניין יום צום כיפור טעמו ברור למתן רעיון התשובה, והוא היום אשר ירד בו ארון הנביאים בלוחות שניות ובשרם במחילת חטאם הגדול, ונעשה אותו היום לעולם יום תשובה ועבודה בלבד - ולפיכך **נמנעה בו כל הנאה גופנית, וכל עסק בתועלת גופנית, כלומר עשיית המלאכות, ונצטמצמו בו על הווידויים, כלומר ההודאה בחטאים והתשובה מהן.**

יחס לעושים בזמנים אחרים

הלכות דעות פרק א ופרק ג:

שני קצוות הרחוקות זו מזו שבכל דעה ודעה אינן דרך טובה, ואין ראוי לו לאדם ללכת בהן ולא ללמדן לעצמו. ואם מצא טבעו נוטה לאחת מהן או מוכן לאחת מהן, או שכבר למד אחת מהן ונהג בה - יחזיר עצמו למוטב וילך בדרך הטובים, והיא דרך הישרה.

'הדרך הישרה' היא מידה בינונית שבכל דעה ודעה מכל דעות שיש לאדם, והיא הדעה שהיא רחוקה משני הקצוות ריחוק שווה¹³⁹, ואינה קרובה לא לזו ולא לזו. ולפיכך ציוו חכמים הראשונים שיהא אדם שם (בדוק ומעריך) דעותיו תמיד, ומשער אותן ומכוון אותן בדרך האמצעית, כדי שיהא שלם.

...לפיכך ציוו חכמים שלא ימנע אדם עצמו אלא מדברים שמנעה התורה בלבד, ולא יהיה אוסר עצמו בנדירים ובשבועות על דברים המותרים. כך אמרו חכמים, 'לא דיין מה שאסרה תורה, אלא שאתה אוסר עליך דברים אחרים?!' ובכלל הזה, אלו שמתעניין תמיד אינן בדרך טובה, ואסרו חכמים שיהא אדם מסגף עצמו בתענית. ועל כל הדברים האלו וכיוצא בהן ציווה שלמה ואמר: "אל תהי צדיק הרבה ואל תתחכם יותר, למה תישומם".

עושים לערכי תיקון וכפרה

הלכות תעניות פרק א:

מצוות עשה מן התורה לזעוק ולהריע בחצוצרות על כל צרה שתבוא על הציבור, שנאמר "על הצר הצורר אתכם - והרעותם בחצוצרות" כלומר כל דבר שיצר לכם כגון בצורת ודבר וארבה וכיוצא בהן, וְעָקוּ עֲלֵיהֶן וְהִרְיֵעוּ.

ודבר זה דרך מדרכי התשובה הוא, שבזמן שתבוא צרה ויזעקו לה ויריעו, יידעו הכול שבגלל מעשיהם הרעים הרע להן, ככתוב "עוונותיכם היטו אלה" לכם, וזה הוא שיגרום להם להסיר הצרה מעליהם.

...ומדברי סופרים להתענות על כל צרה שתבוא על הציבור, עד שירוחמו מן השמים. ובימי התעניות האלו זועקין בתפילות ומתחננים ומריעין...

כשם שציבור מתענים על צרתן, כך היחיד מתענה על צרתו. כיצד? הרי שהיה לו חולה או תועה במדבר או אסור בבית האסורין, יש לו להתענות עליו ולבקש רחמים בתפילתו, ואומר עננו בכל תפילה שמתפלל.

¹³⁹ וכבר העירו שהכוונה לנקודת שוויון מוסרית, לא איכותית או כמותית. ואכמ"ל.

הלכות תעניות רפ"ה:

יש שם ימים שכל ישראל מתענים בהם מפני הצרות שאירעו בהן, כדי לעורר הלבבות ולפתוח דרכי התשובה, ויהיה זה זיכרון למעשינו הרעים ומעשה אבותינו שהיה כמעשינו עתה, עד שגרם להם ולנו אותן הצרות - שבזכרון דברים אלו נשוב להיטיב, שנאמר: "והתוודו את עוונם ואת עוונתם".

מורה הנבוכים ג, לו:

ופשוט הוא כי גם התשובה מן הקבוצה הזו, כלומר מן ההשקפות אשר לא תהא סדירה מציאות אישי התורתיים כי אם בסבירתה, לפי שאי אפשר לאדם שלא יחטא ויטעה - אם שטעותו בהחשיבו השקפה או מידה שאינן חשובים באמת, או בהתגברות תאוה או כעס. ואם יהיה האדם בדעה שאין מרפא לשבר זה לעולם - יתמיד בתעייתו, ושמא גם יוסיף במריו אם לא תהיה לו עצה. אבל עם הסברא בתשובה יחזור למוטב, וישוב למצב מתוקן ביותר, וליותר שלם ממה שהיה קודם שיחטא. ולפיכך רבו המעשים המחזקים את ההשקפה הנכונה הזו המועילה מאוד, כלומר הווידויין, והקרבנות על השגגות (וכן גם על זדון מקצת העברות), והתעניות. והציווי הכללי לשוב מכל חטא היא ההתנתקות ממנו.

מורה הנבוכים ג, מו:

...תכלית כל הפעולות הללו לקבוע בנפש כל חוטא שהוא צריך לזכור ולהזכיר חטאו תמיד כמו שאמר "וחטאתי נגדי תמיד", ושהוא חייב לבקש מחילת אותו החטא הוא זרעו זרעו בעבודה שתהא ממין אותו החטא. כוונתי בכך, שאם היה החטא בממון - ייתן ממנו בעבודה. ואם הייתה העברה בהנאות גופו - ייגע את גופו ויענהו בעבודה בצום ובקימה בלילות. ואם היה החטא במידות - יתנהג בהפך אותה המידה כמו שביארנו בהלכות דעות וזולתה...

היחס הנכון בין צום ותשובה - המסר המרכזי של הפטרת היום בנבואת ישעיה

הלכות תפילה וברכת כהנים יג, יא:

ביום הכיפורים בשחרית קורין "אחרי מות", ומפטירין "כי כה אמר רם ונישא". במנחה קורין בעריות שב"אחרי מות", כדי שיזכור וייכלם כל מי שנכשל באחת מהן ויחזור בתשובה, והשלישי שקורא בתורה מפטיר ביונה.

ישעיהו נח, ג-ח:

”לִמָּה צָמְנוּ וְלֹא רָאִיתָ, עֲנִינוּ וְנִפְשָׁנוּ וְלֹא תִדְעַ? הֲנָן בְּיָוִם צָמְכֶם תִּמְצְאוּ חֶפְצֵי וְכָל עֲצָבֵיכֶם תִּתְנַגְּשׁוּ. הֲנָן לְרִיב וּמִצָּה תִצְוֵמוּ וּלְהִכּוֹת בְּאֶגְרֵף רָשָׁע! לֹא תִצְוֵמוּ כִּיֹּם, לְהִשְׁמִיעַ בְּמִרוֹם קוֹלְכֶם. הֲכִזָּה יִהְיֶה צוֹם אֲבֹתֵיהֶוּ? יוֹם עֲנוּת אָדָם נִפְשׁוֹ, הֲלֹכֶף כְּאֲגַמָּן רָאשׁוֹ וְשָׁק וְאֶפֶר יִצִיעַ? הֲלִזָּה תִקְרָא צוֹם יוֹם רָצוֹן לֵה? ! הֲלֹא זֶה צוֹם אֲבֹתֵיהֶוּ: פִּתַח תִּרְצָבוֹת רָשָׁע, הִתֵּר אֲגִדּוֹת מוֹטָה וְשַׁלַּח רְצוּצִים חֲפָשִׁים, וְכָל מוֹטָה תִנְתְּקוּ. הֲלֹא פָרַס לְרַעַב לְחֶמֶךְ וְעֲנִיִּים מְרוּדִים תִּבְיֵא בַיֵּת, כִּי תִרְאֶה עָרִם וְכִסִּיתוּ וּמִבְּשָׂרְךָ לֹא תִתְעַלֵּם! אֲזַיִּקְעַע כְּשֹׁחַר אֹרֶךְ וְאֲרַכְתֶּךָ מִהֲרָה תִצְמַח, וְהִלְךְ לְפָנֶיךָ צִדְקָךָ כְּבוֹד ה' יִאֲסָפֶךָ”.

היחס הנכון בין צום ותשובה – המסר המרכזי של הפטרת היום בנבואת יונה

הלכות תעניות רפ"ד:

[בכל יום ויום משבע תעניות האחרונות של מטר מתפללין על סדר זה: מוציאין את התיבה לרחובה של עיר, וכל העם מתקבצים ומתכסים בשקים, ונותנין אפר מוקלה על גבי התיבה ועל גבי ספר תורה, כדי להרגיל את הבכיה ולהכניע לבם. ואחד מן העם נוטל מן האפר ונותן בראש הנשיא ובראש אב בית דין במקום הנחת תפילין, כדי שייכלמו וישובו, וכל אחד ואחד נוטל ונותן בראשו.]

ואחר כך מעמידין ביניהן והן יושבין זקן חכם. לא היה שם זקן חכם, מעמידין חכם. לא היה שם לא זקן ולא חכם, מעמידין אדם של צורה. והוא אומר לפנייהם דברי כיבושין: 'אחינו! לא שק ולא תענית גורמין, אלא תשובה ומעשים טובים, שכן מצינו באנשי נינוה שלא נאמר בהן 'וירא האלוהים את שקם ואת תעניתם', אלא 'וירא האלוהים את מעשיהם'. ובקבלה הוא אומר "יקרעו לבבכם ואל בגדיכם". ומוסיף בעניינות אלו כפי כוחו, עד שיכניע לבם וישובו תשובה גמורה.

צום הכיפורים הוא מאורע משמח, לכן הוא מלווה באכילה ושתייה לפניו ואחריו

נדרים ג, ט:

הנודר שיצום בשבת או ביום טוב, חייב לצום, שהנדרים חלות על דברי מצוה כמו שביארנו. וכן הנודר שיצום יום ראשון או יום שלישי כל ימיו, ופגע בו יום זה והרי הוא יום טוב או ערב יום הכיפורים¹⁴⁰ - הרי זה חייב לצום, ואין צריך לומר ראש חודש. פגע בו חנוכה ופורים, יידחה נדרו מפני הימים האלו - הואיל

¹⁴⁰ ולפי דרכנו למדנו שערב יום הכיפורים הרי הוא כיום טוב לעניין אכילה ושתייה. והדבר פשוט בתלמוד (יומא פא ב), אלא שלא הביאו רבנו במפורש במקומו.

ואיסור הצום בהן מדברי סופרים, הרי הן צריכין חיזוק, ויידחה נדרו מפני גזרת חכמים.

עבודת יום הכיפורים ד, כ:

ואחר כך מקדש ידיו ורגליו ופושט בגדי זהב ולובש בגדי עצמו, ויוצא לביתה וכל העם מלווין אותו עד ביתו. ויום טוב היה עושה על שיצא בשלום מן הקודש.

אופי התשובה והיודי של יום הכיפורים

הלכות תשובה ב, ז:

יום הכיפורים הוא זמן תשובה לכול, ליחיד ולרבים¹⁴¹, והוא קץ מחילה וסליחה¹⁴² לישראל. לפיכך חייבין הכול לעשות תשובה ולהתוודות ביום הכיפורים.

ביום הכיפורים יש לאדם הפרטי גם נוסח וידוי כללי-לאומי. וידוי שאינו כולל עזיבת החטא, לא בושח וחרטה, ולא קבלה לעתיד. רק הכרה בגדולת הבורא ובקשה למחילה מכוח זה.

הלכות תשובה ב, ח:

הוידוי שנהגו בו כל ישראל (-ביום הכיפורים): "אבל חטאנו..."¹⁴³, והוא עיקר הוידוי. עברות שהתוודה עליהן ביום הכיפורים זה, חוזר ומתוודה עליהן ביום הכיפורים אחר¹⁴³, אף על פי שהוא עומד בתשובתו: שנאמר "כי פשעי אני אדע, וחטאתי נגדי תמיד".

סדר התפילה, יום הכיפורים:

אנא אלוהינו ואלוהי אבותינו - תבוא לפניך תפילתנו, ואל תתעלם מלכנו מתחינתנו. שאין אנו עזי פנים וקשי עורף שנאמר לפניך 'צדיקים אנחנו ולא חטאנו', אבל חטאנו אנחנו ואבותינו¹⁴⁴! אשמנו, בגדנו, גזלנו, דיברנו דופי, העווינו, והרשענו, זדנו, חמסנו, טפלנו שקר, יעצנו רע, כיזבנו, לצנו, מרדנו, ניאצנו, סררנו, עווינו, פשענו, ציררנו, קישינו עורף, רשענו, שיחתנו, תעינו

¹⁴¹ כלומר יש ביום הכיפורים דווקא (למרות שתשובת הציבור תמיד מקובלת. תשובה ב, ו) גם אופן תשובה שהיא ציבורית, ואינה תלויה בכל יחיד ויחיד בפני עצמו.

¹⁴² על דברים שבין אדם למקום (תשובה ב, ט).

¹⁴³ בלשון יחיד. כלומר אין תשובת הרבים הנ"ל דוקה מפניה את תשובת היחיד.

¹⁴⁴ "ושהוא חייב לבקש מחילת אותו החטא, הוא וזרעו וזרעו זרעו..."

תיעבנו תיעתענו. סרנו ממצוותיך וממשפטיך הטובים ולא שווה לנו. "ואתה צדיק על כל הבא עלינו, כי אמת עשית ואנחנו הרשענו".

מה נאמר לפניך יושב מרום, ומה נספר לפניך שוכן שחקים, הלוא הנסתרות והנגלות אתה יודע. אתה יודע רזי עולם ותעלומות סתרי כל חי, אתה חופש כל חדרי בטן ורואה כליות ולב, אין כל דבר נעלם ממך ואין נסתר מנגד עיניך. יהי רצון מלפניך ה' אלוהינו ואלוהי אבותינו, שתמחול לנו על כל חטאותינו ותכפר לנו על כל עוונותינו ותסלח לכל פשעינו. ועל חטא שחטאנו לפניך בשגגה, ועל חטא שחטאנו לפניך בזדון, ועל חטא שחטאנו לפניך בסתר, ועל חטא שחטאנו לפניך בגלוי, ועל חטא שחטאנו לפניך באונס, ועל חטא שחטאנו לפניך ברצון.

ועל חטאים שאנו חייבין עליהן עשה, ועל חטאים שאנו חייבין עליהן לא תעשה שניתק לעשה, ועל חטאים שאנו חייבין עליהן לא תעשה, ועל חטאים שאנו חייבין עליהן קרבן, ועל חטאים שאנו חייבין עליהן מלקות ארבעים, ועל חטאים שאנו חייבין עליהן מיתה בידי שמים, ועל חטאים שאנו חייבין עליהן כרת, ועל חטאים שאנו חייבין עליהן ארבע מיתות בית דין, חנק והרג שריפה וסקילה.

על הגלויים לנו, ועל שאינן גלויין לנו. הגלויים לנו כבר אמרנום לפניך ה' אלוהינו, ושאין גלויין לנו - חטאנו על כולם. ואתה יודע כל הנסתרות, ככתוב "הנסתרות לה' אלוהינו, והנגלות לנו ולבנינו עד עולם - לעשות את כל דברי התורה הזאת". כי אתה סלחן לישראל מן העולם ומחלן לשבטי ישורון, ומבלעדיך אין לנו מלך מוחל וסולח.

אלוהי, עד שלא נוצרתי איני כדאי, ועכשיו שנוצרתי כאילו לא נוצרתי. עפר אני בחיי, קל וחומר במיתתי. הרי אני לפניך ה' אלוהי ככלי מלא בושה וכלימה. יהי רצון מלפניך ה' אלוהי שלא אחטא, ומה שחטאתי מרוק ברחמיך הרבים, לא על ידי ייסוריך.

עבודת כהן גדול

ספר המצוות עשה מט:

המצווה המט - הציווי שנצטוונו בעבודת היום, כלומר כל הקרבנות והוידויין שנצטוונו ביום צום כפור לכפר בהם כל העוונות, כמו שאמר הכתוב. והיא כל החוקה האמורה ב'אחרי מות'. והראיה שהכל מצווה אחת, אָמַרְם בַּסּוֹף פֶּרֶק הַמַּכִּיפּוּרִים: "כל מעשה יום הכיפורים האמור על הסדר, הקדים מעשה לחברו - לא עשה כלום".

פירוש המשנה הוריות ג, ו:

אמר הכתוב: "מלבד עולת הבוקר אשר לעולת התמיד", רוצה בזה שעולת התמיד תקדם, ולמדנו מזה שכל התדיר מחברו קודם את חברו. ואמר גם כן "וקידשתו כי את לחם וכו'", ובאה הקבלה - 'לכל דבר שבקדושה: לפתוח ראשון ולברך ראשון, וליטול מנה יפה ראשון', ולמדנו שרוב הקדושה יקדם. **ולהיות כהן גדול הוא אשר יכפר על העדה - יקדם קרבנו לקרבנם**, כדי שיכפר על נפשו ואז יכפר על זולתו, והוא אָמרם: 'דין הוא שיקדם המכפר למתכפר', כמו מה שציוה יתעלה ביום צום כיפור.

ממעלת הכהן הגדול

מורה הנבוכים ג, מ:

מה שרוצח בשגגה גולה, הוא להשקיט נפש גואל הדם, כדי שלא יראה את זה שאירעה המכשלה הזו על ידו. ונתלתה חזרתו כמות האיש שהוא הגדול בבני אדם והיותר אהוב על כל ישראל¹⁴⁵, כי בכך תשקוט נפש הנפגע אשר נהרג קרובו. כי דבר זה בטבע האדם, כל מי שאירעו מפגע, אם נפגע זולתו בכמותה או יותר חמורה ממנה, מוצא בכך נחמה על פגעו¹⁴⁶, ואין בפגעי מות בני אדם אצלנו קשה יותר ממות כהן גדול.

מורה הנבוכים ג, מה:

ואפילו הכהנים הכשרים העומדים במקדש מוזהרים מלשבת בו, ומלהיכנס להיכל בכל עת, ומלהיכנס לקודש הקודשים תמיד, פרט לכהן גדול ביום הכיפורים ארבע פעמים לא יותר¹⁴⁷, כל זה רוממות למקדש.

מורה הנבוכים ג, מו:

ודע, שככל שהחטא חמור יותר נעשה קרבנו ממין פחות, ולפיכך שגגת עבודה זרה שעירה דווקא, ושאר חטאת יחיד כשבה או שעירה, כי הנקבה גרועה מן הזכר בכל מין, ואין חטא חמור מעבודה זרה ואין מין גרוע משעירה. ומפני כבוד

¹⁴⁵ המשנה אמרה "ויום טוב היה עושה לאוהביו על שיצא בשלום מן הקודש", ורבנו כתב "ויום טוב היה עושה על שיצא בשלום מן הקודש". כנראה שהבין שלמעשה כלל העם הם אוהביו...

¹⁴⁶ 'צרת רבים חצי נחמה', יסוד זה מופיע פה ושם במקורותינו.

¹⁴⁷ "והוא נכנס לאותו המקום ביום צום כיפור ארבע פעמים: הפעם הראשונה בקטורת ומקטיר שם בקודש הקודשים כמו שבארנו ביומא. והפעם השנייה בדם הפר. והפעם השלישית בדם השעיר. והפעם הרביעית יכנס להוציא את הכף ואת המחטה מקודש הקודשים כמו שנתבאר שם" (פירוש המשנה כלים א, ט).

המלך נעשה קרבן שגגתו שער, אבל כהן גדול וציבור אין שגגתם סתם מעשה, אלא היא הוראה. ולפיכך נתעלה קרבנם בפרים, ובעבודה זרה שעירים.

כפרת הכהונה - פר ושעיר

כפי שאתה רואה נעשה באהרן, כאשר נכשל במעשה העגל - נעשה קרבנו הוא וכל מי שעמד מזרעו במקומו, הקרבת פר ועגל...

מעשה שעיר המשתלח - מחותו קשה מאוד להבנה בהיגיון אנושי

מורה הנבוכים ג, כו:

...ואלה הנקראים 'חוקים', כגון השעטנו ובשר בחלב ושעיר המשתלח אשר דיברו עליהן ז"ל ואמרו: "דברים שחקקתי לך ואין לך רשות להרהר בהן, והשטן מקטרג עליהן ואומות העולם משיבין עליהן", אין המון החכמים סוברים שהם דברים שאין להם טעם כלל ולא נדרשה בהן תכליות, לפי שזה מביא למעשי ההבל כפי שהזכרנו¹⁴⁸. אלא סוברים המון החכמים שיש להן טעם, כלומר תכלית מועילה בהחלט, אלא שהיא נעלמת ממנו, אם מחמת קוצר שכלינו או לחוסר ידיעתנו.

שעיר המשתלח - כפרת כלל ישראל

הלכות תשובה פרק א:

שעיר המשתלח, לפי שהוא כפרה לכל ישראל, כהן גדול מתוודה עליו על לשון כל ישראל, שנאמר "והתוודה עליו את כל עוונות בני ישראל".
שעיר המשתלח מכפר על כל עברות שבתורה, הקלות והחמורות, בין שעבר בזדון בין שעבר בשגגה, בין שהודע לו בין שלא הודע לו - הכל מתכפר בשעיר המשתלח. והוא שעשה תשובה, אבל אם לא עשה תשובה אין השעיר מכפר לו אלא על הקלות.

מורה הנבוכים ג, מו:

ודע שכל חטאת שהדעה בה שהיא מכפרת חטאים גדולים או חטא גדול כמו 'חטאת העלם' וכיוצא בה, הרי היא נשרפת כולה מחוץ למחנה, לא על המזבח, לפי שאין נקטר על המזבח אלא העולה וכל הדומה לה, לפיכך נקרא 'מזבח העולה', כי הקטרת העולה ריח ניחוח, וכך כל אזכרה ריח ניחוח. וכך הם בלי ספק, לפי שהם לסילוק השקפות עבודה זרה כמו שביארנו.

¹⁴⁸ לייחס לקב"ה עשיית מעשי הבל.

אבל שרפת החטאות הללו, הכוונה בהן שהחטא הזה כבר נמחו עקבותיו ונעדר, כמו שנעדרה הגופה הזו השרופה, ולא נשאר לאותו המעשה רושם כמו שלא נשאר לחטאת הזו רושם אלא נשמדה בשרפה. והרי אין הקטרתה 'ריח ניחוח לה', אלא ההפך מזה, כלומר שהוא עשן נתעב וּשְׁנוּי, ולפיכך נשרפת כולה מחוץ למחנה. הלא תראה מנחת סוטה מה הוא אומר בה: "מנחת זיכרון מזכרת עוון", לא שהיא דבר רצוי.

ולפי שהיה שעיר המשתלח לכפרת חטאים גדולים באופן כללי, עד שאין שם חטאת ציבור המכפרת מה שמכפר וכאילו הוא נושא כל החטאים, ולפיכך אין מתעסקין בו בשחיטה¹⁴⁹ ולא בשרפה ולא בהקרבה כלל, אלא מרחיקין אותו תכלית הריחוק ויושלך ל'ארץ גזרה', כלומר שאין בה יישוב. ולא יסתפק שום אדם כי החטאים אינן גוף המועברים מעל גב פרט זה לפרט אחר, ואין כל המעשים הללו אלא משלים להקניית צורה בנפש, כדי שתהא שם התפעלות לתשובה, כלומר כל מה שקדם ממעשינו כבר ניקינו עצמנו מהם והשלכנום אחרי גווינו, והדחנום בתכלית ההדחה.

המורכבות של כפרת שעיר המשתלח: מעשה קיצוני שאי אפשר שלא יעורר לתשובה, אך על חלק מהעוונות הוא מכפר גם בלי תשובה

מורה הנבוכים ג, מו:

ולפי שהיה שעיר המשתלח לכפרת חטאים גדולים באופן כללי, עד שאין שם חטאת ציבור המכפרת מה שמכפר וכאילו הוא נושא כל החטאים, ולפיכך אין מתעסקין בו בשחיטה ולא בשרפה ולא בהקרבה כלל, אלא מרחיקין אותו תכלית הריחוק ויושלך ל'ארץ גזרה', כלומר שאין בה יישוב. ולא יסתפק שום אדם כי החטאים אינן גוף המועברים מעל גב פרט זה לפרט אחר, ואין כל המעשים הללו אלא משלים להקניית צורה בנפש, כדי שתהא שם התפעלות לתשובה, כלומר כל מה שקדם ממעשינו כבר ניקינו עצמנו מהם והשלכנום אחרי גווינו והדחנום בתכלית ההדחה.

הלכות תשובה פרק א:

שעיר המשתלח מכפר על כל עברות שבתורה, הקלות והחמורות. בין שעבר בזדון בין שעבר בשגגה, בין שהודע לו בין שלא הודע לו - הכול מתכפר בשעיר המשתלח, והוא שעשה תשובה. אבל אם לא עשה תשובה אין השעיר מכפר לו אלא על הקלות.

¹⁴⁹ אלא 'דחייתו לעזאזל היא שחיתתו' (עבודת יום הכיפורים ה, יז).

ומה הן הקלות ומה הן החמורות? החמורות הן העברות שחייבין עליהן מיתת בית דין או כרת (ושבועת שווא ושקר אף על פי שאין בה כרת, הרי היא מן החמורות). ושאר מצוות לא תעשה ומצוות עשה שאין בהן כרת, הן הקלות.

חשיבות שילוח השעיר – כ'פיקוח נפש' של כלל ישראל

הלכות עבודת יום הכיפורים ג, ז-ח:

ואחר כך משלח את השעיר החי ביד איש המוכן להוליכו למדבר. והכול כשרים להוליכו, אלא שעשו כהנים גדולים קבע, ולא היו מניחין את ישראל להוליכו. וסוכות היו עושין מירושלים ועד תחילת המדבר, ושובת איש אחד או אנשים הרבה בכל סוכה וסוכה מהן, כדי שיהיו מלווין אותו מסוכה לסוכה. על כל סוכה וסוכה אומרין לו: 'הרי מזון והרי מים'. אם כשל כוחו וצרך לאכול - אוכל. ומעולם לא צרך אדם לכך. ואנשי סוכה האחרונה עומדין בסוף התחום ורואין את מעשיו מרחוק.

הלכות עבודת יום הכיפורים פרק ה:

חלה השעיר, ואינו יכול להלך - מרכיבו על כתפו ואפילו בשבת. חלה המשלח, הרי זה משלחו ביד אחר. נטמא המשלח - הרי זה נכנס למקדש ונוטלו ויוצא, שנאמר "ביד איש עתי" - ביד זה שהוכן, אפילו נטמא. דחפו ונפל השעיר ולא מת - יירד אחריו וימיתנו בכל דבר שממיתו¹⁵⁰. ואברי שעיר זה מותרין בהניה.

יום תפילה ובקשה על הצלחת כלל ישראל, בחומר וברוח

הלכות עבודת יום הכיפורים ד, א:

ומתפלל שם בהיכל אחר שיצא תפילה קצרה, שלא להבעית את העם, שמא יאמרו מת בהיכל. וכך היה מתפלל: 'יהי רצון מלפניך ה' אלוהינו, שאם הייתה שנה זו שחונה - תהיה גשומה; ולא יסור שבט מבית יהודה; ולא יהיו עמך בית ישראל צריכין לפרנסה; ואל תיכנס לפניך תפילת עוברי דרכים'.

פירוש המשנה יומא ה, א:

היה מתפלל שימַצֵּעַ ה' אוויר שנה זו, וזו טובה גדולה כללית לאדם ולבהמה, כי כשמזג האויר ממוצע מבריאים גופות החולים, ומתמדת בריאות הבריאים, וראשית לכל הברכות - "והסיר ה' ממך כל חולי".

ואחר כך מתפלל בהתמדת שלטון הצדק והאמת, וזהו תכלית הכל.

¹⁵⁰ אם כן, מעשה השעיר דוחה כמה לאווין של חילול שבת (טלטול, שוחט), של כניסה בטומאה למקדש, ודוחה חובת עינוי.

ואחרי שני הענינים הכלליים האלו מתפלל על ענינים פרטיים לכל בני אדם, שיצליח ה' לכל אדם בעבודתו, ויצליחו עסקיו ומסחרו כדי שלא יצטרך לשאול ולבקש מזולתו.

ואחר כך מתפלל שירד הגשם, והוא אמרו 'ואל תיכנס לפניך תפילת עוברי דרכים', לפי שאינם מתפללים אלא להתמדת השמש וסילוק הגשם.

הלכות עבודת יום הכיפורים פרק ג:

בעת שקורא, מברך לפניו ולאחריה כדרך שמברכין בבית הכנסת, ומוסיף לאחריה שבע ברכות, ואלו הן: רצה ה' אלוהינו, מודים אנחנו לך, סלח לנו אבינו, וחותרם בה ברוך אתה ה' מוחל עוונות עמו ישראל ברחמים. הרי שלוש ברכות כתקנן.

ומברך על המקדש ברכה בפני עצמה, יהיה עניינה שיעמוד המקדש ושכינה בתוכו, וחותרם בה ברוך אתה ה' השוכן בציון.

ומברך ישראל ברכה בפני עצמה, עניינה שיושיע ה' את ישראל ולא יסור מהן מלך, וחותרם בה ברוך אתה ה' הבוחר בישראל.

ומברך הכהנים ברכה בפני עצמה, עניינה שירצה המקום מעשיהם ועבודתם ויברכם, וחותרם בה ברוך אתה ה' מקדש הכהנים.

ואחר כך אומר תפילה ותחינה ורינה ובקשה כפי מה שהוא רגיל, וחותרם: הושע ה' עמך ישראל, שעמך ישראל צריכין להיוושע, ברוך אתה ה' שומע תפילה.

'ברוב עם הדרת מלך' – העם ממלא את בית המקדש וסביבותיו, עוקב אחר עבודת היום ומעורב בה

הלכות עבודת יום הכיפורים ב, ז:

כל הכהנים והעם העומדין בעזרה, כשהן שומעין את השם המפורש יוצא מפי כהן גדול בקדושה ובטהרה, כורעין ומשתחוין ונופלין על פניהם ואומרינן: 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד!' שנאמר: "כי שם ה' אקרא - הבו גדול לאלוהינו".

הלכות עבודת יום הכיפורים ג, י:

כיצד הוא קורא? יושב בעזרת הנשים וכל העם עומדין עליו, וחזן הכנסת נוטל ספר תורה ונותנו לראש הכנסת, וראש הכנסת נותנו לסגן, והסגן נותנו לכהן גדול. וכהן גדול עומד ומקבל וקורא עומד "אחרי מות" ו"אך בעשור" שבפרשת המועדות, עד סוף העניין, וגולל את התורה ומניחה בחיקו.

הלכות עבודת יום הכיפורים ג, ז-ח: ואחר כך משלח את השעיר החי ביד איש המוכן להוליכו למדבר, והכול כשרים להוליכו, אלא שעשו כהנים גדולים קבע ולא היו מניחין את ישראל להוליכו. וסוכות היו עושין מירושלים ועד תחילת המדבר ושובת איש אחד או אנשים הרבה בכל סוכה וסוכה מהן, כדי שיהיו מלווין אותן מסוכה לסוכה. על כל סוכה וסוכה אומרין לו: 'הרי מזון והרי מים'. אם כשל כוחו וצרך לאכול - אוכל. ומעולם לא צרך אדם לכך. ואנשי סוכה האחרונה עומדין בסוף התחום, ורואין את מעשיו מרחוק.

כיון שהגיע שעיר למדבר יצא כהן גדול לעזרת הנשים לקרות בתורה, ובזמן קריאתו שורפין הפר והשעיר בבית הדשן. לפיכך הרואה כהן גדול כשהוא קורא, אינו רואה פר ושעיר הנשרפין.

הלכות עבודת יום הכיפורים ד, א: כשיגיעו לשחוט את התמיד, פורסין סדין של בוץ בין כהן גדול ובין העם. ולמה של בוץ? כדי שיכיר שעבודת היום בבגדי בוץ. ופושט בגדי חול וטובל, ולובש בגדי זהב ומקדש ידיו ורגליו. ושוחט בתמיד רוב שניים, ומניח אחר לגמור השחיטה, ומקבל הדם וזורקו על המזבח כמצוותו.

הלכות עבודת יום הכיפורים ד, ב: בשעת הקטרת הקטורת בקודש הקודשים, כל העם פורשים מן ההיכל בלבד, ואינן פורשים מבין האולם ולמזבח. שאין פורשים מבין האולם ולמזבח אלא בשעת הקטרה בהיכל בכל יום ובשעת מתן דמים בהיכל, כמו שביארנו בהלכות תמידין.

הלכות עבודת יום הכיפורים סוף פרק ד: ואחר כך מקדש ידיו ורגליו ופושט בגדי זהב, ולובש בגדי עצמו ויוצא לביתו, וכל העם מלווין אותו עד ביתו. ויום טוב היה עושה על שיצא בשלום מן הקודש.

פירוש המשנה יומא ז, ב: מותר לאדם לעזוב עבודה וללכת לראות עבודה אחרת. {מארי: ואין בכך משום מעבירין על המצוות}¹⁵¹

¹⁵¹ "דאמר ריש לקיש: אין מעבירין על המצוות. ומאי מצוה - 'ברוב עם הדרת מלך' - קא משמע לן". (יומא ע א).

נוכחות העם מטרתה התעוררות לאומית לתשובה מאהבה ומיראה¹⁵²

מורה הנבוכים ג, מה:

וכן עשו מנורה לפניו רוממות וכבוד לבית, כי הבית שנרות דולקים בו תמיד והוא מוסתר בפרוכת יש לו בנפש רגש גדול, וכבר ידעת הדגשת התורה את הדעה על רוממות המקדש ויראתו, כדי שיהא לאדם התפעלות שפלות הרוח והכניעה בעת ראייתו, ואמר "ומקדשי תיראו"...

כן עוד לרוממות הבית רומם כבוד עובדיו, ונתייחדו הכהנים והלויים, ונעשה לכהנים הלבוש היותר נכבד נאה ויאה, בגדי קודש לכבוד ולתפארת, ושלא ישמש בעבודה בעל מום, ולא בעל מום בלבד, אלא אף הכיעורים פוסלים בכהנים כמו שנתבאר בדיני מצווה זו, לפי שאין האדם מכובד אצל ההמון בצורתו האמיתית, אלא בשלמות אבריו ויופי בגדיו, והמטרה רוממות שתהא לבית הזה ומשרתיו אצל הכל... ואפילו הכהנים הכשרים העומדים במקדש מוזהרים מלשבת בו, ומלהכנס להיכל בכל עת, ומלהיכנס לקודש הקודשים תמיד, פרט לכהן גדול ביום הכיפורים ארבע פעמים לא יותר, כל זה רוממות למקדש... וכן פשוט הוא כי הדירוג הזה במעלות, שעשו להר הבית דינים, ולחיל דינים, ולעזרת נשים דינים, ולעזרה דינים, וכך עד קדש הקדשים, כל זה תוספת רוממות והשראת יראה יתרה בלב כל הפונה לשם...

מורה הנבוכים ג, מו:

ולפי שהיה שעיר המשתלח לכפרת חטאים גדולים באופן כללי, עד שאין שם חטאת ציבור המכפרת מה שמכפר וכאילו הוא נושא כל החטאים, ולפיכך אין מתעסקין בו בשחיטה ולא בשרפה ולא בהקרבה כלל, אלא מרחיקין אותו תכלית הריחוק ויושלך ל'ארץ גזרה', כלומר שאין בה ישוב... ולא יסתפק שום אדם כי החטאים אינן גוף המועברים מעל גב פרט זה לפרט אחר, ואין כל המעשים הללו אלא משלים להקניית צורה בנפש, כדי שתהא שם התפעלות לתשובה, כלומר כל מה שקדם ממעשינו - כבר ניקינו עצמנו מהם והשלכנום אחרי גוינו, והדחנום בתכלית ההדחה.

¹⁵² לא יראת עונש, כי אם יראה מרוממותו של הבורא ומקום מקדשו.

נעילה

סיום 'עיצומו של יום' – נעילת אפשרות הכפרה – הזדמנות אחרונה לתשובה

הלכות תשובה א, ג:
בזמן שאין בית המקדש קיים ואין לנו מזבח כפרה - אין שם אלא תשובה. התשובה מכפרת על כל העברות. אפילו רשע כל ימיו, ועשה תשובה באחרונה - אין מזכירין לו שם רשעו, שנאמר "ורשעת הרשע לא ייכשל בה ביום שובו מרשעו". ועצמו של יום הכיפורים מכפר לשבים, שנאמר "כי ביום הזה יכפר עליכם".

הלכות תפילה וברכת כהנים א, ז:
וכן תיקנו (-עזרא ובית דינו) תפילה אחר תפילת המנחה סמוך לשקיעת החמה, ביום התענית בלבד, כדי להוסיף תחינה ובקשה מפני התענית. וזו התפילה נקראת תפילת נעילה, כלומר **ננעלו שערי שמים בעד השמש ונסתרה**, לפי שאין מתפללין אותה, אלא סמוך לשקיעת החמה.

סדר התפילה:
נהגו רוב העם מראש השנה ועד יום הכיפורים, להוסיף בכל תפילה בעשרת הימים:
ברכה ראשונה - מוסיפין זכרנו לחיים אל מלך חפץ בחיים, כתבנו בספר חיים למענך אלוהים חיים. מלך רחמן ומושיע ומגן, ברוך אתה ה' מגן אברהם...
ובתפילת נעילה יום הצום, אומר בברכות אלו מקום זכרנו לחיים, **חתמנו לחיים**.

יודוי אחרון בצאת יום הכיפורים – בקשת מחילה לא מתוך הכרה בחטאינו, כי אם מתוך התבטלות והכרה באפסותנו

סדר התפילה:
בנעילה מתוודה כסדר הזה:
מה נאמר לפניך יושב מרום, מה נספר לפניך שוכן שחקים. כי עוונותינו רבו מלמנות וחטאותינו עצמו מלספור. מה אנו, מה חיינו, מה חסדנו, מה צדקנו, מה מעשינו? מה נאמר לפניך ה' אלוהינו, הלוא כל הגיבורים כאין לפניך, ואנשי השם כלא היו, וחכמים כבלי מדע, ונבונים כבלי השכל. כי כל מעשינו תוהו וימי חיינו הבל לפניך, ככתוב בדברי קדשך: "ומותר האדם¹⁵³ מן הבהמה אין, כי הכול הבל".

¹⁵³ האנושות (מוה"נ א, יד).

אבל אתה הבדלת אנוש מראש ותכיריהו לעמוד לפניך, כי מי יאמר לך מה תעשה, ואם יצדק מה ייתן לך¹⁵⁴. ותיתן לנו אלוהינו את יום הכיפורים הזה, קץ מחילה לכל חטאותינו, למען נחדל מעושק ידינו ונשוב לעשות חוקי רצונך בלבב שלם, כדבר שנאמר: "דרשו ה' בהימצאו קראוהו בהיותו קרוב¹⁵⁵. יעזוב רשע דרכו ואיש אוון מחשבותיו¹⁵⁶, וישוב אל ה' וירחמהו ואל אלוהינו כי ירבה לסלוח". ואתה אלוה סליחות, טוב ומטיב, חנון ורחום, אך אפיים ורב חסד. מרבה להשיב, רוצה בתשובתן של רשעים ואין אתה חפץ במיתתן, שנאמר: "חי אני

¹⁵⁴ "אבל לפי השקפתנו ושיטתנו בחידוש העולם בכללותו אחר ההעדר, הרי אפשר לחשוב כי שאלה זו חיובית (כלומר דרישת התכלית לכל המציאות הזו). וכן אפשר לחשוב כי תכלית כל המציאות היא מציאות מין האדם בלבד כדי שיעבוד את ה', וכל מה שנעשה לא נעשה אלא בגללו, עד שאפילו הגלגלים אינם טובים אלא לתועלתיו ולהמצאת צרכיו. ומקצת פשטי ספרי הנביאים מסייעים למחשבה זו בהרבה: "לשכת יצרה", "אם לא בריתי יומם ולילה, חוקות שמים וארץ לא שמתיו", "וימתחם כאוהל לשבת", ואם הגלגלים הם בעבור האדם, כל שכן שאר מיני בעלי החיים והצומח.

והשקפה זו כאשר מתחקים אחריה כפי שראוי למשכילים להתחקות אחרי השקפות, יתבאר מה שיש בה מן השיבוש, והוא, יש לומר לבעל הדעה הזו: התכלית הזו שהיא מציאות האדם, האם הבורא יכול להמציאו בלי כל המצעים הללו או אי אפשר שימצא כי אם לאחר כל אלה?

אם יאמר אדם שאפשר, ושה' יכול להמציא את האדם ללא שמים דרך משל, אז ייאמר ומה תועלת יש לו בכל הדברים הללו אשר אין הם התכלית אלא הם בגלל דבר שמציאות אותו הדבר אפשרית בלעדי כל אלה. ואפילו אם היה הכל בגלל האדם, ותכלית האדם כמו שנאמר לעבוד את ה', הרי השאלה עומדת, והיא: מה התכלית בהיותו עובד, והוא יתעלה אינו מוסיף שלמות אם יעבדהו כל מה שברא וישיגוהו השגת אמת, ולא יבואהו חיסרון אם לא יהיה זולתו מצוי כלל?

ואם יאמר אין זה לשלמותו אלא לשלמותו, לפי שכן הוא הטוב לנו והיא שלמותו, תתחייב השאלה עצמה: ומה תכלית מציאותנו בשלמות זו? והכרחי הוא שיסתיים הדבר במתן התכלית **שכן רצה ה', או כן גזרה חכמתו. וזהו הנכון**, וכך תמצא חכמי ישראל תיקנו בתפילותיהם, באמרם **אתה הבדלת אנוש מראש ותכירו לעמוד לפניך כי מי יאמר לך מה תעשה ואם יצדק מה ייתן לך** - הנה ביארו שאין שם תכלית אלא הרצון המוחלט...

ולפיכך ההשקפה הנכונה לדעתי כפי הדעות התורתיות, והוא תואם את ההשקפות העיוניות, הוא שאין לסבור בכל הנמצאים שהם בגלל מציאות האדם, אלא יהיו גם שאר כל הנמצאים מטרה לעצמם לא בגלל דבר אחר, ותבטל גם דרישת התכלית בכל מיני הנמצאים ואפילו לפי השקפתנו בחידוש העולם" (מוה"נ ג, יג). וראה עוד לעיל בהערה תחת הכותרת 'כל אופן של מציאות, אפילו הנמוכה והשפלה ביותר, הוא טוב'.

¹⁵⁵ "אף על פי שהתשובה והצעקה יפה לעולם, בעשרת הימים שבין ראש השנה ויום הכיפורים היא יפה ביותר ומיד היא מתקבלת, שנאמר: 'דרשו ה' בהימצאו, קראוהו בהיותו קרוב'" (תשובה ב, ו).

¹⁵⁶ במעשה ובמידות: "אל תאמר שאין התשובה אלא מעברות שיש בהן מעשה, כגון זנות וגזל וגנבה. כשם שצריך אדם לשוב מאלו - כך הוא צריך לחפש בדעות (-מידות, תכונות) רעות שיש לו, ולשוב מהן: מן הכעס, ומן האיבה, ומן הקנאה, ומן התחרות, ומן ההתל, ומרדיפת הממון והכבוד, ומרדיפת המאכלות, וכיוצא בהן - מן הכול צריך לחזור בתשובה. ואלו העוונות קשים מאותן שיש בהן מעשה, שבזמן שאדם נשקע באלו קשה הוא לפרוש. וכן הוא אומר "עזוב רשע דרכו, ואיש אוון מחשבותיו".

נאום ה' אלוהים אם אחפוץ במות הרשע, כי אם בשוב רשע מדרכו וחיה¹⁵⁷, שובו שובו מדרכיכם הרעים ולמה תמותו בית ישראל". השיבנו וקבלנו ומחול לנו וסלח כגודל חסדך.

השיבנו וקבלנו ומחול לנו וסלח כגודל חסדך

”לֵךְ אֲכַל בְּשִׂמְחָה לַחֲמֶךָ וּשְׂתַח בְּלֵב טוֹב יִנְגַּד,
כִּי כָבֹד רָצָה הָאֱלֹהִים אֶת מַעֲשֵׂיךָ”

ברוך רחמנא דסייען בהדין
הוא ברחמיה יסייען על מה דאשתאר
ברוך הוא וברוך שמיא

¹⁵⁷ "...והתורה הקפידה על נפשות ישראל, בין רשעים בין צדיקים, מאחר שהם נלווים אל ה' ומאמינים בעיקר הדת, שנאמר: 'אמור אליהם חי אני נאום ה' אלוהים, אם אחפוץ במות הרשע, כי אם בשוב רשע מדרכו, וחיה'" (רוצח ושמירת נפש יג, יד).

המלך והכלה

"אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן: מאי דכתיב 'לבכתי אחותי כלה', לבכתי באחת מעינייך? בתחילה - באחת מעינייך, לכשתעשי - בשתי עינייך. אמר עולא: עלובה כלה מזנה בתוך חופתה. אמר רב מרי ברה דבת שמואל: מאי קרא עד שהמלך במסבו נרדי וגו'. אמר רב: ועדיין חביבותא היא גבן, דכתיב נתן ולא כתב הסריח" (שבת פח, ב). מדרש זה עוסק בחטא העגל, שנתבשרו על מחילתו ביום הכיפורים).

אמרה המשנה (ח, א): "יום הכיפורים אסור באכילה ובשתייה וברחיצה ובסיכה ובנעילת הסנדל ובתשמיש המיטה. והמלך והכלה ירחצו את פניהם. והחיה תנעול את הסנדל, דברי רבי אליעזר, וחכמים אוסרין". ועל אף שכתב רבנו בפירושו שם שרחיצה זו לשון רשות: "ורצוי שהמלך ייראה יפה, אמר 'מלך ביפיו תחזינה עיניך', וכן הכלה כדי שלא תתגנה על בעלה - ולפיכך התרנו להם לרחוץ פניהם", זה מהבחינה ההלכתית המעשית, אבל בהלכה חזר לכתוב לשון שיכול להשתמע ממנה ציווי: "אסור לרחוץ ביום הכפורים בין בחמין בין בצונן, בין כל גופו בין אבר אחד אפילו אצבע קטנה אסור להושיטה במים. והמלך והכלה ורחצין את פניהן: כלה כדי שלא תתגנה על בעלה, והמלך כדי שייראה ביפיו שנאמר 'מלך ביפיו תחזינה עיניך', ועד כמה נקראת כלה? עד שלושים יום" (שביית עשור ג, א).

ולמה לא התירו להם לרחוץ באופן כללי? או לפחות את ידיהם גם כן. מדוע יוחדו רק הפנים? והנה ה'מלך' בימים אלו, אינו אלא מלך מלכי המלכים מלכו של עולם, והכלה הרי היא כנסת ישראל כידוע וכבמדרש שציטטנו. ושניהם הצטוו לרחוץ 'פניהם' ביום זה. ומהם 'פנים' ביחס לקב"ה, הלוא ביאר רבנו במורה (א, לז) [חוץ מהמובן של 'פני בעל חיים'] שיכולים להיאמר בעניין הכעס והחרון, בעניין נוכחות והימצאות (כלומר 'הסרת מחיצות'), בעניין מקום [לפני ה' - המקדש], בעניין זמן [ציון זמן עבר], ובעניין הידור והשגחה. ועוד ביאר במקום אחר (א, ב) שמילה זו באה בעניין פנייה ומגמה [וייתכן שרומז גם לפנייה ומגמה שנובעת מתוך אמיתת מציאות הדבר, מוה"נ ג, ב]. ועל פי הנימוקים שנתן התלמוד והביאם רבנו, ננסה לתת משמעות דרשנית לאמירה זו: 'רחיצה' עניינה שטיפה וניקוי. לפי זה, ישראל ביום זה צריכים לנקות ולטהר את פנייתם [נוכחותם והימצאותם, או: דרישתם ומגמתם לקרבה] לה', וה' כביכול ביום זה מנקה ומטהר כעסו עליהם, או מנקה ומטהר את 'איכות' השגחתו עליהם.

או שאפשר לפרש שביום זה הקב"ה וישראל רוחצים ומטהרים את הזמן שעבר [פנים' במובן זמן שעבר...], כלומר את המעשים שנעשו בו, ונפתח כביכול 'דף חדש' ביחסים ביניהם [יו"ט של סוכות הרי הוא ראשון לחשבון עוונות'].

ועוד ניתן להפליג יותר, ולפרש 'רוחצין' מהארמית, לשון ביטחון, שכביכול ישראל בוטחים בקב"ה (שהוא 'פניהם' = מושא מגמתם), שיסלח וימחול ויחתום לחיים, והקב"ה כביכול בוטח בישראל שהם 'פניו' - מושא הנהגתו והשגחתו, והמצויים בקרבתו - שיעשו תשובה ויחתמו לחיים.

תבשרו במחילה וסליחה וכפרה

~~ שופר ~~

אֶל רֹאשׁ הַהָר עֲלֵה
וְשׁוֹפֵר גָּדוֹל קַח,
וְשָׂא עֵינֶיךָ וּרְאֵה
עֲנֹת הָעַם הַדָּד

וּבְשׁוֹפֵר הַגָּדוֹל תִּקַּע
תִּקְיַעַת תְּרוּעָה וּשְׁבָרִים,
וּבְרַגְלֶךָ רַקַּע
וַיִּרְעָשׂוּ הַקְּבָרִים.

וְהַקּוֹלוֹת יַעֲלוּ בְלוֹלִים
עַד שְׁרָשֵׁי הַנְּשָׁמוֹת,
וַיִּתְגַּלְּגְלוּ הַגְּלִגּוּלִים
לְבָנוֹת אֵת הַשְּׁמָמוֹת.

וַיִּתְעוֹרְרוּ הַנֶּרְדָּמִים
נִינֵי הָאָרְיוֹת,
הַמְשַׁחֲקִים בְּזַרְמִים
וְשׁוֹגִים בַּהֲזִיּוֹת.

וַיִּקְיֶצוּ הַיְּשָׁנִים
בְּתַרְדֵּמַת הַגּוֹלָה,
וַיַּעֲרוּ הַזּוֹנִים
בְּעֲלֵי הָאוֹזֵן הָעֶרְלָה.

וַיִּקּוּמוּ וַיַּעֲלוּ לְאָרֶץ
שְׁחֹרִים בְּקִרְבָּהּ מְלָכוֹ,
וַיִּשְׂימוּ קֶץ וְקֶרֶץ
לְגִלוֹת שְׂבָה חוֹדְחֹו.